

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԻՈՅ ԵՒ ԼԻՔԱՆԱՆԻ ԳՐՈՂՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԹԻՒ Զ

44

ԵԴ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ,

Հ Ո Ղ Ը

1948

Հ. Օ. Լ. Գ

Տպագրութիւն ՆԱՅԻՐԻ

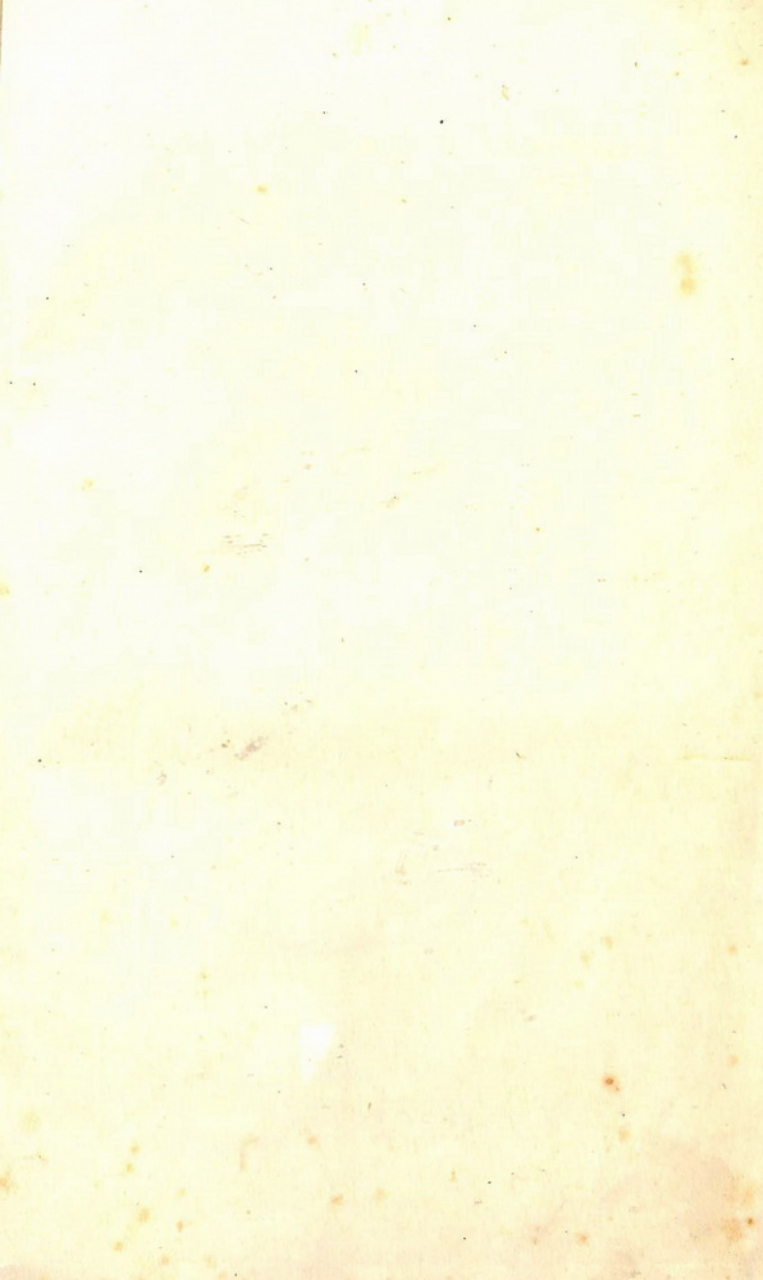
891.99

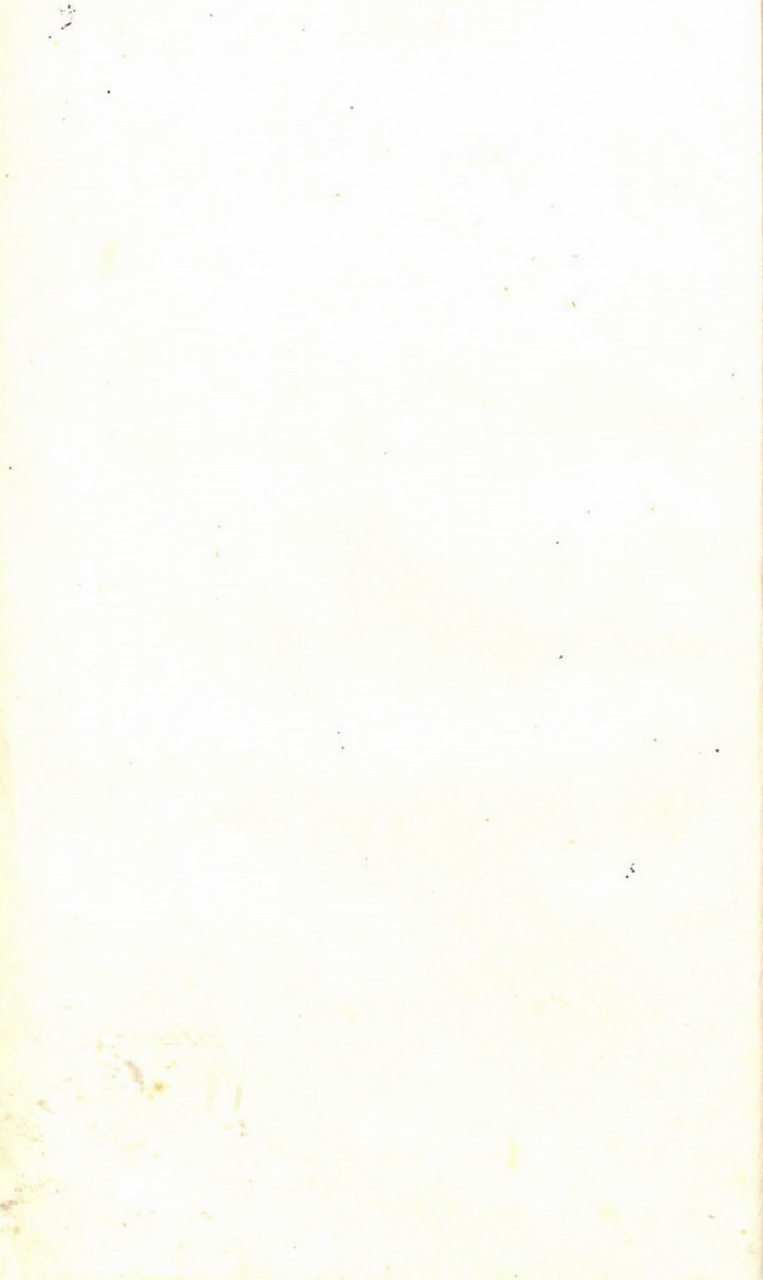
1190

7-81

Angusbyne Ky.

ZnyG

891.99

71 81

✓

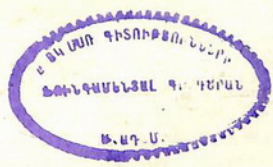
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՒՐԻՈՅ ԵՒ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԳՐՈՂՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԹԻՒ Ձ

ԵԴ. ՊՅԱՃԵԱՆ

1490

Հ Ո Ղ Ը

A III 6385

1948

Հ. Օ. Լ. Է. Պ

Տպագրութիւն ՆԱՅԻՐԻ

ՄԵՐ ՀՈՂԻՆ ԿԱՐՕՏՈՎ

Հող՝ և մարդիկ. հող՝ և հոգի. հող՝ և ամէ՛ն բան...

Մեր գիւղը մարմին մը ունէր և նաշխուն զգեստներ. հոգի մը և խառնուածքի ցայտուն գիծեր:

Աքանջելի էր անոր մարմինը՝ իբրեւ մարմին, զգեստը՝ իբրեւ զգեստ, հոգին՝ իբրեւ հոգի. ծայրէ-ծայր երիտասարդութիւն՝ — Մարմի՛նը, ծայրէ-ծայր թարմութիւն՝ — Մարմինը, ծայրէ-ծայր առողջութիւն, կենսայորդութիւն և հրաշք՝ — Մարմինը, նոյնիսկ երբ աշուն ըլլար, նոյնիսկ՝ երբ ձմեռ:

Եւ պարեգօտը: Օրուան ժամերուն հետ և նայած երկինքին՝ ան կը փոխէր քիչ մը երանգ, քիչ մը ձեւ, քիչ մը նրբութիւն: Ամառուան ամիսները կանաչութեան նոր խաւ մը եւս կ'աւելցնէին այդ պարեգօտին վրայ, որ կը խնդար ծաղիկներու բիւրաւոր ու բիւրազան ժանեակներու մէջէն, քաղցր, անգիմադրելի, անանուն ձգողութեամբ. աշնան՝ կակուղ և դեղին ապակիներու պէս փայլուն և թափանցիկ շրջազգեստ մը կը կրէր միայն: Տեղ մը դազկեան մը կար անշուշտ, տեղ մը՝ քուլհակ մը, որ մեր գիւղին զգեստներուն համար կը հիւսէր մետաքսէ, բեհեզներէ, ապրշուսներէ սիրոյ և ճառագայթի շղարշներ. գուցէ երկինքն էր այդ տեղը, գուցէ երկիրը և թերեւս մեր հայրենի հողն էր միայն. տանիքներուն և պարտէզներուն վրայ, մթնոլորտին բոլոր խառնուածքէն մէջ, կային կապոյտ, կանաչ, մանիշակագոյն, քիչ մը կարմիր և բաւական դեղին մանածներ: Իսկ Զուլհակ Առաքել — Մտիկ ըրէք, կ'երդնո՛ւմ որ այդպէս աղուոր մանածներ չունէր երբեք: Ան մեր դրացին էր ու երբ դեռ պղտիկ մանչ՝ կ'երթայի իր խառնութիւն գոյնզգոյն թելերը գիտելու, կօշկակար Պըս էմմին կ'ը-

սէր, թէ Զուլհակ Առաքել բնա՛ւ լաւ մանածներ չունի, թէ անոր սիրտը իր սեւ մանածներուն չափ սեւ է միշտ և թէ այդ առառւ, նորէն, անոր այծերը իր պօսքանը մտած և կաղամբ չեն ձգած:

— Հէ՛յ, է՛յթ, խուլնա՛ք, — պոռացի այծերուն, — աշխարհը կո՞յր ըրիք, ի՞նչ կղաւ պօսքա՛նս, ևս ձեր տիրոջ...

Կը դառնար և՛ — Զէ՛, Զուլհակ Առաքել բնա՛ւ լաւ մանածներ չունի, բնա՛ւ. իր սեւ մանածները իր այծերուն ու իրեն սեւ պատանք՝ և ևս իր...

Յետոյ կը հանդարտէր քիչ մը և կ'աւելցնէր.

— Իր այծերուն վրայ քար նետէ և պարտէզէն սալոր դողցիր. հա՛, ա՛յն ծառէն որ մեր սահմանին վրայ է անկած սեւ հողին. շատ քաղէ, որ քեզի աղուոր կօշիկ մը կարեմ, այնքան կարմիր կօշիկ մը, որ, ինչպէս ըսե՛մ... հա՛, թագաւորին աղան իսկ ուղէ ունենալ և չունենայ:

Ինծի ի՞նչ. այծերուն բնաւ քար չէի նետեր, իսկ սալորնեւրը շատո՞նց կը դաղնայի արդէն. և թէեւ ինծի ոչ թէ թագաւորին աղուն նախանձը արթնցնող կօշիկ չէր կարեր Պըս. Լամին, այլ սեւ ու փառձ կօշիկիս կարկտան մը անգամ չէր փակցնէր առանց քանի մը դահեկանի, սակայն, նորէն չէի սիրեր ևս Զուլհակ Առաքելին մանածները. մեծցայ՝ նորէն չսիրեցի. մեծցայ՝ աւելի՛ ևս չսիրեցի. մեծցայ և սիրեցի ուրիշ դերձաններ. անոնք՝ որ կը փրթին աղջիկներուն սրտէն, անոնց խորունկ նայուածքներուն մէջէն ու կ'երթան խորունկ նայուածքներու մէջ, սրտերո՛ւ մէջ. սիրեցի արեւին, ասաղերուն և կեանքի մեծ հէքեաթին դերձանը՝ Բանաստեղծութիւնը, Երազը, Հս՛ղը: Հողը՝ որ կը բացատրէ երկինքը. հողը մանաւանդ. հայրենի գիւղին՝ որ կշռոյթ, ձեւ ու տեւողութիւն կու տայ կեանքին, կու տայ շունչ, կրակ և տարողութիւն, որ կը ստեղծէ Մահն ու կը ջնջէ զայն հսկայ Աւելո՛ծը: Ինչ մը պէս:

Հող՝ և մարդիկ. հող՝ և հողի. հող՝ և ամէ՛ն բան...:

* * *

Մեր գիւղը անգամանի իօրէն գեղեցիկ գիւղ մըն էր: Մարդիկ և գերեզմանները անոր հողին կու տային տեսակ մը ձեւ, տեսակ մը խորութիւն, տեսակ մը սրակ, արաստովոր կենդանութիւն մը. այսպէս՝ նուազ և արեւ մեռելներուն մէջ, երաժշտականացած կեանք մը, երաժշտականացած մահ մը. անձրեւի, հովի և հողիներու լայն համերգ մը՝ հոն, ամէ՛ն տեղ: Այսպէս՝

Պղտիկ, խարտեաշ, աղուոր մանչեր, հարիւրէ աւելի և երկու հարիւրէ պակաս, կ'ընէին հոն չարութիւն, անմեղ բաներու

գողութիւն, հեռաւոր ջուրերու մէջ լողանալ: Բոկոսան և գլխաբաց՝ կ'իլլէին բլուրներու վրայ, կը գլորէին ժայռի մեծ կտորներ զառիթափներէ վար և քիչ անց, այդ բարբարոս հաճոյքէն բաւական ձանձրացած, կ'անցնէին հազար պարտէզի մէջէն, կ'ուտէին իրենց նրբացած քիմքը գոհացնող պտուղներ, կ'իջնէին ձոր մը յետոյ և ժայռերու լայն բացուածքի մը մէջ, կը լողնային գրեթէ մինչև իրիկուն: Արեւը չծագած կ'անհետանային տունէն և իրիկունը հազիւ կը ժմեցնէ ընթրիքի սեղանին: Կը համարձակէր իրենցմէ մէկը անզգուշութեամբ զատուիլ խուճրին մէջէն. խսկոյն և եթ, նայիս հագուստները պահեր էին ծառի մը վրայ, եղէգնուտներու ետին, տեղ մը՝ ստատանայէն իսկ անտեսանելի, յորմհեմէ կը շրջապատէին դասաւիթը, իրենց բացատրութեամբ «Մեր հարսնջու աղջիկը» և հանդիսաւոր ծիսակատարութեամբ ու խնդկատակ ձևերով կ'օծէին անոր մերկ մարմինը տիղմերու քանի մը տեսակներով, որոնց մէջ ամէնէն խստակեաց, ճգնաւոր սրգէրն անգամ սիրտ պիտի չընէին գէթ վայրկեան մը ապրելու. կ'ըսէին.

— Այսքանը քու քիթիկիդ համար. — կը քսէին, — այսքանը քու կուրծքիկիդ համար, — կը քսէին, — այսքանը պարտիկիդ և... այլնիդ համար — կը քսէին. ու վերջն ալ՝

— Հայտէ՛ մեր հարսնուկ, տո՛ւն, — կ'ըսէին հիմա ու կը խնդային բարձրաձայն. իսկ աղան կ'ամէնար, կ'ամէնար և շրջմը ջուրին մէջ. ալ ի՛նքն էր, որ չէր կշատնար լողնալէ և լողցնելէ, ի՛նքն էր, որ չէր ձգեր ոչ ոք կանուխ տուն երթալու:

— Աղջիկները միայն տուն կը մնան. հայրիկին-մայրիկին քով, հաւերուն, կերակուրի ամաններուն և եփող կերակուրին քով: Մանչե՞րը, օ՛, երբե՛ք. անոնք հազիւ քիչ մը տուն կը մընան. կ'ուտեն՝ և դուրս, կ'արթնան՝ և դուրս, — կը խօսէին մանչերը իրարու մէջ, տարիքոտ և լուրջ մարդու հովեր տառած:

Այս մանչերը որքա՛ն ծեծ կ'ուտէին. այս մանչերուն որքա՛ն անօգուտ էր սակայն ծնողքին, վարժապետին և պարտիզպաններուն ծեծը, և որքա՛ն կը սիրէին անոնք երգը, լողանքը, արեւը, հեռաւոր բլուրներուն օդն ու ազատութիւնը: Մեր հողին ներկայացուցիչն էին անոնք, թարգմանը, մեր լեռներուն լեզուն, մեր աշխարհագրութեան ամենածածուկ հողին զեղեցիկ յայտնաւորումը: Իրենց մայրերէն շատ առաջ գիւղին էր ծնած այդ տղաքը, ժայռերուն և մեծ ձորերուն առնական ոգին, որ չէր սիրեր ուրիշ տեսակ կեանք. մէկ խօսքով գիւղը, որ տեղ մըն էր, հիտնալի տեղ մը, կանաչ տեղ մը և որ կը սիրէր իր մանչերուն ճիշդ ա՛յդ կեանքը. և այդ գիւղը՝

իր կռնակը լեռ մը կար, տնտառապատ, խոշոր, հսկա՛յ լեռ մը. ուժի և կենդանութեան խելացնոր շքեղութիւններով գեղեցիկ սա՛ր մը՝ վրան երբեմն տմպ, յաճախ մշուշ, թանձր ու անթափանց մառախուղ:

Եւ գիւղին տաջեւ, գէպի հարաւ, կար ընդարձակ դաշտագետին մը, Որոնդէսի պղտոր վերջաւորութիւնը, Միջերկրականին կապոյտ սկիզբը. աւելի հեռուն՝ կապոյտ, կոնաձեւ և գեղեցիկ կասիոսը՝ իր անթերի, անաղարտ մաքրութեամբ լեռնագծերով: Մեր գիւղը բլուրի մը աջ և ուրիշ բլուրի մը ձախ կողմն էր ճիշդ: Մէջտեղն էր ան իրեն պէս հայկական վեց լաւ գիւղերու: Հեռու էր դաշտաբնակ ֆելլահներէն՝ այդ գէշ և խորամանկ մարդոցմէն, այդ տգէտ, տափակ, ապուշ և արծաթամուր քարերէն, որոնք բապիկ էին բոլորն ալ, որոնք «Ալա Տլուցա» կ'երգէին միայն, որոնք մեր գիւղերուն համար աւազ և կազամբ կրող էշեր ունէին և որոնք շատ էին իրենց շատ էշերու հոգեբանութեամբ և համբաւով: Իրենց կիները, կարմիր և ընդարձակ վարտիքներ ունէին, կը քալէին բապիկ օտքով հեռու տեղեր, գլուխին լեցուն օսկիներու շարոցով և աւազի թումբերու ետին կը մերկանային հանդիպող հայ երիտասարդին հետ: Աղ ու սոխով կեանքին օրերը իրարու վրայ գումարող այդ մարդոցմէն հեռու էր մեր գիւղը, հեռու:

Ծառ՝ և մարգիկ. ծառ՝ և հոգի. ծառ՝ և սո՛ւրբ բաներ...

Մեր գիւղը աննմանօրէն անուշ գիւղ մըն էր. ամէն տեղ պարտէզ, ծառաստան, ծաղիկ, մորենիներու թուփեր: Նարինջ՝ — ո՞վ կրնար հաշուել. նորաշխարհ, ծիրան, խնձոր՝ — իրենց ճիւղերը կոտրտելո՛ւ չափ. և նուա, ընկոյզ, խաղող, թուզ և դեղձ՝ — ուղածէ՛դ աւելի, երեւակայածէ՛դ շատ, զայն քաղող, հաւաքող և ծախող ձեռքերը յոգնեցնող, ձանձրացնող, դժգոհեցնող: Եւ ամէն տեսակ պտուղ՝ իր տեսակ մը գոյնը, հոտը, ճառագայթը, վրան թռչունն ու ե՛րգը:

Մեր գիւղին ճարտարապետը մարգիկ էին, երկրաչափներ էին. բնութիւնն ու հէքեաթը շինած էին զայն և անիկա մեր բնութեան և հէքեաթներուն պէս եղած էր մեծ, աղուոր, գեղեցիկ. տեսակ մը անկանոն ու տեսակ մը այնքան դաշնաւոր, ներքնապէս այնքա՛ն չափակեցուած: Ան ունէր հին տուներ, շատ հին կիկղեցի մը և ութսունամեայ բարի Տէրտէր մը՝ սաղմոսի և շարականներու լոյսին մէջ եփած, սրտով ընդարձակ և ուրիշ ամէն բաներով նեղ, տգէտ, անտեղեակ:

Աշխարհի բոլոր նուագարաններու ձայնը նուա՛ղ քաղցր ու դաշնաւոր պիտի ըլլար, քան մեր գիւղի հին կոչնակին հանած ձայնը, երբ մանաւանդ ծերուկ Տէրտէրը ըլլար զայն հնչեցնողը. Տէրտէրը՝ որ կը սիրէր խաչը, Աւետարանն ու խռնկը, եկեղեցիին շրջափակը, գերեզմանատունը հովանաւորող ձիթենիներուն սրբաւրատ շուքը՝ և որ մարդոց կ'ըսէր՝ — Խաղաղութիւն ընդ ձեզ, խաղաղութիւն ընդ ձեզ:

Ան, բարի քահանան, միամիտ և միւսմտի պէս մաքուր, անողարտ, սուրբ քահանան, Տէր Յարութիւնը, ախուր վերջ մը ունեցաւ, հայրենի գիւղէն, եկեղեցիէն, գերեզմանապահ ձիթենիներու շուքէն հեռու, պանդխտութեան և սուգի մէջ մեռնելուն ամենատալուր վերջը: Խաղաղութիւն ընդ Ձեզ, խաղաղութիւն ընդ Ձեզ, բարի՛ Տէրտէր...:

* . *

Օղի՛ և մարգիկ. օղի՛ և թագեան. օղի՛ և կեցցէ՛...:

Մարգիկ անկեղծ էին, կենցաղասէր, հիւրընկալ, հանդարտ և կռուադա՛ն նոյն տանն. տեսակ տեսակ դանակներ կային անոնց գրպանը, տեսակ տեսակ սէր և տաղութիւն՝ անոնց սրտին մէջ...:

Եւ իրար կը սիրէին, կը համբուրէին. լա՛ւ էին այդ մարգիկը. կ'ընէին ամէն գիշեր քէյֆ. ցերեկը թռչունի ձայն և գիշերը հրազէնի պայթիւններ կը լսուէին օղին մէջ, քէյֆ կար անշուշտ և իր քէյֆին համար կրակող. կէս-գիշեր կ'ըլլար և գեռ գինով Շաշոն՝

— Ես մեծ մէկն եմ — կ'ըսէր — և պիտի բնեմ տեսակ մը բան. տեսակ մը բան, — և կը սկսէր հայհոյել: Գեղեցիկ և թուրաւոր բանաստեղծութեան մը պէս էր հայհոյանքը իր բերնին մէջ. կարծր էին իր բառերը և կայծքարերու պէս ամուր. հայհոյանքին բոլոր ոճերուն ծանօթ էր: — Ես և Արապը, — կ'ըսէր սրտի խոր գոհունակութեամբ, — այս բոլոր գիւղերուն ամէնէն լա՛ւ հայհոյողն եմք:

— Ընկեր թաղէոսին բերանը չիյնաք, անոր լեզուն անիւի պէս կը դառնայ բերնին մէջ և Աստուած ի՛մ, ես կը վախնա՛մ այդ լեզուէն, աշխարհն ալ կը վախնայ, — կատակով զգուշացնել կ'ուզէր գիրենք կարճ Պիտտան, որ կարճ օրը քառասուն անգամ խմենք կ'ըսէր նոյն թաղէոսին, Շաշոյին և Արապին, «Գանենք աղաքը և խմենք, իրիկուն եղաւ ահա՛»:

Տղաներէն մէկը Գէորգ մըն էր, Եզակ մըն էր, Փանոս մըն էր, Յովհաննէս մըն էր, և այսպէս ուրիշներ էին:

Քէյֆին՝ Քէյֆճի Յովհաննէս կը կորսնցնէր խելքը և կը պարէ՛ր, կը պարէ՛ր, կը պարէ՛ր. «յոգնեցա՛ր» կ'ըսէին իրեն. և ան դարձեալ կը պարէ՛ր, կը պարէ՛ր, կը պարէ՛ր. կը կենար յանկարծ և, ձեզի բան մը հարցնեմ կ'ըսէր. — Այն ո՞ր թուականին էր, որ ևս քիչ մը խելք ունէի: — Ատիկա հանելուկ մըն է, — կը պատասխանէր Թադէոս, — և այս գիւղին մէջ ոչ ոք գիտէ թէ ո՞ր թուականին քիչ մը խելք ունէի: — Չէ՞ք գիտեր — և կը պարէ՛ր, կը պարէ՛ր, կը պարէ՛ր: — Գտա՛յ, — կ'ըսէր Թադէոս, ցատկելով տեղէն և մտառ օգին՝ — գտայ. երբ թուզն ու խաղողը չէին շագիւնար դեռ, — ու բոլորը կը խնդային: — Գտա՞ր, լա՛ւ, և Յովհաննէս կը պարէ՛ր, կը պարէ՛ր...

Օղի՛ և մարդիկ. օղի՛ և թաղեան. օղի՛ և կեցցէ՛...:

Թաղեան Պապուկ ասոնց պէս չէր սակայն. անիկա ամէնէն իմաստուն մարդն էր գիւղին, հանճարեղ խմող մը, օղիի մեծափոր տակառներու հին ու հաւատարիմ դարպասող մը, օղիի բարեպաշտ հաւատացեալ մը:

Առջոր, էփասհար մարդ մըն էր թաղեան Պապուկ, ծեր մը՝ որ իր վերջին «աւելցուք» օրերուն, ձագարը բերանին, կը քալէր հարսանեկան թափօրներու ճիշդ առջևէն, կամ նորէն, ձագարը բերանին, ըլլար կէսօր կամ կէս-գիշեր, կը թափառէր փողոց-փողոց, դռի՛հէ-դռի՛հ, ցեխին, ցուրտին և տպականութեան անձնատուր, թէև սրտով, զգացումներով և վարմունքով, շա՛տ մաքուր, շա՛տ բարի:

— Այս ջանքերը ի՞նչ, — կ'ըսէր, — օղին՝ պէտք է ըլլայ թուղի՛, օղին՝ պէտք է խմուի ձագարո՛վ, օղին՝ պէտք է գլուխըդ տանի աջ, տանի ձախ, քիչ մը վեր և յետոյ բոլորովին վար. ան պէտք է իշխէ քեզի, տիրապետէ վրադ և դուն ծռւա ու մռռ իշխես ու տիրապետես ծռւա ու մռռ օրերուն և աշխարհին. այս կեանքը արբեցում է և թագաւորութիւն:

Թաղեան Պապուկ իմաստուն մարդ մըն էր և կը թափառէր ձագարը բերնին և ըսել կ'ուզէր. — Զիկզակ քալեցէք, զիկզակ քալելուն արուստը ունեցէք, հէ՛յ ծռւա աշխարհի մարդիկ:

Մեռաւ ջուրի մը եզերքը և դայն տարին ուղիղ գերեզման...

Մեռաւ՝ և դեռ մեր հին ու մին կեանքը կը քալէ ծռւա ու մռռ և դեռ այսպէս որքա՞ն պիտի քալէ՛ ծռւա ու մռռ:

* *

Թմբուկ՝ և ի՛նչ. թմբուկ՝ և ի՛նչ. թմբուկ՝ և ի՛նչ...

Թմբուկ՝ և զուցէ միայն հս՛ղ:

ստծիս վրայ, պիտի չզարմանան ձեզի պէս ու պիտի հաւատան ինծի:

Կը մեռնէիր, և հայրենի գիւղիդ մէջ իսկ թողուելուդ, դուն՝ իրականին մէջ, Կ՝ապրէիր. ճիշդ է, հարկահաւաքը քեզ մէ բան մը չէր պահանջեր ա՛լ, ճիշդ է, կառավարութիւնը կը ջնջէր տնունդ իր արձանագրութեան տնտեսներուն մէջէն, ճիշդ է նորէն, թէ դուն չէիր դար ա՛լ Սօսիին տակ, երթայիր արա, եկեղեցի, ժողովի. տնեցիներդ քեզ իրենց համբանքէն չէին պակսեցներ, ոչ ալ ընկերներդ, ոչ ալ գրացին, ոչ ալ թշնամին: Մեռելները կային ապրողներուն ցանկին, համբանքին և ընդհանուր գումարին մէջ: Տարի մը գիւղերէն բացակայող մը գուցէ աւելի՛ մեռած համարուէր, քան իսկապէ՛ս մեռած մը՝ ա՛յդ տարուան համար: Այսպէս. որովհետեւ ճակատագրական բախտախաղին մէջ կորսնցուցած էիր միայն մարմինդ, ոսկորներդ. հոգիդ վերցուցած հիմա իր վրայէն զինք ծածկող խաբուսիկ քողը՝ եղած էր աւելի տեսանելի, աւելի յատակ, մաքուր և ազդու. կեանքով աւելի լեցուն: Հայրենի հողը կը պարտադրէ իր մեռելները ապրելու, գործելու, ներկա՛յ ըլլալու: Հողը՝ — Ձեր մեռելներով ես ձեր գիւղը, տունն ու պատմութիւնը պիտի զարդարեմ, — կ'ըսէր, — և այդ զարդերը աւելի կենդանի, աւելի գեղեցիկ՝ պիտի ըլլան, քան ձեր և աշխարհի բոլոր ապրողները, ու ձեր մեռելները պիտի ապրին ձեր ապրողներէն աւելի...

Հայրենի մահը ոճ մըն էր. կեանքը տեսա՛կ մը ապրելու տմէնէն գեղեցիկ և վսեմ ոճերէն մին: Թող ամբողջ աշխարհը պահակ կանգնի հայրենի մեռելի մը նոր դոցուած գերեզմանին շուրջ. տնօգուտ. առտուն՝ դուք բացուած պիտի դանէք գերեզմանը. հայրենի հողը ճամբած պիտի ըլլայ իր մեռելը և հայրենի երկինքը զայն պահած ու պատրաստած: Մռցի՛ր հայրենիքդ, կոխկըրտէ տնոր սահմանը, ինկիր օտար օրերու վրայ, եթէ որոշած ես վերջնականապէս ոչնչանալ: Մահը այնտեղ է, խորունկ, տնյատակ ջուերով մահը:

Մեր գիւղը հայրենիքի մը սկիզբն էր: Հազարաւոր այգպէս գիւղեր, միլիոնաւոր այգպէս մարդիկ՝ և կեանքը կ'ըլլար ընդարձակ խաղաղայր ու մահը, բոլոր մեծ բաներու մէջ աննշան զօսանք մը, այդ խաղաղայրէն ներս. բայց՝

Վերջ՝ և ստուեր. վերջ՝ և հող. վերջ՝ և միա՛ք բարով...

ՓՈՐ-ՄԿՕ

Խաղալիք չէր, փո՛ր էր, փո՛ր. ջրհորի մը չափ խորունկ, թմբկահար կիրակոս Էմմիին թմբուկին պէս խոշոր և պրկածիգ՝ լայնածաւալ, շքեղ, գեղապա՛նծ փոր մը, որ իր երեւելի և անեւրեւոյթ բոլոր ստորագելիներով, մեր գիւղի ծեր Մկոյին կը պատկանէր. իրն էր և միայն իրե՛ն կը վայելէր: Պզտիկուց խնամած, հոգ տարած, մեծցուցած էր զայն. այնպէս որ, քառասուն տարեկանին, խոշորութեան քաղցր հո՛ւ մը ունէր արգէն, երբ Մկօ անոր մակերեսը շոյելով, փայփայելով, գուրգուրալո՛ւ վրան՝ անպատմելի ուրախութեամբ ու երջանիկ՝ անուամբ Հօր և Որդւոյն և Հոգւոյն Սրբոյ, կտակեց անոր իր խոհանոցի հարստութեան գործիքն էր՝ ամբողջ եկամուտը, որ բնաւ արհամարհելի քանակութիւն մը չէր ներկայացնէր այդ տարիներէն սկսեալ:

Նմանութեամբ մը, Փոր Մկոյին փորը մեր հայրենի բլուրներուն մանրանկարն էր և ուրիշ նմանութեամբ մը, ձէթի կտրասնեղուն ամէնէն խոշոր տեսակը. ծայրայեղ ծաւալով փոր մը, եթէ կարճ պիտի խօսինք: Գլուխ ելլելու համար այդ փորին հետ, պարենաւորման սպասարկութիւն մը պիտի վախճար անմիջապէս գործի սկսելէ... Այս խստածեւ չափազանցութիւնն ալ, քիչ մը չէ քեթիւն ու մեծ մասամբ հեղինակի իմ իրաւունքս թող ըլլայ: Օրը երեք անգամ, Փոր-Մկոյին փորը, Հօրսէն հինգ պնակ ժողովի կը հրաւիրէր և ծանր ու լրջախոհ նախագահ՝ անոնց բերած օրակարգին ամենախղճամիտ լուծումը կու տար:

Ամուր, պինդ, զանգուածային, երկնացի՛ց գլուխի մը և կտպոյտ աչքերու քաջաւորող նայուածքի մը առջեւ, փռուած կը մնար ճարպային հարստութեամբ միսերու ընդարձակ այդ դաշ-

տագեալինը, բայց կարճ ու կատակասէր մարդիկ՝

— Մզկիթից ո՞ւր կը տանիս, — կը հարցնէին իրեն, — տաճկը-
ցած պարտով Մկօ՛ւ:

Թանձր ու մօսազեղ շրթները կը ժողվէր բերնին ձախ կողմը,
քթէն բաւական մը հեռու, և վերերէն՝ հաստ, գոռոզ, արհամար-
հական ու հալածիչ ձայնով մը — պզտիկ մ'ըլլաք, — ու զարմացած
կարծես, որ կրնայ քալել, — ճամբո՛յ ինձի, կ'առաջանա՛մ կոր,
— կ'ըսէր:

Ուրեմն դիւցազներգական փո՞ր մը Մկոյինը, փորի մը ան-
հաւատալի առասպե՞լը, կամ թէ... բայց ի՞նչ թերահաւատ կ'ը-
րեւիք դուք: Օր մը, Մկոյին պարտէզին մէջ, Աշգարենց երեք ու
կէս թիւ էրմէնը չգողցա՞ւ անոր նարինջը և յետոյ կամացս'ւկ մը
չսպրդեցա՞ւ անոր փորին տակ. տեսա՞ւ զինք Մկօն, պիտի տես-
նէ՞ր մինչեւ վերջն ալ, եթէ էրմէն զսպէր իր քահքահը. պիտի
ուտէ՞ր կրկին իր արհեստին արժանի այն փառաւոր ամոցը: Էր-
մէն կրնար նոյնիսկ այդ փորին տակ ամբողջ նոյեմբերը անցընել,
ուպահով որ քամիները հազիւ կը գտնէին զինք, բայց նօսրացած
արեւն ու խօլական անձրեւը՝ երբեք: Այսուհանգերձ, էրմէն վայր-
կեան մը իսկ պիտի չուզէր մնալ հոն, վախնալով, որ Մկօն կը յի-
շէ յանկարծ այն գողութիւնը, պահուցածքը, քահքահը, վրան ալ
պռնչատարեր ամոցը. իսկ դեռ ամէնէն կարեւորը, Գող Զահթարէն
ամիս մը վերջ, ահա ճիշդ Նոյեմբերին, հաւերու գողութեան կը
սկսէր ինք, որով այդ տեսակ բաներու ժամանակ վտանկը իր
հաշուին բնաւ կու գա՞ր:

— Նոյեմբեր, Դեկտեմբեր, Յունուար՝ Գողութիւն. փետրուար՝
Նշանառք. Մարտին՝ արդէն «Գլուխ-գլխի»: Էրմէնին շինած ամէն
տարուան ամուսնական ծրագիրը կ'ըլլար ստիկա. իսկ Նոյեմբե-
րին տեսած երազները Մարտ ամսու երջանկութեան մասին, ի թե-
րեւ կ'ըլլէին, որովհետեւ մօտաւորապէս ա՛լ քառասուն տարեկան
էր էրմէն և դեռ կը յամառէր Մկոյին մէկ հեռաւոր աղգականին՝
Զորթուզենց աղջկը ուզելու. ուզելը հեշտ՝ բայց եկուր տես, որ
ամէնուն չհաւնած էրմէնը Մկօն պիտի հաւնի:

— Թող մէյ մը ինքնիր հասակին, դէմքին, աչքերո՞ւն նա-
յի և յետոյ աղջկի ուզէ. հոգին, հաւատը, ամէն ինչը գողութեամբ
շաղուած է. չ'ըլլա՛ր: Ես այդ կարճուկին աղջիկ, այդ խսւր աչ-
քերո՞ւն, ի՞նչ տեղեր հասանք. չ'ըլլա՛ր. քառասուն աղջկի ունե-
նամ տունս՝ չեմ տար. և ութսուն տարեկան պառա՛ւ մ'իսկ չեմ
յանձներ այդ խալընին ձեռքը: Ի՞նչ լաւ կ'ըլլայ, դեռ օր մը ա-
ռաջ հինգ հատ հաւ գողնաս ու միւս օր երթաս տիրոջը տունը
թէ՛ Ասղու հրամանով եկած ենք, ձեր աղջկը կ'ուզենք...

Եւ Մկօն, փորը տաջեւը դրած, զայն իբրեւ գրասեղան գործածելով, հին ժամանակներու իսրայէլացի դատաւորի մը նման, մոռնաւորական իր դատաւճիռները կ'արձակէր, իրմէնին «Գլուխ-գլուխ» գալու փափաքներուն մասին իր կարծիքը սեղեւու փութացած աղջկան մօրը, որ քիչ անց, կը վերագտնար տուն, ժըխտական պատասխանը դեռ ականջներուն մէջ:

Վաթսուն տարեկան էր Փոր-Մկօն. կը ցուցնէր՝ տաս պակաս. առողջ էր, միամիտ, դիւրախար ու թէեւ արտաքինապէս գոռոզ և պատկառազգու, բայց շատ բարի էր և պարզ՝ խորքին մէջ: Որքա՞ն կը նեղուէր հոգին, եթէ մանաւանդ առաւելները, իրմէ կանուխ արթնցած, պարտէզ գացողի մը, կամ աւելի՛ գէշը՝ անկէ վերագարձողի մը հանդիպէր:

— Ի՞նչ, Անքուն-Օհոն, պարտէզը երա՞զդ եկաւ, — կ'ըսէր կէս կատակ, կէս լուրջ հարցումով մը, — ելեր, երեսներդ չլուացած՝ «Գտայ ճամբան» ըսելով կ'երթաս: — Եւ ապա ուրիշ օր մը՝

— Հէ՛յ, ձեռքեմքու-Ակօր, պարտէզ քնանա՞ս՝ աւելի լուս կ'ըլլայ, պարտէ՛զ. տունէ՞ն ինչ կ'ելլէ. իրիկուն եղա՞ւ՝ ուղի՛ղ հաւնոցէն ներս. առաւել հաւերուն հետ՝ ուղի՛ղ հաւնոցէն դուրս:

Գոցե՛ր ու կը վերագտնայ կօր մարդը: Ես, որ Մեկքոն աղայէն վերջ տս գիւղին մէջ՝ ամէնէն շատ հազ կը հաշուեմ, կը տեսնե՞ս, նորէն, արեւը արդէն վերի-թաղը զարկեր է և նոր կ'երթամ: Անտ՝նի բաներ կ'ընէք... Խելքիս բնաւ չեմ կրնար պառկեցնել. ի՞նչ է աս. միշտ մութն ու լուսո՞ւն. Աստուած չունի՞ր Գուր. անկողնէն դուրս, սուսիկ-փուսիկ, մէկ ալ նայիս՝ մազոգի պէս ճամբաները կ'իյնաք: Ակօ՛ր, դժոխքի փա՛յտ, դուն ուրիշ գործ չունի՞ս, պառկէ՛ մինչեւ արեւը ծագի կնիկիդ քով, հազար պարտէզ կ'արմէ. իմ պարտէզներս շատ են, մեծ են, կնիկ չունիմ և նորէն քոլորէ՛ք վերջ կ'երթամ:

Որքան ալ առաջ բարկացած, երբ խօսքը «կնիկ չունիմ»-ին հասնէր, Մկօն կը կակուղնար յանկարծ. է՛հ, աշխարհ է աս, աշխարհ. տանին՝ ինքն ալ կնիկ ունէր. տա՛ս տարի անցաւ անկէ. Աստուած լո՛յս իջեցնէ գերեզմանին: Ամէն առաւ, դեռ աղօթաբանը չբացուած, միաքը կու գայ: Ի՞նչ լու էր: Արթնցած՝ ժամ մը կը մնային անկողնին մէջ, կողք կողքի, կը խօսակցէին պզգռիկ աղան Պօղոսեմից Սօնային նշանեւու մասին և յետոյ, այժմբու, հաւերու և հաւնոցի մասին. կ'ընէին քանի մը անմեղ կատակներ և կ'ինը՝ «Ժամանակը ի՞նչ եղաւ, մա՛րդ», կը հարցնէր իրեն. այն տանն, Փոր-Սոյիտէն, արար նաւաւորէ մը գնած իր գեղին, խոշոր ժամացոյցը կը հանէր, կը մօտեցնէր ճրագի աղօտ լոյսին և «ճիշդ մէկ ժամ կայ լուսնալուս» կ'ըսէր Մկօն: Կինը

կ'ելլէր, գրացի Մանուշակին «եւ, Մանուշ, Սաղըզ երթանք» կը կանչէր: Ու կ'երթային Սաղըզ, իրենց այգին: Միօն ծխախոտ կը լեցնէր իր խոշոր ծխատուփին մէջ, քանի մը գլանիկ կը փաթ-
թէր ու կը սպասէր որ տրեւը վերի-թաղին տուները զարնէ. զար-
կա՞ւ, ահա այսպէս, միշտ՝ նախ պարտէզ: Լուսահոգին լաւ կ'ին
էր: Գնաց: Եթէ ողջ ըլլար, որքա՞ն պիտի հաւնէր Մկոյին նոր
շինած հաւնոցը. վերջին թռուիկին չժմեց խեղճը. այս աշխարհ-
քին հիմը անտ'նկ մը գրուած է, որ Մկոյին խելքը ահա քառա-
սուն չեմ գիտեր քանի տարի է չի՛ հասնիր անոր: Իրը դեռ ո-
չինչ. Գժարեան վարժապետի՛ն խելքը նոյնիսկ չհասաւ այդ բա-
ներուն. կարգաց, կարգաց, մէկ ալ հայտէ՛, գտիր նայինք ողոր-
մած հոգին, կրնա՞ս.

— Վեց օրուան մէջ, անելի շինուած աշխարհք մը, հեկաթ
ծուռ կ'ըլլայ. և դեռ ձեռքով չգպաւ անոր. այսպէս ըլլայ, այն-
պէս ըլլայ՝ և եղաւ այսպէս ալ ծուռ, այնպէս ալ ծուռ: Ի՛նչ կար,
շաքարը ջրէն էր ինկեր:

Վարժապետին այս խօսքերը կը յիշէր, իր կողմէն ալ քանի
մը ծառաթիւններ կ'աւելցնէր, «սուտ է ամէն բան, այս աշխարհ-
քը չի շտկուիր» կ'ըսէր և կը շտկէր ինքզինք ուղիղ պարտէզ,
ուր ոչինչ չէր ըներ գրեթէ. կը մնար մօտաւորապէս ժամ մը ու
կը դառնար ոչ թէ տուն, այլ ուղիղ սօսիին տակ՝ Նշանին սրճա-
րանը: Գրպանը կամ ձեռքը ունեցած դեղձն ու խնձորը բաժին
կ'ըլլար ասաջին հանգիպողին, եթէ կ'ին մը չէր անիկա. «Այ ևս
կնոջ բա՞ն տամ,— կը պատասխանէր իրեն տարեկից ծերերու
հարցումին,— երեսունըրկու տարի կ'ընէ ճիշդ այն դէպքէն աս-
դին, ու կ'ինքնու չեմ նայի՛ր իսկ»:

— Մէկ պատմէ նայինք, ի՞նչպէս անցաւ դարձաւ այն դեղ-
ձի պատմութիւնդ,— կ'ըսէր իրեն Ծուռ-Սիրտ Թովմաս:

— Ի՛նչ պատմեմ, ահա՛. «կնիկիդ տ'չքը խօթէ այդ դեղձը»,
ըսաւ...

— Է՛, Սիրտային հետ գլուխ կ'ելլուէ՞ր այն տան. ամուսի՛նը
մեռցուց: Ե՞րբը, — կը նեղէր զինք Թովմաս չարամիտ հարցա-
պընդումով մը:

— Ետք-մետք չկայ, ամէնը տա է:

— Սիրտդ ուղղո՞րդ բռնեցիր, երբ «դեղձը տ'ա» ըսիր:

— Ուղղո՞րդ, վերը Աստուած կայ:

— Չախ աչքդ ճանճ չմտա՞ւ, որպէսզի գոցէիր-բանայիր
զայն, երբ «դեղձը տ'ա» ըսիր:

— Ա՛յս մէկը կատակ չ'ըլլար, Թովմա՛ս. ոչ աչք կար մէջ-
տեղը, ոչ ալ յօնք:

— Բայց դեղձ մը կար և դռն ուղղորդ սրտով «Այս դեղձը առ» ըսիք Սիմային և ինքը ծռռ մաքով հասկցաւ, չէ՞:

— Ճիշդ և ճիշդ, — ու սկսաւ «Հա՛ հա՛», վրայէ վրայ, «Չորնա՛ս, կուրնա՛ս, խո՛ւլ պաշտիս, սպտանանքը կնիկիդ քով պառկին» ալ ի՛նչ գիտնամ, անէժքնե՛ր. ես ալ իրեն՝ — կամաց, քոյրս, — կ'ըսեմ, — Աստուածդ սիրես. բան մը չըսինք, ամօթ է, պատուաւոր մարդ ենք. իսկ ան դեռ՝ «Ինձի դե՞ղձ կու տաս, ես քու կնի՞կդ եմ որ ինձի տէք կ'ընես. հէ՛յ Մկօ, պիսերդ թափին, աստմներդ չորնան...» Ա՛լ գլուխս կախած կ'երթամ. չխօսիմ՝ թերեւս ինքն ալ լռէ, կը մտածեմ. բայց ի՛նչ լռել. ալ աւելի կտաղած ու բարձր «Հէ՛յ, Մարգարե՛նց Մկօ, կնիկներուն. դեղձ տուող շո՛ւն մարդ, պիսերդ թափին, գլխուդ կայծակ իյնայ և պարտիդ վարէն խեր չաեսնես. վերն ալ քար կարի...»

— Ալ կը գիմանա՞ս. քեզ տեսնեմ Մկօ չըսած՝ ըսի. «Պիտի վերջանա՞ս, թէ բանե՛ր պիտի ընեմ ա՛լ. լաւ կնիկ ըլլայիր՝ արդէն ամուսինդ չէր մեռներ երեսեդ: Հազար տեղէ բողաքած, հազար ձեւով բո՛ղ, բո՛ղ»: Հաւաքուեցան մարդիկ, այն ժամանակ դռն եկար, տարիք զիս տուն: Խայտառակուեցանք:

— Մտիկ ընէիր ողորմած հոգի հայրդ, կարգուէիր հեաը, փորդ ալ կարգի կու գար այն տանն, — կը կատակէր Թուժաս, խօսքերը շիտակ ըսելով և սիրաւ բռնելով ծռռ:

— Անկէ վերջ, կնիկէս դատ, ա՛լ կնիկ չէի գիտեր. ոչ դեղձ, ոչ բարեւ, ոչ նայիր:

Շարաթ օրերը, սովորականէն կէս ժամ առաջ կ'իջնէր սօսիին տակ: Այդ օրը Մանկօր ոչխար մորթած կ'ըլլար. պէտք էր սւրճին լաւ, իւղստ տեղերը զատել: Որ բացակայ եղար՝ լինցաւ, ջղջղաւ միտը պատրաստ է քեզի, կը մտածէր Փոր-Մկօ: Մանկօր կը վախնար Մկոյէն և քիչ մըն ալ կը յարգէր զայն: Մկօն միւս յաճախորդներուն պէս չէր: Անոնք, ապառիկ գնողները, միսին գէշին չեն նայիր. բաւական է՝ դրամ չհարցնես. Մկօն՝ հակառակը. միտը ի՛նք պիտի գտէր, քիչ մը ծանր կշռել տար. դմակը սովորականէն շատ դնէր ու կանխիկ դրամը համբէր: Մանկօր եթէ բարկացնէր զինք, առնուազն եռամսեայ տեւողութեամբ քէն մը կը պահէր իրեն գէմ և կ'ըլլար անկէ ետք Մենաքին յաճախարարը. իսկ Մանկօր իր մարդիկը չէր ուզեր փախցնել: Ապառիկի յաճախարգները ըլլա՞ն՝ ոչինչ, կը մտածէր, բայց անոնք ալ արդէն չեն փախիր, քանի որ տանը գիտեն, բայց տալը, իրենց հարցուր, գիտե՞ն:

Միտը գնած, Մկօ կը նստէր Նշանին սրճարանը. կ'ապսպրէր

Handwritten text on the left margin: 'A 6385' and 'III'.

սուբճ, կը կտրգար թերթ, կը խաղար նտրտ, և եթէ պարտուէր կամա՛ց մը կը շարժէր արթուն և դուն չե՞ս տունին ճամբան մը-տածելով, կ'երթար տուն, կ'իջեցնէր որսի երկփող հրացանը պա-տէն և Ակերէն կը մտնէր Ոսկեճորի մթաստուեր ու թռչնառատ պարտէզներուն մէջ ու կեսօրին՝ մախաղը թռչուններով լեցուն, կը վերադառնար տուն և պզտիկ հարսին «Սըւոնք մտրէ՛ ինծի», կը հրամայէր:

Իրիկունն դէմ, երբ արեւը, կարմրած, ա՛լ կանթեղուիլ ըս-կըսէր արեւմտեան բլուրի գափնիներուն վրայ, կու գար հան-գարտ և ծանր, փորը տառջ և ինք բաւական ետ, կը հասնէր ի-րենց տան առջեւ. ու նախ քան մանելը, քանի մը անգամ հագա-լը սովորութիւն էր և յետոյ տեսակ մը ազգարար նշան անցի-ններուն: Թռունիկը, Հրանդ, անսխալ կերպով կը մեկնէր պապու-կին այդ հազը և՛ «Մամա՛», պապուկը միտ ուզէ և օղի»: Մայրը կը ժպտէր պզտիկին և կը բերէր յիտուն արէմնոցը, քանի մը խորոված թռչուններ ու կը դնէր հոգէ յատակով նեղ պատշգամին վրայ: Ուրախ, Հրանդ կու գար պապուկին քով, ձեռքով կը զար-նէր անոր փորին և երկու ձեռքերը կարելի եղածին չափ հորիզո-նական՝ «Պապո՛ւկ, ա՛յսքան է» կ'ըսէր ու կը խնդար: Պզտիկին ակնարկութեան վրայ, Մկօն, ինքն ալ կը խնդար, կը բռնէր տ-կանջէն և՛ «Իշուկին տա՞ք, թէ պող ջուր տուիր»։ «Պա՛ղ», կը պատասխանէր Հրանդ. «Ինչո՞ւ պող ջուր», կ'ըսէր ու կը քաշէր: «Չէ՛ պապուկ, տաք տուի, տա՛ք» կը պոսար Հրանդ: «Տա՞ք» և աւելի կը քաշէր ականջը: Ծորահատ՝ պզտիկը լալ կը կեղծէր, իսկ այն տանն պապուկը իրեն կու տար թռչունի միտ:

Կու գար ընթրիքը, աստղերը հանգարտ կը ծլէին երկնքին վրայ և «Փա՛ռք քեզ, Տէ՛ր»՝ Մկօ վերջ ի վերջոյ գոհ էր կեան-քէն: Կը պակտէր կնիկը: Վնաս չունի՛, ի՛նչ ընենք, ան ալ թող այդպէս ըլլայ:

Վրդավուններէ զերծ, անուշ, գրեթէ երջանիկ ձերութիւն մը. փորը, քսակը, առողջութիւնը, ամէն ինչ տեղը: Ժա-մանակին բաւական աշխատած, քրանած կեանք մը, որ կը խոս-տանար ա՛լ տխուր չվերջանալ. մեր լերան ջուրերուն յստակու-թեամբ վճիտ կեանք մը վերջապէս, որ աւա՛ղ, պղտորեցաւ սա-կայն:

Աշխարհի գէշ մարդիկը, նորէն գէ՛շ ըրին աշխարհը. կը տէտէին խառնել, խառնչակել ամէն բան. օղը, օրէ օր կը պղտո-րէր ամէն տեղ. կեանքը ա՛լ հետաքրքրական չէր կարծես, քանի որ իրողագութիւնը ականի մը զարնուած էր, մարդիկ Չիլսուր-

Վաքիա կը մտնէին, ուրիշներ կը պատրաստուէին ուրիշ տեղեր
մտնելու, և ուրիշ ուրիշ մրն ալ՝ Սանճազ խուժելու...

Առտու մըն ալ՝ «Պատահեցա՛ւ»...: Միօն, աչքերը բացու ու տեսաւ զայն դրացի տան մը կտուրին: Այդ ուրիշ «Ուրիշին» խորհրդանշանը սկսէր էր ծածանիլ լեռնաստանի սրտին վրայ... «Այս անգամ լինցանք», ըսաւ դրացի Օհանէսին. «Լինցանք»՝ և աչքերը սրբեց:

Եւ օր մըն ալ, տարի մը վերջ, լեռնաստանի կապոյտ ու
գաղջ առատ մը, Մկօն իր սիրելի գիւղացիներուն կարաւանին
հետ, բաժնուեցաւ հայրենի գիւղէն, օճախէն, պարտեղէն, կեան-
քէն, ամէն ինչէն: Ու երբ տարագիր հայ լեռնականներուն սգա-
ւոր ու մեծ կարաւանը ա'յ սահմանը կ'անցնէր՝

— Ինչո՞ւ լստ, պապո՛ւկ. չէ ոչ քաղաք էթանք, — կ'ըսէր թունիկը, Հրանդ, պապուկին փորը շոյելով, — ըսէ, ինչո՞ւ լստ: — Եւ պապուկը չէր պատասխաներ. և պապուկը կու լա՛ր: Հրանդ, տխուր՝ — ես ալ լամ, — ըսաւ ու լացաւ: Պանդուխտ Մկոն և իր պանդուխտ թոռնիկը իրար գրկած կու լային, և լեռը, մեր մեծ ու հեռաւոր լեռը, կը կորսուէ՛ր, կ'անհետանա՛ր բոլորովին: Ա՛հ, Մկո՛, մեր կապոյտ լե՛ռը...

★

學 學

Ան կ'ապրի հիմա ափ մը կտաւի տակ. տասը լա՛յն սննեակ-
ներու տէր փոք-Մկօն՝ ափ մը թափանցիկ կտաւի տակ, իր գորշ
ու եղերակաւն ձերաւթիւնը կը քաշկաւէ հոս: Ինչ հեգնութիւն
ինչ դաժա՛ն կատակ: Լիբանանեան բարձրաւանդակին դառնաշունչ
ու խոր ձմեռուան մէջ, ա՛փ մը կտաւի տակ, Մկօ մը և քանի՛
Մկօներ, Հրանդիկ մը և դեռ քանի՛ ուրիշ թռնիկներ: Չկայ ա-
ծուխ, փայտ, ջերմութիւն, քարիւղ, լոյս: Կէս գիշեր է ճիշդ և
դեռ ձիւնը կը տեղա՛յ, կը տեղա՛յ տնընդհատ. առատ, անվերջա-
նալի ձիւն մը: Մկօն չ'ուզեր տան մէջ բնակիլ, ան չ'ուզեր անե-
ցի, տեղացի՛ ըլլալ հոս. եկուր է ինք, պանդո՛ւխտ մը: Թերթերը,
ինչպէս տանին, կը կարգայ ծայրէ ծայր, խմբադրականներէն
մինչեւ դուլպայի, կօշիկի և օձեկի՛ յայտարարութիւնները, ա-
ռանց գիր մը փոխցնելու. և թերթերը լուռ են, և թերթերը բան
մը չեն ըսեր, ա՛խ, թերթերը, իրա՛ւ, բան մը չեն ըսեր...

Տակաւ անշքանալով, փորը կը նահանջէ, կ'երթայ ետ, առաջնութիւնը՝ ետ, կ'անքը՝ ետ, ու կու գայ մահը առաջ, գայլի քայլերով և գայլի պէս սովահար:

Մկօն ո՛ւր է հասեր հիմա. էրմէնը՝ անոր փորին տակ չի կրնար պահուելու:

Սի՞րտ մնացեր է էրմէնին կատակ ընելու: Ան հիմա գողու-
թի՛ւն չ'ընէր նայնիսկ:

Ի՞նչպէս եղաւ, օր մը, Մկօ հանգիպեցաւ իր հեռաւոր ազ-
գական կնոջ՝ ու՝

— Տուէ՛ք ձեր աղջիկը այդ աղուն, տուէ՛ք, վերջապէս լաւ
աղայ է էրմէն և մեղք է. եթէ ուղէ՛ տուէ՛ք, երթան մէկ բար-
ձի վրայ ծերանան:

Իսկ ինքը, տմէն գիշեր՝

— Մեղաւորիս, Տէ՛ր, շնորհէ քանի մը առաւօտ գիւղիս մէջ,
տանս մէջ, օճախի՛ս մէջ, և յետոյ, ինծի մահ և տմէնուն կեա՛նք,
— կ'ըսէր:

Դ Ա Ն Ի

Այս պատմութեամբը գլուխ մըն է. զպրօցներէ հեռու ապրած, հեռու ապրող, հովիւ տղու մը բարգաւաճ գլուխն է: Պարզ մէկն է այս տղան, սովորական մէկը, աշխարհի երկու միլիառ մարդոց մէջ բոլորովին կորսուած մէկը: Հետաքրքրական բաներ չէ ըրած, հետաքրքրական բաներ չի կրնար ընել: Արածած է ոչխարներ. հովիւն է եղած նաեւ իր մտածումներուն, իր ապրած կեանքին, իր պարկեշտ կենցաղին: Մարդոց մէջ սովորական՝ հովիւ մարդոց մէջ քիչ մը անսովոր եղաւ ու կը շարունակէ մնալ ան: Յաւակնատ չէ այս պատմութեամբը. բնա՛ւ՝ քանի որ կեանքը չի պայթիր իր տողերուն մէջէն ու քանի որ ոչ բնութիւն կայ հոս, ոչ արկածներու քրտինք, ոչ շարժում, ոչ մահ: Տղայ մը կայ միայն հոս: Միա՛յն: Ու Դանին այդ տղան է:

Դանին՝ որ կ'ապրէր, Դանին՝ որ կ'ապրի. ան կրնայ մեռնիլ, կրնայ չմեռնիլ. անոր մէջ բան մը կրնայ գինք անմահացընել՝ մեղմէ գաղտուկ, առանց մէկու մը հաւանութեան, առանց մասնաւոր արտօնագրի. նոյն բանը, նոյն ձեւով ու միեւնոյն անտարբերութեամբ՝ կրնայ այս անգամ իրեն տալ արցունք, տալ՝ ժպիտ, կամ աղիքները ճաթեցնելու չափ խնդուք, խորունկ վիշտ, հեշտանք, գինովութիւն:

Դանին եթէ մեռնի, բայց Դանին եթէ իսկապէս մեռնի, ու՜ր թեղ բան մը, ծանր բան մը գայ յանկարծ սարսափելի կերպով ու Դանին մեռնի՝ գէ՛շ, չա՛տ գէշ. գիւղին արեւելքը չի կրնար ինքզինք պաշտպանել. կարգ մը քաղաքներու արեւելքին հետ. արեւմուտքը՝ ուրիշ տեղերու ծո՛ւռ արեւմուտքին հետ: Այդպէս, այն ատեն, գիւղին միշտ դէպի հարաւ վազող ջուրերը՝ ուրիշ

Ջուրերու կրնան իրաւունք տալ, ուրիշ տեղերու մէջ, նաեւ գէպի հիւսիս վազելու: Մեր գիւղին աշխարհագրութեան վարկը կ'իյնայ ու... Հայաստանը ատկէ վերջ, թերեւս «Ամէնէն գեղեցիկ բանը» չըլլայ:

Դանին եթէ մեռնի՝ գիւղին կէսը չի կրնար տնիմաստ կերպով ժպտիլ, ամառները՝ խնդալ և տափկա գիւղին համար կ'ըլլայ անողոք բան մը, անտանելի բան մը. այո՛, գիւղի մը կէսը երբ տնիմաստ կերպով չժպտի, երբ միւս կէսը արդէն չի ժպտիր ոչ մէկ կերպով, ամառները՝ խնդալ, կ'ըլլայ այդպէս անողոք, անտանելի բան մը:

Օ՛, եթէ Դանին մեռնի. օ՛ օ՛, եթէ Դանին չմեռնի՛: Այդ հոժկու, քաջ, յաղթանդամ կազմուածքով գիւղացի երիտասարդը՝ որ հիմա ողջ է, կրնայ քիչ վերջ (պայմանագիր չէ ստորագրած կեանքին հետ յաւիտեան քաղելու) մեռնիլ՝ առանց ինծի, քեզի, երրորդ գէմքի մը, ոչ ոքի լուր տալու. առանց տխուր շարականի, առանց տխուր դամբանականի և հանդիսաւորութեան, առանց ձայնափիւռային զգայացունց հաղորդագրութիւններու, առանց ոչ մէկ սրտածմելի տեսարանի:

Եթէ իրաւ տ'ն ալ մարդ մըն է, եթէ իրաւ ան ալ ձայնագրի նման մարդ մըն է և իր կեանքը բոլորիս կեանքին պէս պտուտքոյ սկաւառակ՝ կրնայ յանկարծ աւարտիլ՝ իր հին երգով միասին: Տխուր վերջաբան՝ եթէ Դանին մեռնի և իր մէջ բան մը չշարունակէ տպրիլ:

Կրնայ Դանին խոշորացոյցի մը տակ գալով՝ առանց նշանածի մը վրայ մտածելու, առանց ամուսնանալու, առանց մանուսնդ սերնդագործելու՝ մեծնալ, տպրիլ: Ուրիշներ՝ խոշորացոյցի տակ կու գան զարգացումով, ամուսնութեամբ, պատերազմներով և պոռոտախօսութեամբ ու կը մեծնան. արուեստով՝ կը մեծնան. գիտութեամբ՝ նոյնպէս. այդ և նման բոլոր բաներով՝ Դանին կը քնանայ. այդ և նման բոլոր բաներով՝ Դանին, նորէն կը քնանայ. այսինքն՝ կը քնանայ. պղտիկի մը պէս, պղտիկցածի մը պէս. այսինքն՝ միշտ կը քնանայ, միշտ. միշտ:

Դանին ծուռ, սխալ, շեղ տղայ մըն է. ու թէեւ անվիճելի կերպով Ագամէն հաղարամեակներ վերջն է ստեղծուած ինք (պէտք է ստեղծուէր հաղարամեակներ առաջ), բայց կ'ենթադրուի, թէ աստուածային թիւրիմացութեան մը տխուր հետեւանքն է եղած տափկա պարզապէս. ո՞վ գիտէ. եթէ վրիպակի բաժին մը ըլլար Արարչադարձութեան մատեանին վերջը՝ դեռ որքա՛ն վրէպներ: Վրիպածներ: Անկասկած՝ որ Դանին Ագամին հետ միասին համբայ ելած է աշխարհ գալու համար, բոլոր մարդիկը միասին

ճամբարս կն ելած. արշաւած են դէպի կեանք, դէպի լոյս, դէպի վիշտ, սէր ու մահ, բայց Ադամը առաջ է հասած և Դանին՝ հիմա. շտաբը պիտի գան վերջը. թերեւս աւելի ծոյլերը, թերեւս աւելի զբաղումները, վշտով ու հեգնանքով անդամալուծումները, ամէն տեսակ հաշմանդամները: Կամ՝ աստուածայիններու լէգէոնը՝ թափօր առ թափօր, բազմութիւն առ բազմութիւն: Դանին եկած է հիմա, ա՛յս թուականներուն, այս պզտիկ գիւղին մէջ, պզտիկ ու ծուռ իմացականութեամբ, պզտիկ ու ծուռ ճամբաներու անցորդ, մանր բաւերու առջև, խոչոր լուսթեան մը կռթնած:

Դանին գիւղացի է, հովիւ՝ և կ'ապրի խաչարացոյցի տակ
կրնայ գալ, կրնայ չգալ: Կրնայ գալ, գալիր Մաղաքին պէս, ու
բուն միամտութիւնը կը հաւատար կարգ մը քնքնառնդ նստաս-
տակներու հակկիթ ամենուն, Զատկուն մօտ օր մը՝ եկեղեցիին
մօտ անդ մը: Կրնայ չգալ՝ Օհան պապուկի ծեր Զորին պէս, որ
յամառ էր և որ միայն տափը համար ստակեցուցին, փռելով զայն
սգոռաներու շուքին և անոնց գէշ երաժշտութեան տակ:

Համաձայն իր մէջ գտնուող նպաստաւոր բանի մը՝ Դանին պիտի մեծնայ, ըլլայ պզտիկ տնտէս մը, ծանրակշիւ տնտէսներու մէջ՝ քանի որ շատ մը շրթունքներու վրայ ծիլ է տրծակած արդէն, որպէս երջանիկ տղուրութեան ազուր զտարճանիշ:

կ'ապրէր, կ'ապրի դեռ այդ երիտասարդը․ առանց տրորքի,
առանց սիրոյ, առանց պատմութեան։ Մեծ, հզօր, համատարած
կեանքին շղթայած է իր պղտիկ, աննշան գոյութիւնը, իր կեն-
սահայեացքի բոլոր իզգանկարներով, իր ճշմարտութեան բոլոր
այլազան ներկատուիերով․ զնդասեղամ նսեւ, իր բռն մը հագին՝
ախեղբքի բովանդակ հողիին։ Տիեզերքէն լուր չունի թէև, թէև
մեծ տարածութեանց ու նոյնքան մեծ գաղափարներու անտեղեակ,
այսուհանգերձ՝ աստղաբաշխի մը չափ կը սիրէ աստղերը և զե-
փիւռներու, ծաղիկներու, սրինգի և արեւալոյսի մոլի մըն է՝ ա-
սիացի բանաստեղծի մը համեմատութեամբ։

Դանիին կեանքը առևած է Դանիին խիստ առողջ, առոյգ,
պէ՛նդ կաղմուածք մը. մօէն գէշ հարուած դիմագրուելու չափ
Ֆիզիքական արտակարգ տոկունութիւն մը։ Անոր լայն ուսերուն
Վրայ, Զտակուն հանգիստին լրջութեամբ, բարձրացուցած է
Դլուխ մը։ Կեանքէն աւելի, կարծես որմնագիր Պարսամին մէկ
հոյակապ ձեւակերտը ըլլար այս խորապէս շքեղ սղան՝ հօտով ու
Բանաստեղծ նոյն տահն։ Եթէ քան մոտը, ապահով, կանոնաւոր
էր կ'առուցուածքը՝ անոր մարմինն։ Իսկ հոգիին գիծը անոր, թէեւ

նորէն ինքն իր մէջ ուղիղ, հաշտ՝ ներքին, իմացական բարդ երկարաշափութեան մը, բայց արդէն լայնօրէն կը խաչաձևէր մարմնական անթերի շէնքը այդ անբասիր աղուն:

Դանիին ուսերն ու ամբողջ հասակը հովանաւորող այդ տեսակ մը ակնհայտ հանգիստական գլուխը, սակայն, առատահոծ ճշմարտութիւններու մէջտեղը աճած՝ հակայ, աւելորդ, անհեթեթ սուսկի մը պատկերը ունի, քանի որ բուն, աւելի ճիշդ ընթացիկ ճշմարտութիւնները եղիճն եղան առհասարակ իր զգացումներու տարանուագ եղանակին:

Գեղեցիկ, կանաչ ստրալանջերու այդ աննման հօտաղը, տգեղ կեցուածք մը ունի, գէշ ճամբորդ մըն է և վրայի լաթերը պատրուած են և ողտոտ: Գիտէ մտածել, խօսիլ, բայց հազիւ կը խօսի, թէեւ յաճախ կը մտածէ, թէեւ յաճախ ինքնիրեն համար կը մտածէ միայն: Իր մտածման բոլոր մեծ պահերը հետեւեալ երկու բառերը ունին իբրեւ բանալի՝ ուղեղին աշխատասենեակը մանելու համար:

— Պարզ, բայց և տարօրինակ աշխարհ:

Ու Դանին կը մանէ ինքնիր գեղջուկ ուղեղին մէջ. կը մոգբլցի՝ ինքնիր մտածումներուն գագաթը. կը գիտէ՝ խոր զարմանքի մը տանիքին վրայէն:

Այսքան պարզ աշխարհի մը համար, այսքան բազմաթիւ գլուխներու մտազբաղ գործունէութիւնը, դարե՛ր, դարե՛ր ամբողջ, կը գտնէ բացարձակապէս աւելորդ, հակաբնական, ապօրինի: Քանի մը պարկեշտ ուղեղ շա՛տ իսկ է այս աշխարհին գիծերը շակելու. սրբագրելու կեանքին համայնապատկերը՝ նեղուած՝ հոգիներու գորշ պոստաւին վրայ: Քանի մը ուղեղ, քանի մը երգ, քանի մը լաւ ողօթք, քանի մը լաւ բան: Այսքան: Աշխարհը պարզ է և գեղեցիկ. կեանքը՝ մաքուր և բարի. լերան զեփիւռներուն պէս, ջուրերուն պէս, ծաղիկներուն պէս: Իսկ մահը: Ան քաղցր է. կամ լեղի. կամ թթու: Հո՞գը Դանիին. կը վախճայ անկէ. բայց պիտի գայ մահը: Ատուած ստեղծած է մահը, բայց ոչ թէ ամբողջ կառով, այլ աշխարհ մը մթնոլորտ, այլ աշխարհ մը ցուրտով: Մեր բոլոր կեղծ բաները՝ վիշտ, պատրանք և խոշոր ցանկութիւններ, պիտի պարպենք մահուան սև գոգնոցին մէջ և անցնինք՝ մեր ձեռքին մէջ պինդ բռնած մեծ ճամբորդութեան մը տոմսակը: Մօտաւորապէս ասոր նման պատկեր մը գծուեցաւ Դանիին մաքին մէջ, օր մը, երբ հեռաւոր քաղաքներէ գիւղ վերադարձած ճաղատ մէկը, շոգեկառքով ըրած ճամբորդութիւնը պատմեց, անոր ներկայութեան: Մահը՝ յաւիտե-

ի՞նչ երեսով վրթանէս աշխարհ կու գայ ու դուն չես բարկանար, Տէ՛ր Աստուած: Ամէն բան ստեղծեցիր. լաւ. բայց Մինաս անու- նով մա՞րդ մըն ալ. Մինաս անուանով մարդ կը ստեղծուի՞, ըսէ՛, դո՞ւն ստեղծեցիր, թէ սատանան ստեղծեց զայն. բոլորը զայն ստեղծողին կը հայհոյեն, ըսէ, կ'աղաչեմ, Տէ՛ր Աստուած, ըսէ: Ամէն ժամ մարդիկ կ'անդամագրուին տեսակ տեսակ բաներու, մտածումներու, կիրքերու, ցանկութիւններու. կ'անդամագրուին Բարիին, Չարին: Կ'անդամագրուին կեանքին և Մահուան. դուն կեանքին բեր քանի մը բարիներ, դուն Մահուան անդամագրէ բոլոր չարերը, բոլոր աւելորդները, բոլոր անհամները: Այս գիւ- ղին բոլոր տեղերը եկեղեցիիդ չափ սուրբ թող ըլլան:

— Մարդիկը՝ բարի, ուղիղ, զօրաւոր:

Երբ Դանին մտածէր, երբ Դանին երկար մտածէր, գրեթէ ազօթած կ'ըլլար, գրեթէ՝ անիծած:

Արդարեւ, կարելի՞ բան էր միթի Դանին համար համ առ- նել այսքան բազմաթիւ գլուխներու մէջ ինքզինք բաշխա՛ծ, կո- տորակա՛ծ, ձեւափոխած կեանքէն: Ինքզինք ոչնչացուցա՛ծ կեան- քէն:

Մարդիկ ստեղծելուն պարտականութիւնը (Դանին այս պա- րագային կ'ըսէ «Մեղայ»), եթէ երբեք իրեն յանձնուած ըլլար, Ադամը այգայէս քիչ խելքով չէր ստեղծեր. անոր մարմինն կաւը կ'առնէր իրենց վերի պարտէղէն. սպիտակ, դիմացկուն, խորա- մանկ կաւ մըն է այգաեղի կաւը. որ կարծես միշտ կը ժպտի: Այդ կաւով ստեղծուած Ադամ մը միշտ պիտի ժպտէր:

Յետոյ, խիղճը մաքրած ըլլալու համար, փոխանակ դրացի Պողոսը ստեղծելու, կը բարեհաճէր անոր տեղ էշ մը աւելի՛ ստեղ- ծել: Ատոր համար բոլոր գիւղացիները գոհ պիտի մնային և Դա- նին ըրած կարգադրութիւնը գանէին խիստ արգար: Այն ատեն, այդ աւելորդ էշը պիտի յանձնէր վարդանին և րսէր՝ «հեծի՛ր, զա՛րկ եւ զնա»: Վարդանին և ամբողջ գիւղացիներուն հաճոյք պատճառելու համար չէ՞ր արժեք անխելք Պողոս մը չստեղծել և փոխարէնը ստեղծել կովիկ էշ մը:

Դանին Պողոսը էշ ընել կը բողձար միշտ, որովհետեւ պար- կեշտ չէր գտած երբեք անոր գլուխին դրացիական փոխարարե- րութիւնը իրենին հետ: Դրացի էին և Պողոս իրեն պէս չէր մտա- ծեր. իսկ այդ բանը կը ջգայնացնէր Դանին:

— Դրացի՛ ըլլանք և Պողոս պնդէ, թէ ինք տեղ մը ջուր մը տեսած է, որ գէպի հիւսիս կ'երթայ: Անխելք Պողոս չի գիտեր, որ ջուրերը միշտ գէպի հարաւ կ'երթան: Կը պնդէ: Թող ես մի- այն ջգայնանամ, իր քէյֆը գայ:

եղած ու գեղեցիկ են հիմա և գեղեցիկ պիտի ըլլան վաղը՝ ես խենթ չեմ, ըսել է Հայաստանի՛ն են նայած:

— Գեղեցիկ տղաքը անո՛ր կը նային, անո՛ր են նայած, գեղեցիկ աղջիկները՝ նոյնպէս: Նոյնպէս ծառերը, ծաղիկները, եկեղեցիները:

Դանին լսած էր, որ Հայաստան անուշտոյ՛ տեղ մը կայ և հոն ապրած են Հայոց բոլոր թագաւորները:

Դանին չէր կրնար զայն մօտ տեղ մը երեւակայել և ոչ ալ հեռու: Երբ խնդիրը Հայաստանին վերաբերէր, ամէն ինչ փոխուած կ'ըլլար յանկարծ: Հայաստանը իրեն համար Ուժին եւ Գեղեցիկին արուեստն էր. ու զայն կը չափէր ոչ թէ տարածական հեռաւորութիւնով, ոչ թէ ժամանակի, այլ արուեստի ոգեկան հեռաւորութիւնով մը:

Եթէ ըսէր «Հայաստանի՛ պէս գեղեցիկ աղջիկ մը», ըսել ուզած կ'ըլլար՝ անըմբռնելիօրէն գեղեցիկ աղջիկ մը: Ուժին և գեղեցիկութեան գերադրական չափանիշն էր, որ ունէր անմահն հօտաղը՝ Հայաստանով:

Դանին կը հաւատար: Աստուած կայ: Դրախտը չինած է. չինած՝ Հայաստանը. մասնակցած է քիչ մը թերեւս մեր գիւղերուն շինութեան. բայց... այսքան մե՛ծ, մե՛ծ, ահագին աշխարհ մը... Դանին չուզեց շարունակել մտածումը: Դիտէր, եթէ շարունակէ՝ նորէ՛ն պիտի չկրնայ երկրին ծայրերը գտնել: Աստուած ի՛նչ տեսակ գաղանի տեղ պահած է երկրին ծայրերը: Բախտին բանալին ու երկրին ծայրերը: Դանին և ոչ ոք չեն կրնար գտնել ոչ մէկը և ոչ միւսը:

Դանին տխուր է. կրնայ ժպտիլ, բայց տխուր է. կրնայ խնդալու համար հաւկիթ ամող նապաստակները միտքը բերել, բայց տխուր է: Տխուր է՝ քանի որ երկրին ծայրերը չի գիտեր ո՞ւր են պահուած, քանի որ չի կրնար երբեք ըմբռնել նաեւ թէ արեւմտաքի այդ-բոլոր ծովերուն մէջ, ուր ոչ մէկ ցամաք կայ, կիպրոս կղզին ի՛նչ գործ ունի: Աստուած չի՞ մեղքնար ջուրը նստուած այդ ցամաքի կտորին: Չէ՛, կիպրոս կղզին գժրախտ է. չա՛տ գժրախտ: Անշուշտ, ծովին բոլոր ալիքները իր շուրջ հաւաքուած, գիշեր ցերեկ կը պոռան երեսին՝ «Ի՞նչ գործ ունիս, ի՞նչ գործ ունիս մեր մէջ, շուն ցամաք, շո՛ւն, շո՛ւն, շո՛ւն»:

Եւ անկասկած, աշխարհի ամենագժբախտ տեղը կիպրոս կղզին է: Դանիին համար: Բոլոր ցամաքները ծովերէն հեռու, իրար հետ հօշտ, համերաշխ, գիրկ-գրկի՛ իսկ այս մէկը, այս կտոր հօղը, կարծես վռնտուած, որբացած, կարծես տեսակ մը քէնցած և երբեմն ալ կարծես տեսակ մը կայէն, տեսակ մը Յուդա:

Եթէ Դանին գիտնար, թէ տակաւին շատ կղզիներ կան, եթէ գիտնար՝ թէ ցամաքները բոլորը կղզի են, տեսակ մը պիտի ըլլար, տեսակ մը պիտի մտածէր: Կամ լաւ, կամ գէշ: Տեսակ մը:

Մինչդեռ Դանին չէ փոխուած: Ծախած է ոչխարները. նորէն հաշտ չեն իր միաքն ու թուաբանական ամենատարրական ծանօթութիւնները. նորէն կռնակ են դարձուցած անոնք իրարու և կից կու տան իրարու, նորէն, գարնան էջերու կրքոտ եւանդով:

Դանին չէ փոխուած: Եկած է Աճար: Չի սիրեր այս հողը, չի սիրեր այս երկինքը, չի սիրեր եգիպտացորենի այս տոգոյն հացերը: Սրինգ կը փչէ. սրինգ փչեց երէկ, Պէյրուսթ, պանդոկի մը մէջ: Ես և ինք էինք ու քանի մը հոգի:

Պէյրուսթ եկած ու զարմացած էր Դանի. տխրած էր նոյնպէս: Ամէն տեղ լեցուն ինքնաշարժ: Ի՞նչ կար այդքան արագ երթալու. ի՞նչ պատճառ կար. չէր կրնար ըմբռնել: Արդեօք բա՞ն մըն է պատահած ինքնաշարժով գացողներուն տուներուն մէջ և օգնութեամբ կը փութան: Կարծես բոլորն ալ տխուր են, մտահոգ: Անպայման բան մըն է պատահած, թէ ոչ քաղաքացիները պատճառ չունին պարապ տեղ տխուր ըլլալու, եթէ իրենց տան մէջ բան մը չէ պատահած: Ինչո՞ւ տխուր ըլլան. չէ՞ որ անոնք քաղաքացի՝ են: Այսքան լոյսե՛ր, խանութի՛ն, չէնքե՛ր, ինքնաշարժ՝ իրենց կը պատկանին. ալ ինչո՞ւ կը տխրին, կը բարկանան, կը պոռան: Դեռ ուրիշ բան մը, դեռ շատ բան: Փողկապ կապած և գաւազանով պտըտող մարդի՛կն ալ ուրախ չեն և մտազբաղ վիճակ մը ունին. առանց իրարու բարեւ տալու, առանց իրարու ետեւ իսկ նայելու՝ կ'աճապարեն չես գիտեր ո՞ւր, ինչո՞ւ: Ֆրանսերէն կը խօսին (այդ լեզուն ֆրանսերէն է ըսու իրեն ծանօթ սերէն կը խօսին (այդ լեզուն ֆրանսերէն է ըսու իրեն ծանօթ մը) և տխուր են: Փենեմալի լեզուն (ֆրանսերէն) խօսողը տխուր մի՞նչ: Ի՞նչ պատճառ ունի: Général մը եկած էր գիւղ և միշտ կ'ըսէր: Ֆրանսերէն խօսողները միշտ հարուստ, միշտ երջանիկ չեն ըլլար ուրեմն:

— Մարդիկը տխուր են հոս և կիները՝ ուրախ. Հայաստանի պէս գեղեցիկ աղջիկներ կան, որ կը ժպտին. աղաքը՝ կիպրոսի շափ տխուր են, ու կարծես՝ աղի ջուրերու մէջ:

— Այս հաց ծախսողը: Հաղար հա՞ց կայ առջեւը և ինք գըլուխը կախած անոնց վրայ, կը մտածէ: Դեռ կը մտածէ: Միս ծախողը հաց ծախողէն ա՛լ աւելի մօթ դէմք է շինած. քուկդ մի՛ս է, բարեկամ, մի՛ս, ուրախացիր:

— Իսկ այս մէկը, այս բան չծախողը, ցուցամուլ, պարծենկոտ մէկն է: Այդպէս կ'երեւի. գրած է իր բոլոր գունաւոր դըրանները ապակիին մէջ և ինք առջեւը նստած կը ծխէ:

— Ամէն բան լաւ, բայց այս շաքարավաճա՛ւը ինչ ունի. այդքան քաղցր շաքարներու մէջ, այնպէ՛ս թթու համ մըն է տուած իր գէժքին, որ անպայման կ'ինը ձգած պէտք է ըլլայ զինք: Դէզ-դէզ շաքարներու մէջ այդքան տգե՛ղ, թթո՛ւ...:

Ու Դանին այսպէս, ամէն քայլի զարմացաւ: Տխրեցաւ: Հիմա պանդուկ է. ո՞վ բերած է զինք՝ չեմ գիտեր, չեմ ալ հարցընէր: Իսկ ինք՝

— Այնճարը գէշ է, շատ գէ՛շ, շատ գէ՛շ: Ու Պէյրութ լաւ է: Ես ի՞նչ պիտի ընեմ, ես ի՞նչ պիտի ընեմ:

— Ոչինչ. ամէն բան ծուռ է, Դանի՛. դուն Հայաստանը պիտի սիրես:

— Այո՛, հոս Աստուած է չէ նայած իսկ:

— Հարկա՛ւ:

— Բան մը պիտի չընեմ ու պիտի չմեռնի՞մ ուրեմն:

— Ո՛չ, Դանի: Պիտի մնաս եւ Հայաստանը սիրես:

— Այո՛, միշտ: Ես արդէն աղջիկ չեմ սիրեր. ես արդէն աղջիկ չեմ կրնար սիրել. ես աղջիկ բնա՛ւ չեմ սիրեր. ես կ'ին պիտի չառնեմ. վաճանք առաւ, ես պիտի չառնե՛մ:

— Դուն Հայաստանը պիտի սիրես, պիտի մեծնաս ու մեռնիս, Դանի՛:

— Այո՛, աշխարհի ամէնէն ճիշդ, ամէնէն բարի, ամէնէն գեղեցիկ տեղը պիտի սիրեմ եւ պիտի մեռնիմ:

Ու Դանին կ'ապրէր, ու Դանին կ'ապրի: Ան կրնայ ապրիլ, կրնայ մեռնիլ. պայմանադիր է կնքած ոչ ոքի հետ: Ոչ կեանքին, ոչ մահուան: Անոր մէջ բան մը կը մնայ սակայն: Մեծ, ազուր, սքանչելի բան մը կը մնայ սակայն: Գուցէ սէրն է ան, գուցէ երազը իրեն տնծանթ հայրենիքին...

ՏՈՒՆԵՐԸ

Տարօրինակ չէին անոնք. գեղեցիկ չէին. ոչինչ իրենց վրայ
Պառաւոր, ոչինչ իրենց վրայ պերճ. օտար մարդու համար՝ ոչինչ
համակող: Լաւ էին, քարաշէն, հողածեփ. երկյարկանի էր անոնց
մեծ մասը, իսկ անշուք՝ բոլորը, նաեւ ողքատ, նաեւ կիսամերկ:
Տուները մեր գիւղին, որ մեռաւ դեռ երէկ: Անոնց կղմինտրնե-
րը կարմրաւուն էին տաաջ, իսկ անցնող տարիները վրձին էին
շարկած անոնց և վարդագոյնին խառնած մամուռներու թանձր
կանաչէն. որով՝ գորշ էր անոնց տանիքը, գորշ՝ ամէն թռչուն.
որ կը նստէր անոր վրայ: Անձրեւին յաջորդող որեւէ արեւ, կո-
ղմներով ճառագայթ կը լեցնէր տանիքներուն վրայ, ուր բլուր-
ներու քնակիչ սառնորակ հով մը, կը պատրաստէր այդ ճառագայթ-
ներէն տանգիւղործ ժանեակ ու ժապաւէն. անձրեւը կը վազէր
տանիքներէն հարիւր տարուան գարեջուրի պէս:

Անխմատ խօսք՝ թէ մեր տունները կը մրափէին. չէին մրա-
փեր. թաթխուած էին անոնք անանուն երազներու մէջ. կը մը-
րափեն տունները՝ որոնք հայրենական հորիզոնէ մը անդին են. մեր
տունները կապոյտ հորիզոնին այս կողմն էին, նե՛րսն էին. հողե-
րուն դէպի սի՛րան էին: Էին մանաւանդ տարածութիւններու վը-
րայ՝ ուր գերեզման ըլլալով մահ չէ՛ր կրնար գոյութիւն ունե-
նալ. ո՛չ մէկ տեսակ մահ՝ քանի որ հայրենի գերեզմանը հայրե-
նի հողին վրայ, մեծագոյն պայմաններէն է կեանքի գերազանց
ողջութեան մը:

Կրկնեմ, կղմինտր կար անոնց վրայ. մերթ կարմրաւուն,
մերթ ալ գորշ գեղինով խառն կղմինտր: Այդ տուններուն գիւղը
չկայ հիմա. հեռու է հիմա և լոկ յիշատակ: Հոն, անոնց վրայ կը

թառէին ծիծեռնակներ, ճնճղուկներ, աղաւնիներ: Ունէին անկա-
նոն շարուածք մը և տարապայմանօրէն երկար պատշգամներ.
յատակը հող էր անոնց գրեթէ բոլորին և ձեղունը մարդակներով
գամուած ու եղէգներով ծածկուած: Սանդուխներուն վրայ եթէ
մարդ մը չըլլար, կ'ըլլար աքաղաղ մը, ինչպէս կատու մը թոն-
րատան կտուրին վրայ, լողքարին քով և ինչպէս հաջկէ ձանձրա-
ցած շուն մը, ցախերուն վրայ երկնցած, ականջին վրայ ճանձեր,
լեզուն յաճախ դուրս և աչքերը կիսախուփ:

Քիչ, շատ քիչ տուններ ունէին ապակեփեղկով պատուհան.
միւս բոլորը ունէին թթենիի ճպտաներով հիւսուած պատուհան.
այդ հիւսուածքին կ'ըսէինք մենք «ծեղպ». նման պատուհանի մը
ետին կենալ և դուրսը, հեռուն, ճամբան ու որեւէ մէկը գիտելը
բանաստեղծականօրէն յուզիչ էր ու առինքնող:

Մեր տունները աղքատ ներքին մը ունէին: Պատերուն գամ-
ուած հին յեղափոխականներու գունաթափ պատկերներ, զինանշան
մը շատ տեղ, երգարան մը, եթէ կարգաւ գիտէ տան բնակիչնե-
րէն մին, և անկիւն մը անպայման հրացան ու փամփուշտ, քանի
որ Շէպէլ-Մուսացի էինք մենք ու ազատ, բարի ու կռուազան:
Յետոյ, խտր մը, վրան մեծ ու պղտիկ սակառներ, տմաններ:
Տեղ մը ջուրի թաս մը, ուրկէ քիչ առաջ պառաւ մը խմեց ու
անտնաց դուրս, յետոյ եկաւ լակեց նաեւ կատուն ու նստաւ. վեր-
ջացուց ջուրը տան երեք տարեկան խորտեաշ մանչուկը և զար-
կաւ պարտապ թասը՝ կատուին:

* * *

Մեր տունները չկային առաջ. երբ մե'նք կայինք. իսկ երբ
մենք լքեցինք հայրենի հողը, տունները ներկայ եղան: Ամենաճիշդ
նախադասութիւնն է տսիկա, պարզ, դաժան, ճակատագրական:
Լքուելով իրենք իրենց բախտին, տունները կենդանացան, շնչեցին,
ուռեցաւ անոնց անտեսանելի թօքը ու պարպուեցաւ դուրս իմաս-
տուն ստացուածքներով: Զայնարկութիւններով:

Մեր բացակայութենէն վերջ, որ դժուար, անառնելի եղաւ,
անոնք կ'ապրին. ապրեցան, լացի'ն իսկ:

Ես տեսայ մեր տունը և քանի մը ուրիշ տուններ, որոնց երբ
ժողովուրդը պարպուեցաւ, սկսան յանկարծ ներկայ ըլլալ, սկսան
շնչել, սկսան արատասուել. ոմանց դուռն ու պատուհանը գոց էին
և դուք գիտէք, որ տխուր կ'ըլլայ այդպէս՝ երբ դուռն ու պա-
տուհանները գոց կ'ըլլան տունի մը, որուն մէջ ոչ ոք պիտի չըլ-
լայ մինչեւ վերջ. ոմանց բաց էր ամէն ինչը և տսիկա աւելի

հանքով կը նայէր մեզ տարագրող խոշոր բեռնակառքերուն: Հայ-
րենի սուգն ու անէրը, ծայրայեղ ծանրութիւն մը տուած էին ա-
նոր: Ու երբ մենք պիտի երթայինք մականերսներու վրայէն հո-
րիզոնական ճամբով, ան սկսած էր աճիլ ուղղահայեաց կերպով
գէպի երկինք ու վար, գէպի երկիրը պապենական երկրին: Մենք
ալ կ'աճէինք առաջ գէպի երկինք ու գէպի կեդրոնը հողին. տա-
րագրութիւնը փոխեց աճելու մեր եղանակը: Ուղղութիւնը:

Լացին տունները, լացաւ ժողովուրդը. աշխարհը սխալ մը
գործեց, աշխարհը տակն ու վրայ եղաւ. լա՛ւ որ տակէ վերջ կեան-
քը մտաւ արեան մէջ, արցունքի մէջ, լաւ որ մտաւ տիեզերա-
կան ծուխին մէջ:

Մենք գոնաւոր կրնանք տուն մը կանգնեցնել. անկարելի բա-
ւը, որ շատ տեղ չկայ այսօր, կայ ամբողջովին հոս: Տունը աշ-
խատանքով և աստղծով չի շինուիր. իր չըլլալը կապուած է
ծուլութեան և չքաւորութեան հետ. մէկ շաբաթը հերիք է տուն
մը բարձրացնելու համար. ոչ ալ մէկ ամիսը, ոչ ալ մէկ տարին,
քսակ մը լեցուն գրամը. տունը տարիներու, դարերո՛ւ արգիւնք
է. քանի մը սերունդներու արեան հոլովոյթին: Բարձրացող որ-
մերուն հետ պէտք է բարձրանայ համատարած կեանք մը, պա-
րունակիչն ու պարունակեալը պէտք է սքանչելի նոյնութիւն մը
կազմեն: Նուաճումի անցնելէ առաջ մեր ձեռքերը պէտք է նուա-
ճումի անցընեն այն խորունկ բաները, որոնք եկած են մեզի մեր
նախնիքներէն: Որով՝ տուններ շինելու մէջ մեր ժողովուրդին հոս
դանդաղութիւնը կը բացատրուի բանով մը, որ ծուլութիւն չըլլա-
լով հանդերձ, կարգ մը հանգիստութիւններով կը մօտենայ անոր:
Ընկէլ-Մուսոյցին ծոյլ է. հա՛յ է. այսինքն ականջը դրած ջիւղե-
րու արցակի մը վրայ, այսինքն կուրծքին մէջ ոգիներու աղ-
մուկ, ու մէկ խօսքով՝ հրամանին տակ արիւնին, հողի հատիկին՝
որմէ մուրրակ ու վիթխարի առասպելներ կը ծնին:

Ուղիղ են հոս տունները իրենց գիրքով. կեցած են երկրաչա-
փական գիծերու վրայ, այնքան պա՛ղ, կարծես կարկուտի՝ վրայ:
Խառն էին հոն, եռացող ջուրի՝ պէս. տաք ու փրփուռ: Շատ
չէին տարբեր իրարմէ տունը, եկեղեցին ու գերեզմանը:

Ամբողջական իմաստով տուններ երկրագունդի մարդիկը իս-
կապէս որ քիչ ունին. ունէինք այդ տուններուն տիպարներէն
մենք՝ ամէնէն աւելի: Տուներ՝ որոնք նախ և առաջ ջի՛ղ ունէին,
ունէին ցեղային բնազդ, ունէին երգ, երաժշտութիւն: Կրնային
յետոյ սիրել, ատել, պժգալ. կրնային աճիլ, նուազիլ, թեւ առ-
նել՝ եթէ ուզէին, հաշմանդամ ըլլալ՝ եթէ կամենային: Տուներ՝

որոնք կը խտացնէին գիւղ մը, գիւղեր, ամբողջ Ճէպէլ-Մուսան։
Անոնց պատուհաններէն կը գիտուէր շարք մը՝ ուրիշ լեռներու,
շարք մը՝ պատմութեան եղերական անցքերու, գիւցաղնական
վերիվայրումը՝ անհուն ցեղի մը, անսպառ կորովը՝ հերոսական
հարիւր սերունդի։

Ու կրնար անոնց որեւէ մէկուն մէջ, որեւէ պահու մը, որ-
եւէ մարդու և բանի ներկայութեան, ժամադրուիլ քեզի հետ հո-
ղը ամբողջական Հայաստանին, լեցուն, հսկայ գաղտնիքները ա-
րարչութեան բոլոր երկինքներուն՝ յաճախ արիւնի մէջ ու շա-
րունակ լոյսի' . . . :

ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՄԵԿԸ

Այնճար գէշ տեղ մըն է. հիմնուեցաւ գէշ թուականի մը և մարդիկ ունեցան հոն շատ գէշ բախտ:

Աչքեր՝ հոն լեցուեցան արցունքով, աղանջներ բամբասանքով. կուրծքեր՝ ուղեցին ուռիլ, լայննալ, բացուիլ. չկրցա՛ն: Եւ օրերը խառնուած սեւ գիշերներու՝ զանոնք կծկեցին, կղպեցին՝ և բանալին նետեցին ծանծաղ ջուրի մէջ, տիզմի, ճահիճի: Ոտքեր՝ դժուա՛ր քալեցին հոն, իրենց հետ կապար տարին, քալեցին ուղեղին չուզա՛ծ ճամբով և ուղեղը հաւաքուեցաւ ինքն իր վրայ ու բերանէն աւելի պինդ՝ թէժ բաներ ըստէ, հայհոյեց:

Ես Այնճարցի եմ: Հայհոյած եմ ուղեղիս ու ջղայնութեանս գերաստիճա՛ն զօրութեամբ՝ բախտի՛ն դէմ, զիս չըջապատող պայմաններո՛ւն դէմ. անհաւանելի ամէն բանի դէմ: Աղօթած եմ ու զգուա՛ծ: Անցած եմ Ապու-Ալիի գինետան բովէն. Ապու-Ալին խոշոր մարդ մըն է, գլուխը ճաղատ ու սրբոր բարի. միշտ կ'ուտէ, միշտ դրամ կը շահի: Լա՛ւ կ'ընէ:

Տգեղ աշուն մըն է ասիկա, ագեղ ճամբաներ են ասոնք, աղւղ պտոյտներ է. որ կ'ընենք հոս: Տրամագրութիւնները անհամ են ու բնաւորութիւնները տափակ, տաղտկալի: Եթէ չհայհոյեն, ջղայնութենէ չդողդողան, չնախանձին, չբամբասեն, բոլորովին անտանելի կը դառնան շուրջիններս. անտանելի՛ ու ես հոս չե՛մ կրնար մնալ:

Այնճար գէշ տեղ մըն է: Գեղեցիկ էր հինաւուրց Ճէպէլ Մուսան, հին տեղը, հին կեանքը, հին տունը: Հոն մեծ մարդիկ կային, մեծ ժողովուրդ կար. բլուր, կանաչութիւն ու արեւ կար հոն: Կային հոն ապառաժուտ տեղերէ՝ կանչող լեռնային պրոնզէ:

աքաղաղներ: Մեր լեռը կը հսկէր ծովու մը վրայ, խառնուածք-
ներու վրայ, նկարագրի վրայ: Մեր լեռը կը մեծցնէ՛ր մեզ. ան
միայն ուժ էր ու կենդանութիւն:

Հոս՝ տարածութիւն է, ձանձրոյթ է և մահ: Կ'անդամահատ-
ուի՛նք:

Պտոյտի գացինք երէկ ես, Թորոսը, Թումասը, Պետրոսը:
Գոցինք, հասանք: Վերադարձանք: Խնչ կար մնալու: Դեղին
ծառեր էին. լայն ջուր մը կար հոն ու ջաղացք մը: Մենք ար-
գէն այդ ջաղացպանը չենք սիրեր, մեր ժողովուրդը զայն չի՛
սիրեր: Կը կրծէ շրթունքը անոր դէմ ու ակռաները պինդ կը սեղ-
մէ իրարու:

Եւ ցիս ամէն կողմ. կարմիր, լղրճուն: Վերադարձած ենք
ու պտըտած նսեւ հրապարակներուն վրայ: Բաւական ամպ ու քիչ
մը պայծառ երկինք. կէս ժամէն՝ իրիկուն պիտի ըլլայ: Օրը պի-
տի պառկի ամպերու պատռած ցնցոտիներուն մէջ, և պիտի նմա-
նի հետզհետէ պատռած վարտիքով տփռոյն պառոււի մը: Կարգ
մը տեղեր՝ արեւին լոյսը պիտի ըլլայ ճիշդ ձմերուկի ջուրի պէս:

Թոմաս պիտի երթայ Կարապետին խանութը և խմէ. հիմակ-
ուընէ, ան պատասխանատու է արդէն բոլոր գէշ նմանութեանց.
Թող զինք կանչէ քահանան, Թող զինք կանչէ քահանային Աստ-
ուա՛ծը. ինք չի կմկմար. ինք քահանային Աստծուն կ'ըսէ.

— Խմէ՛ նախ կաթիլ մը իմ գաւաթէս և մտիկ ըրէ. այո,
մի՛ բարկանար, խմէ. մտիկ ըրէ.

« — Դուն Յորը ստեղծեցիր. մեզք չէ՞ր այդ ծերուկը: Դուն
հայ ժողովուրդը ստեղծեցիր. մեզք չէ՞ր այդ աննման ժողովուր-
դը: Խմէ՛, Աստուած, խմէ՛... այսօր կիրակի է, հանգիստի օր,
խմէ՛. միակ որդիդ ալ չարչարեցիր, տանջեցիր, խա՛չը հանել
տուիր, խմէ՛:

« — Դուն հարուստ ես, շատ բան ունիս, ամէ՛ն բան ունիս:
Ես աղքատ ժողովուրդի մը, աղքատ գիւղի մը, աղքատ տունի մը
Թոմասն եմ. գոհ եմ. Թոմաս մը ասկէ աւելի չ'ըլլար, պէտք չէ
ըլլայ, պէտք չէ ընես, չես ըրած:

Ինձմէ՛ խմէ, ուրիշները յաջողուր. գոհ կ'ըլլամ աւելի: Տես,
քանի մը ինծի պէս ընկերներ ունիմ ես, պզտիկ գաւաթ մը օղի,
կորեկի չոր հաց մը, դգալ մը ձէթ, ափ մը աղ. խանութպաննե-
րուն բոլորին պարտք ունիմ. Սարգիսին, Մինասին, Տօնիկենց
պառուին:

« — Հայրս, մեր հայրերը, մեր պապերը հիւրասէր էին. խմէ՛
ասկէ, Աստուած. պիտի երթանք տուն, նորէ՛ն պիտի խմենք, պի-
տի բերենք քեզի պղպեղ, պիտի բերենք կորեկի հաց. այսօր ուզած

աշխարհը ձիւնով լեցուած, բլուրներուն վրայ թափառող հայերու ձայն: Փորեցինք ձիւնը, հողը, թաղեցի'նք:

— Երանի՛ թէ ե'ս ալ մեռնէի,— ըսաւ իմ պապուկս. այսօր երկնքին ճամբան այնքան լուռ է, սպիտակ, մաքուր: Մահը տարուէ տարի տարաւ բոլորը. Աստուած, քովդ են, ըսէ որ ես մինակ եմ, մինակ ու պանդուխտ:

« — Աղքատ թէ հարուստ՝ մենք այսպէս ենք, Տէր: Պաշտօնին հողին վրայ կաթիլ չէր իյնար, գիտես. չունէր՝ որ վրան կաթիլ իյնար. ներողութիւն, հաշուենք ավ մը բակը իրեն հող. կրնա՞ր երկու ռաքով կենալ անոր վրայ. որով՝ մէկ ռաքը միշտ ուրիշի հողին: Իր խրճիթը շատ ցած էր, շատ բարձր բլուրի մը ծայրը, մօտը՝ հին Վանքի փլատակներուն: Եկաւ հոս, բոլորին հաւասար տուն առաւ և հող: Երէկ չէ առջի օր, ի'նքն ալ դժգոհ էր. արդէն, խօսքը երկուքիս մէջ, ամէնէն գժգոհը ինքն է, Պաշտօնը: Թէեւ ինք բնաւ չէր տեսած, բնաւ չէր գիտեր, բայց ուրիշները կ'ըսէին իրեն, թէ աշխարհը մեծ է ու դրամով կը դառնայ:

« Էիմա կը հաւատայ. այն տեսն չէր հաւատար. կ'ըսէր. — Երեւի այս ալ հէքեաթ մըն է, չարչի Սաննարին պատմած տարօրինակ հէքեաթներէն մէկը: Պաշտօնը իրաւունք ունի այստեղի կեանքէն գժգոհելու: Ո՞ւր է հոս ծառ, պարտեզ, բարձր տեղ: Ան իր խրճիթը սորված էր չափել, ոչ թէ բլուրին գագաթէն սկսեալ, այլ անոր ճիշդ ստորոտէն. և իր խրճիթը բարձր էր վարի հարուստ տուներէն, հեռաւոր պարտեզներէն, հեռաւոր ծովէն: Կրնա՞յ սակայն իր գժգոհութիւնը բացատրել. այբը բէնէն չի կրնար զատել: Դո՛ւն պէտք է գիտնաս, Աստուած, դո՛ւն, այս ժողովուրդին գժգոհութեան բուն կէտը:»

Կէս գիշեր պիտի ըլլայ և թոմաս դեռ պիտի շարունակէ խմել, պիտի շարունակէ խօսիլ.

« — Այնճար հաւասար է հազար տունի և տասը հազար տեսակ տառապանքի: Քիչ կը ճաշենք և շատ կը մեռնինք. մեր վերայ ինկած են գեղնութեան բոլոր երանգները, անծանօթ գորշութեամբ զանազան ներկեր: Մեռելի կոչնակը արգիլուած է բոլորովին, որպէսզի ապրելու տրամադրութիւնը չխաթարուի դիւղին մէջ: Պիտի երթա՞նք հողին, բայց քիչ մը ուշ երթանք, Աստուած: Ատիկա ըսէ՛ մահուան, կը լսէ՛ քեզի: Թող Աստուած, քու կամքդ ըլլայ և ոչ թէ աղքատ թոմասին, որ օդի կը խմէ, որ երբեմն քէն ըրած Քեզմէ հեռու կ'ապրի:

« — Դուն զիս կարծեցիր չար և իմ էշս մեռցուցիր. այդ

էլը իմ յոյսս էր: Այս խանութէն ելլենք, այս գէշ կտրապետին
դրամ տամ ու երթանք իմ տունս:

« — Դուռն եթէ իմ տունս մտնես, հոն բաւական տաքութիւն
կը մտնէ արդէն, լոյս կը մտնէ արդէն, բախտ կը մտնէ արդէն:

« — Քանի մը մեթր աջ, քանի մը մեթր ձախ, քանի մը
մեթր գէպի վեր, այս է իմ տունս. բոլոր տուններն ալ այդպէս
են. գետինը թաց է ու կարմիր ցեխով ծածկուած. ոտք դնելու
տեղ չկայ. պարապ տմաններ. ու քարիւղ չկայ ու լամբար չկայ.
միշտ աղմուկ կայ ներսը, միշտ կռիւ, միշտ իրարանցում. ես
աղտոտ բոմպակներու մէջ կը պտակիմ, նախանձի մէջ, տանլու-
թեան ու տխրութեան մէջ, շարք մը լուսանքներու:

« — Այնճարի մէջ բոլորը այդպէս կը պտակին: Ես չա՛տ
բան գիտեմ Այնճարի մասին, չա՛տ բան, բայց աղքատ թոմասին
կամքը թող չբլլայ, այլ քու:

« — Ես թորոսը չա՛տ կը սիրեմ: Նոր ամուսնացաւ ու գրե՛-
բախտ է, խեղճը: Կինը որք աղջիկ մըն էր, քիչ մը դրամ ունէր
թորոս և ամուսնացաւ անոր հետ. ամբողջ ձմեռը չոր փսիաթի
վրայ պիտի անցընեն. անձրեւ պիտի գայ, սաստիկ ձիւն, կտր-
կուտ. ի՞նչպէս պիտի տպրին, ի՞նչ պիտի ուտեն: Խեղճ թորոս,
խեղճ կին, խեղճ որբ: Խմէ՛ Աստուած, խմէ՛... »

« — Հազար տուն պանդուխտ ենք. հազար անգամ հազար
պանդուխտ է հայ ժողովուրդը. մեր տունները լաւ էին, մեր պար-
տէզները՝ ծառերով լեցուն. ո՛ւր է մեր բլուրներուն հովը, ո՛ւր է
մեր հեռաւոր սարերուն արեւը: Դուռն մեր Աստուածն էս, դուռն
մեր ամէնուն Աստուածն էս, դուռն աշխարհի Աստուածն էս և բո-
լորին կու տաս տեղ, կերակուր, երբեմն ուրախանալու իրաւունք:
Յորը չարչարեցիր, միակ զաւակդ խաչը հանել տուիր ու մենք
քրիստոնեայ ենք ու դուռն մեզի պանդուխտ ըրիր: Այնճար բերրի.
Այնճար գէշ տեղ մըն է, հիմնուեցաւ գէշ թռականի մը և պան-
դուխտ ժողովուրդը ունի հոն գէշ բախտ: Կեանքին առջեւ անցնիս
հոս, կը խածնէ, ետեւ մնաս՝ կի՛ց կու տայ. շուարեցաւ մնաց այս
հին ու բարի ժողովուրդը. խելք մը սորվեցուր, ողորմած Աստ-
ուածս»:

Պիտի ըլլայ մօտաւորապէս առտու և՛

« — Կարօցցած է աղքատ թոմասը լաւ բանի, կարօցցած են
աղքատ վարժապետները լաւ բանի, գորդ մարդիկը լաւ բանի.
այս ժողովուրդին հարուստ մարդիկը՝ նորէն լաւ բանի: Բոլորը
կարօցցած են ուրիշ ճամբու մը, ուրիշ տեղի մը, ուրիշ բախտի
մը. պապեհական վայրի մը և գարերով կորսուած քու մպիտիդ:

« — Այն ատեն Թորոսը երջանիկ պիտի ըլլայ և իր որբ կի-
նը՝ երջանիկ. այն ատեն Պետրոսը պիտի կրնայ նշանուել, ապա-
րանջան մը տռնել իր նշանածին և սոխ ու հաց պիտի չուտէ, այլ
հայրենի արեւ ու ուրախութիւն պիտի ուտէ. պիտի աշխատի,
գործ պիտի տան իրեն: Վարժապետները կնճռոտ պիտի չըլլան,
հայ գրողներուն ձայնը պիտի բարձրանայ, պիտի մաքրուին ա-
նոնց գրքերը, պիտի մաքրուի անոնց լեզուն. հիւանդ բաներ,
գաղտուկ բաներ, ծուռ և անհասկնալի բաներ պիտի չգրեն: Ա-
նոնց ձայնը անարատ պիտի ըլլայ ու պիտի հասնի հեռուոր սա-
րերու կատարին, անտառներուն մէջ, ձորերուն մէջ, անդունդնե-
րուն մէջ: Հայրենի երկրին յաւիտենական Ջա'յնը պիտի ըլլան
անոնք՝ բազէներու տեսողութեամբ:

« — Այն ատեն, բոլոր արարածներուդ ամէնէն աղքատը, ես,
Նահապետնց երեսուն տարեկան Թոմասը, պիտի ընեմ քեզի տե-
սակ մը աղօթք, տեսակ մը «Հայր մեր», տեսակ մը շնորհակալու-
թեան երգ, որ հիմա չեմ գիտեր որչափ գեղեցիկ պիտի ըլլայ,
որչափ անկեղծ, որչափ բարի, Ողորմած Աստուած»:

Եւ Թոմաս պիտի խմէ: Այնճարը պիտի ըլլայ գէշ տեղ, Քա-
ւարանի նման մօտք, իսկ ամէն առտու՝ խեղափառեայ արեւի մը
տակ փռուող ան պիտի ըլլայ ազտոտ լաթ, ու պանդուխտ մար-
դիկ հոն պիտի լան, հայհոյեն, բամբասեն, նախանձին ու սպասեն:

Յ Ա Ջ Ո Ր Դ Ը...

— Ախ մեր քաղաքապետը...

Պիտտան երբ ըսէ՝ «Ախ մեր քաղաքապետը», և չըսէ ուրիշ բան, չեշտէ բառը, դնէ կախման կէտ՝ բերանը քիչ մը կը ծռէ, կը տանի ամբողջապէս մօրուքի մը վրայ, իսկ աչքերուն մէջ, ճերմկուցի բաժինը, սովորականին ճիշդ կրկինը կ'ըլլայ. կ'ըլլայ խաշած, կեղւում հաւկիթի մը մեծութեամբ ու ձեւով. այդ պարագային սխալ է անշուշտ ցերեկ մը երեւակայել ու կ'ըլլայ ճիշդ՝ եթէ երեւակայեցիք լուսին կէս-գիշեր մը, որ կրնայ աստղազարդ ըլլալ, որ կրնայ և ըլլալ քիչ մը ամպամած: Դուք այդ կէս-գիշերուան մէջ պիտի դնէք խորո՛ւնկ, խորո՛ւնկ ճամբաներ, կարճ աղայ մը. իրեն հետ, կամ իրեն հանգիպող քանի մը ուրիշ աղաք:

— Ախ մեր քաղաքապետը: — Երկրորդուեցա՞ւ. կախման կէտերը կը հեռանան քիչ մը անդին, չեշտերը կը փակին ըսած բառերուն քամակին, կը քերեն զանոնք արիւն բերելու աստիճան. կարծես բառերը մօրթախտ մը, մննուք կամ եկզեմա ունեցած ըլլան: Այդ կախման կէտերը, այդ չեշտերը, Պիտտանին գլխու թերահաւատ օրօրումները: Բայց կնճոռտ չեն անոնք, բայց պարզ են, գիւրդահասկնալի և ըսել կ'ուզեն՝ թէ քաղաքապետը կը սիրէ թափառիլ, խոստանալ որեւէ լաւ բան որեւէ հանգիպողի, կը սիրէ մանաւանդ ընելիքները ձգձգելով մեռցնել, հին խոստումները թողել նոր խոստումներու տակ և այսպէս՝ շարունակաբար. կը սիրէ մանաւանդ...

— Ախ մեր քաղաքապետը: — Այս անգամ կը նշանակէ,

որ Պիտտանին շրթներուն վրայ բառերը աւարտած են ու մտքին մէջ ըսելիքները կը մնան դեռ առկալս՝ շարունակելի։ Կը նշանակէ նաեւ՝ որ Պիտտան ելած է Այնճարի կեդրոնական հրապարակէն և մտած որեւէ լայն փողոցի մէջ, քալած բաւական տեղ ու հիմա նորէն պիտի փոխէ ճամբան։ Ու երբ անգամ մըն ալ չհաւանի իրենց քաղաքապետը, ըսել է տասը անգամ փորձած է շիտակ քալել և հարիւր անգամ քալած է սակայն ծուռ։ Ասկէ դատ, վճիտուկ բնաւորութեան տէր, եթէ շուրջիններուն քանի մը հեղ խոստացաւ յաջորդ. առտո՛ւ իսկ բռնուն պայքար մը չղթայադերձել քաղաքապետութեան դէմ ու քիչ մըն ալ թաղականութեան, բացայայտօրէն փոխանակ իրենց տունը մանկու, թիւրիմացութեամբ մտած է ուրիշի մը տունը և կերած ծեծ ու բերուած դուրս։

— Կերար ծեծ, թէ ծիծ...

— Ծեծիդ ալ, մեծիդ ալ, այս գիւղի բոլոր մեծերուդ ալ, — կը պատասխանէ Պիտտան, կարճ հասակի մը տտիպ սաստկութեան մը խորէն, այն Վանէսին, այն խոշոր Վանէսին, այն էփտահա՛ր Վանէսին, որ ունի մանր աչք, մանր քիթ, մանր ականջ, մանր մունր ակռաներ և որ ամէն կիրակի առտու մայրը կը ծեծէ դեռ զինք նշանած չըլլալուն։ «Նշանած կ'ուզեմ», «նշանած կ'ուզեմ», «նշանած կ'ուզեմ»։ Եւ դեռ նոր ծեծ կերած կարճ Պիտտան՝ մամային վարէն բռնկած դուրս ելած այս Վանէսին.

— Ծեծիդ ալ, մեծիդ ալ...

Պիտտանին կէս-գիշերուան բառարանով, «մեծ»ը կը նշանակէ միայն բաւական գէշ խօսք. տաս անգամ կրկնուած ծուռ քաղաքապետ և հինգ անգամ թթու ըսուած ձայնով թաղական։

Յերեկը բառարանը կը փոխուի։ Արեւին հետ կաւ գայ նոր մը, աշխարհի միւս ծայրէն, Ամերիկայէն։ Գիշերուանը կ'երթայ իր գիշերային իմաստներով, գիշերուա՛ն հետ։ Ո՞վ ամէն ժամ իր մտքին բառարանը չի փոխեր, բառերուն նշանակութիւնը չի փոխեր, շատ բան չի՛ փոխեր։ Պիտտա՞նը չփոխէ, որ սանկ՝ մարդ մըն է, որ նանկ՝ գինո՛վ մը, որ ամէն օր իր ասորթակին թո՛ւրջը կ'ընէ օղիի ահագին տաշտի մը մէջ, որ անկէ կ'ելլէ լօլիկ, որ կ'երթայ քրքրուած, տարտղնուած և առանց կշռոյթի։ Պիտտա՞նը չփոխէ. լուս. ո՞վ պիտի փոխէ. ո՞վ պիտի խմէ, դառնայ անդգայ, անցնի կակուղ կամուրջներու վրայէն, հասնի հայրենի երկիր, կանգ առնէ հոն սօսիներու կանաչ աստծոյ մը առջիւ, փնտռէ տուն, գերեզման, հոռուրտայ ժայռ. քսէ դէմքը ծառերու մորթին, արտասուէ. ո՞վ։ Պիտտան պիտի խմէ, երբ արամադրութիւ-

նը գէշ է. պիտի հակի օղիի տաշտին վրայ ու փոխանակ երկինք տեսնելու պիտի տեսնէ թողլքուած գիւղի մը տարածութիւնները: Եթէ օր մը իսկ չլսմէ, չվերադառնայ հոգին գիւղ, այդ ամայացած գիւղէն կու գան հազար ստուերներ, կը բերեն աշխարհ մը կարմիր չուան, կը դարձնեն իր պարանոցին շուրջ. կը խնդրեն: Կը փրթի հայրենի թխպոտ լեռնալանջերէն զայրացած ահեղ մըր-րիկ մը, կը հասնի այս օտար խրճիթին առջեւ, ներս չի՝ մտներ, չի պզծուիր. կը կանչէ զինք դուրս, կ'ապտակէ զինք՝ իր մեծ դաւաճանութիւնը: Պիտի լսմէ, պէտք է խմեն բոլորը այս ժողովուրդին: Հոն ամայացած հողեր կան. այդ հողերը պէտք չէ լան: Նաշշալ Ակօր, անմրցելի խմող մը, օր մը ձգեց օղին, յաջորդ օրը մեռաւ. բոլորը խնդացին. բոլո՛րն ալ խենթ են, բոլորն ալ յիմար: Օղի՞ն զինք մեռցուց. ոչ: Օր մը չգնաց գիւղ և գիւղէն վեր՝ տպառածները անէծք կարգացին՝ և Նաշշալ Ակօր անիծուած մեռաւ:

Այնճարցի այս մեծ խմողին տրամաբանութեամբ, զոր դուք եւս ճիշդ գտնելով իւրացնէիք գուցէ երբ իրեն չափ խմած ըլլայիք, եթէ քաղաքապետը ուզէր, և քիչ մըն ալ թաղականութիւնը, Այնճարի ճամբաները ծուռ չէին ըլլար և ոչ ալ սենեակները միատեսակ: Բայց եթէ յանկարծ Պիտտան լսէ, որ դուք խմած էք մէկ գաւաթ, ինք աճապարանքով կը խմէ ատենըմէկ հատ ու յետոյ կը դնէ առջեւը տաշտը: Եւ ասիկա ոչ թէ միայն մրցասիրութենէ դրդուած, այլ որովհետեւ խմելով դուք կ'ուզէք դուք ձեզի՝ պէս ըլլալ, իսկ ան կը փափաքի ըլլալ ճիշդ Նաշշալ Ակօրին պէս և օր մըն ալ՝ աւելի: Զուգեր անէծքին տակ մնալ մեր պապերու գիւղին:

Ասկէ զատ, խմելը ունի դեռ ուրիշ հոճելի կողմ մը: Խմել, թափառել, չհաւնիլ քաղաքապետին ճամբաները, սխալ առն մտնել, դործածել նոր բռնարան և կէս-գիշերէն վերջ տուն վերադառնալ, կախ սարքել կնոջ հետ. զուարճանալ ատով և զուարճացնել զբացիներուն մզլոտած ու պող կեանքը:

Նաշշալ Ակօրին այս կարծիքը, նշանախեց մը անգամ չփոխելով անկէ, կարծ Պիտտանին ալ կարծիքն է եղած հիմա:

— Կի՛նը, օհօ՛, որքան դժգոհի՛ այնքան լաւ: Կի՛նը...

Պիտտան առաջին գաւաթին չի գիտեր նոյնիսկ, թէ խմեց. երկրորդին՝ «այս օղին երէկուան օղիէն լաւ է» կ'ըսէ. երրորդին՝ աղ, հաց և լոլիկ մը կ'ապսպրէ, իբրեւ աղանդեր. չորրորդին՝ դէմքին կէսը բարկութեան կու տայ: Հինգերորդին՝ ձեռքերն ու դէմքին կէսը բարկութեան «խանդավառութիւն» կը քարոզէ: Վեցե-նայուածքը վեր ուղղած «խանդավառութիւն» կը քարոզէ: Այնճարի լայն բարդը խմելուն՝ միտքը խմել դալով ակտիվացնել Այնճարի լայն

հրապարակին չափ կը լրացնեայ, և սրովհետեւ կը լրացնեայ՝ կը խըմէ. և սրովհետեւ կը խմէ՝ կը լրացնեայ:

Կեդրոնական հրապարակին վրայ, իր խմած գաւաթները կու տան իրեն մէկ ու կէս ժամուայ հարիզոնական դիրք մը. յետոյ անտեղի բարկութիւն մը, թէ Սարգիսին անունը, կը հանեն զայն ոտքի: Կ'որոշէ Սարգիսը գտնել, Սարգիսը, որուն խենթութիւնը իւզի՝ պէս հալեցաւ Սիսակինին դիմաց, Խաչերին վրանին տակ: Կը խմէին. Սիսակ նայեցաւ կռուողան Սարգիսին և անիկա լռեց. ոչ մէկ ձայն, ոչ մէկ ծայտուն:

Օր մը, Նաչչալ Ակոբ, «աղօթէ՛» ըսաւ Պիտտանին: Պիտտան պզտիկ էր և աղօթեց. ըսաւ «Հայր մերը». «հաց մեր հանապազօրդին չհասած՝ «եւ Նաչչալ Ակոբին ամէն օր օղի՛» մրմնջեց:

— Բեզի՛ ալ, աղաս,— և աչքերը լեցուեցան բարի ծերուկին:

Պիտտան միտքը գրած է, որ երբ շատ ծերանայ, Երկուշաբթի պապուկին ոճով պիտի սկսի խմելու իր արարողութիւնը: Այդ պապուկը Երկուշաբթի կոչուեցաւ, ամէն երկուշաբթի Լէւշիյէ երթալուն համար: Վերադարձին կը հանգիպէր սրճարան: Օղին կու գար: Կը թրջէր անով նախ աչքերը, յետոյ քիթը, ապա կը խմէր:

— Նախ մարդուս աչքը պէտք է կշտանայ, յետոյ քիթը, յետոյ բերանը:

Ապրիս Երկուշաբթի պապուկ, քեզի աղէկ մը թաղեցինք, կը մտածէ յաճախ Պիտտան: Կը խմէ ինքն ալ, կ'ըլլայ կէս-դիշեր, կ'անցնի հոգին կամուրջներէ, կ'երթայ հեռու, կ'երթայ հեռու, մինչ անկարեւոր շրթները միայն մնացած այս օտար գիւղին մէջ, որեւէ փողոցի մը խորը, որեւէ շէշտով ու կախման կէտի անիմաստութեամբ կը կրկնեն.

— Ախ մեր այս քաղաքապետը...:

ՆԿԱՐ ՂՈՒԿԱՍ

Այս մարդը ողջ է: Ողջ ըլլալ՝ ըսել է լաւ ըլլալ. այսինքն՝ քալելի որեւէ տեղ, որեւէ փողոցէ, բարեւելի որեւէ անցորդ, խօսիլ ուրիշ ողջերուն հետ, ուրախանալ, որ աշխարհը ոչ միայն մեռելներով, այլ նաեւ ողջ մարդոցմով լեցուն է: Կապոյտ կայ, երբեմն զովութիւն, երբեմն հով, երբեմն անուշ գիշերներ: Ամէն բանի մէջ միշտ լաւ բան, բարի կողմ:

Այս մարդը ողջ է և ամէնէն գէշ բանը կեանքին մէջ մահն է. յանկարծ զատուիլը, յանկարծ՝ չըլլալը, մարմինը հաւաքել երթալը. բթամատն իսկ հոս չմտնալը:

Նկար Ղուկաս իր անունին մէջ մտած է, ինչպէս որեւէ տեղէ ոտնագնդակի մէջ մտած ու զայն ուռեցուցած հով: Տարիներն ու անոնց բերած տառապանքը խաղացած են այդ խաղաղդակին հետ. բայց դեռ անորոշ տեղէ եկած որեւէ հովը չէ փախած անկէ: Անշուշտ օր մը պիտի փախի այդ վաթսուս տարեկան հին հովը, տարիները պիտի չխաղան, տառապանքը, ուրիշ տառապանքի պէս, պիտի երթայ ուրիշ մրցադաշտի վրայ և Նկար Ղուկաս, պատուած կաշի՝ պիտի կպի տակէ հաք հողին, վարակուելի հողով, պաղի, տափակնայ, ըլլայ ինքն ալ հող:

Բայց հիմա՝ ողջ է. Ղուկաս է՝ ստնթիմ առ ստնթիմ, ամէն մէկ միլիմի վրայ. իր գրպանին մէջ, իր գուլպայի ծակին և իր խլրդամտութեան մէջ: Անունը մտած է իր մէջ՝ ինչպէս իժը իր ծակին ու հոն ստակած:

Մարմինը բաւական նիհար է. քիչ մը ծուռ, աղեղնային,

ճղմուած տեսակի՝ մարմինն. քիչ կայ այդ մարմինէն ու քիչ տեղ։ Չինական մորթի գոյն մը միջամտած ու ինքզինք պարտադրած է օր մըն ալ, չեմ գիտեր երբ, իր բուժ մորթին միւս երանգնե-
րուն։ Երբ Ղուկասը գիտես, կը զգաս, որ անոր բովանդակ անձը
գաղանի համ մը կ'առնէ, կ'ախորժի իր վրայ թառած, թուխս
նստած այդ դեղին գոյնէն. և ամէն խօսք ու խորամանկ արտա-
յայտութիւն՝ աշուն ու չինացի բուրոզ նոյն ներկէն։

Յօնքերը ընթացիկ, տնական շատ հասարակ առարկայի չափ,
ամենօրեայ բարեւի պէս՝ պարզ ու սովորական։ Աչքերը մանր,
գորշ մեկտնի երկու շիթ. երբ անոնց ձախէն ճագար մը նայի,
պոյժան է, որ անէն ալ ազուէս մը նայի. քիթը՝ յարձակողա-
կան, արհամարհանք ու ոտնձգութիւն սիրող, բաւերու և անցու-
գարծի հօտերուն վարժ։ Մաշած բերնի մը ժպիտները խայթող
պիծակ պիս մը, այդ քթին տակ. ժպիտները խորխուլ են, փըլ-
փըլող։ Ղուկասին խելքը ծծուն թուղթի յատկութիւն ունի. քս-
ուած ամէն բան և ըմբռնումները հոն կը ասրածուին։ Երեւակա-
յեցէք զինք, գծագրեցէ՛ք։ Բայց ձեր գծագրութեան մէջ, հարկ է
ձեզ խուսափիլ ներգաշնակութեան ամէն զգացումէ. որովհետեւ
գիծ մը իսկ ներգաշնակութիւն կը բուէ, որ Ղուկասը բազդա-
տենք այլեւս, կաղ Մկրտիչին շինած գաշտային խրտուիլակնե-
րուն. չէ՞ք հանդիպած. այդ բոլոր խրտուիլակները կը նմանին ի-
րարու և Ղուկաս կը նմանի բոլորին՝ նուազ ներգաշնակութեան
մը փոքրագոյն մէկ չափին, որ խրտուիլակներուն վրայ կայ և իր
վրայ՝ ոչ։ Կաղ Մկրտիչին վրայ ալ կայ։

Ճակատը։ Այս անձեռնմխելի ճակատին չդպիք, չաղտատիք։

Դուք մարդ էք, Ղուկաս մարդ է, բայց Ղուկասին ճակա-
տին մարդ չէ դպած. մարդ չի դպիր։ Դպած են և կը դպին սա-
կայն, դեռ այսքան տարի ետք, գէշ մտածումներ, խօսքի չըրջ-
ւած իմաստներ, գարձգարձիկ հաշիւներ. դպած են և կը դպին՝
յոռի նկատումներ, չարամանկութեան ստուերներ, ազուխութիւն-
ներ։ Դպած են և կը դպին հոն, կիսախուփ աչքերով քէնը, ծած-
կըւած ատելութիւնը, պատեանէն կոկող ոտքերով կամաց կա-
մաց դուրս ելլող նախանձը։ Ահա տեսէք. ամէն տեղ անոնց
հետքը՝ ծակ ծակ, փոս փոս, առու առու։

Ղուկասին գլխուն վրայ մազ չկայ՝ թշուառութիւնը զայն
քանիցս անիւծ ըլլալուն. մաքրուած, հայելիացած գլուխ մը,
որ ալ բարեբախտաբար ձերբազատեր է իր տէրն ու տիրոջ կծծի-
ութիւնը սափրիչի մը պարբերական տաղտուկէն։ Դանի մը տարի
եւս, թշուառութեան ու կեղծիքին լայն խարտոցին տակ, Ղուկա-

սին գլուխը առանց նրբին հաշիւներու, կարելի կ'ըլլայ դասել երկնային լուսաւորներու շարքին:

Ամէն անգամ իրեն հանդիպելուն, փոխան բարեւի «Արեգակի պատառգ շնորհաւոր» ըսելը կու գայ բարեկամ Սարգիսին, բայց չ'ըսեր՝ իսկ ամէն տեղ լռելու իր բնաւորութիւնը չեղծելու մտահոգութեամբ:

Արդարեւ, այդ տերեւաթափ գլխուն վրայ, կարելի է ճշգիւ շատ բան և դուք կարծեմ կը չտրանաք ընել ատիկա, բայց կատակաբան եղակ, կը բաւականանայ միայն անոր վրայ ճշգիւ ոյրուան մթնոլորտական կացութիւնը, թրաքթորիսթ թաթոսին հետ: Եւ որովհետեւ մենք ընդունակ ենք երբեմն լռելու, իսկ եղակ և թաթոս անընդունակ՝ չեն կրնար անտարբեր կզակով անցնիլ այդ շէնցող գլուխին քովէն: Պիտի համաձայնին, եզրակացընեն երկու բան: Մէկը՝

— Մարտո ֆրէն, թրաքթէօրը ճամբա՛յ, խնամի Ղուկասին գլուխը նպաստաւոր օդ մը գուշակել կու տայ:

Կամ օր մըն ալ, միւսը՝

— Ետ դարձէք տուն, հողագործ մարդիկ. Ղուկասին գլխուն ամպ կայ:

— Միթէ իմ գլուխս ի՞նչ է, — կը ժպտի Ղուկաս կծկելով իր առեկութիւնը սակայն լեարդին ու երկամենքուն խորը, ու նոյն օրն իսկ մէկու մը՝

— Եզակ Օհանին պէս չէ. Օհանը՝ ո՛ւ, ո՛ւ, Օհանը՝ սնտկառ պարծենկոտ, ցուցամուլ, բայց ասոր հետ մէկտեղ հազար անգամ պարծենկոտ, որ կ'ըսեն (ես քի՛չ մը կը հաւատամ), թէ դեռ լաւ է Ծիրանէն, որ կ'ըսեն (ես քի՛չ մը կը հաւատամ), թէ դեռ լաւ է Ծիրանէն, և կ'ըսէ մէջ, նախապատուութիւնը միշտ առաջինն ուտելուն, և կ'ըսէ մէջ, նախապատուութիւնը միշտ առաջինն կու տայ. նոյնիսկ՝ երբ ուտելիքը գէշ և միւս կողմը ըլլայ Ծովի-նար խաթունին գեղեցկութեամբ կին մը՝ որ դեռ երէկ գիշեր (չըսես մարդու), խորած է էրիկը:

Եւ շատ բան գիտեմ, շատ, բայց չեմ ըսեր. բարի՛ եմ. ոչ ոքի գէշ չեմ ըսեր, չեմ ըսած: Բոլորը կու գան կը պատմեն:

«Վնաս չունի, սխալ ես հասկցած, ամէն մարդ լաւ է. չէ՞ որ բոլորս ալ ողջ ենք, կ'ապրինք, կ'ուտենք, կը խօսինք» կ'ըսեմ կը լինայ:

— Տես, Սնտկա ազա, ես կարգացուոր մարդ եմ, գիտե՛ս. ես դիւղի միւս մարդոց պէ՞ս եմ: Անոնց պէս պառա՞ւ եմ, որ ելլեմ տա ան բամբասեմ. ոչ. ինծի գէ՛մ խօսողին մէկ խօսքս կը բաւէ. մարդուն առջեւ կը խօսին, ոչ թէ ետեւէն: Փառք Տիրոջ, միջիւն մը իսկ չեմ սպաննած, տերեւ մը իսկ չեմ գողցած: Խօսք

հասկացւոր. Եղակդ երիտասարդ տղայ է, ես ծեր, ի՞նչ կ'ուզէ ինձ-մէ. Թաթոսին հետ թող չխօսի. Եղակը ս'ւր, Թաթոսը ո'ւր. այդ-պէս երիտասարդներո՞ւ հետ. կը փճանայ, մեղք է, մեղք ես դուն, դրամդ, քրտինքդ մեղք է:

— Ըսեմ, Ղուկաս, ըսեմ... — Նոյն օրը.

— Սխմա պաճի, ձեր Թաթոսին պէս, կը նայիմ, լաւ երի-տասարդ. չեմ գտներ այս վեց գիւղերուն մէջ. է՛, Սնապ տղային լակոտը. մե՛ղք իր հօր. մարդ չ'ըլլար և Թաթոսն ալ ճամբէ պի-տի հանէ:

— Ծնորհակալ եմ, Ղուկաս տղար... — Նոյն օրը, տունը.

— Ես վաթսուն տարեկան եմ. այս երկու տղոց պէս տղու չեմ հանդիպած. թէեւ հին մարդիկն ալ գէշ, բայց անոնք ծած-կել գիտէին: Ասոնց քով ոչ յարգանք, ոչ սուտ. նոր տղաքը խա-ղի չեն գար. չեմ կրնար կռուեցնել, դատել, իրարու դէմ հանել, գողութիւն ընել տալ, շահիլ, Հին մարդիկը ի՞նչ լաւ էին. կը գողնային. կ'ըսէիր՝ կ'ընէին. կը բերէին՝ կ'ուտէիր. կը հաւատա-յին, կը յարգէին: Հիմա, միայն կատակի՛ կու գամ, ուրիշ ոչ մէկ բանի: Աղջիկներն ալ տղոց պէս: Կինե՛րն ալ փոխուած են: Ինքնիրեն.

— Պիտի պտըտիմ, բամբասեմ. ողջ մարդը կը բամբասէ, այսինքն՝ բան մը ըսել կ'ուզէ. քանի դեռ աշխարհը բոլորովին չէ շրջուած, քանի դեռ քիչ մը Ղուկաս կայ ամէնուէն մէջ, խօ-սիմ, գողցնեմ, կռուեցնեմ, այս բոլորը ուրախ բաներ են...:

Ս Ա Ն Դ Ի Կ Ը

Հապա ինչո՞ւ վաչէն, «սեւնա՛յ հոգին», սեւնա՛յ հոգին», «սեւնա՛յ հոգին»՝ իր թռռնիկը սպաննեց։

— Խաւար թափի հօ՛ր գլխուն, մօ՛ր գլխուն։

— Խաւար՝ բոլոր մայրերու արգանդին մէջ, շո՛ւրջ, վրա՛յ։

— Դիտմամբ, դիտմամբ, դիտմա՛մբ սպաննեց զայն, — մտածեց օտար պառաւը, նախկին զոքանչը Բարսեղին ու մտաւ Բարսեղին տունը։ Մարդ չկար. ծեծեց սանդիկին մէջ բռւ մը աղ, քիչ վերջ բռւ մը համեմ. կերաւ յետոյ մէկէն, կերաւ յետոյ միւսէն. խառնեց ապա մնացածները տան պահեստի ծեծուած աղին, ծեծուած համեմին։

— Խաւար՝ այս տան արեւելքին, արեւմուտքին, չո՛րս ծագերուն։ Ու թափի կրակ՝ բոլոր տուներուն վրայ, բոլոր տուներուն շուրջ։

Զաղրիւի էր պառաւը, Աննա՛ն։ Կարծես խռփած էր, կարծես խելագարուած. ինքնիրմէ գոբոս ելած, ճամբորդած էր բարկութեան ճամբայէ մը, հասած մեծ բարկութեան մը ծայրին։ Զիղերը՝ կուպրի մէջ, կրակի և տաքութեան մէջ. հոգիէն ներս՝ բիւրուոր թանիրներու ծուխ։ Կո՛յր էր։

Բարսեղ, առաջին ամուսնութեան եղած էր անոր աղջկան՝ էրիկ. այդ նոյն տարիներուն՝ էրիկ նսեւ Աննային։ Ակամա՛յ օրէն, աղջիկ տուող մօրը ուրապաոյտ կարգադրութեամբ։ Կրկնակ սայթաքումներու առաջին հետեւանք՝ թիւ 1 մեռել մը, Ակոբ աղայի ընտանիքին մէջ։ Աննային աղջիկը։

Մռութ, խաւարանոց գիշերներու պատկերով պառաւանները, քաղաքէ առաջ նստել գիւղ տեղերուն: Պառաւանները՝ լուս կամ գէշ. որ երկու ներհակ զգացումներու կրնան հասնիլ ծայրին ու մատնել անել կացութեան քանի մը քայքայուած աստուածներ ու բանակ մը՝ ստատաններու աշխարհէն: Պառաւանները, կոյր ու ագեղ պառաւանները...

* *

Սանդիկներու մէջ կը ծեծեն աղ. անհրաժեշտութեան պարագային՝ կարգ մը համեմներ: Մեր գիւղերուն մէջ, ամէն ընտանիք ունի իր սանդիկը: Ողջութեան նշան է. նման՝ ու դեռ քիչ մը հաւասար թոնրան ծուխի, քիչ մը՝ աքաղաղներու զիւ կանչի, քիչ մը՝ հազար բանի: Մանր, խոնարհ կեանքի յայտնիչ այս բաներէն անմիջապէս վերջ, կու գայ գաղաղ, գերեզման, Հող: Ու բաւական ու միշտ, կեանքի տեսակ մը ցայտուցիչներ են նստուածներ: Կեանքը չի՝ թաղուի միայն հողի մէջ, միայն աւագի. կը թաղուի մանաւանդ ուրիշ տեղ, կը թաղուի մանաւանդ ինքնիւր մութին, ցուրտին ու ապականութեան մէջ:

Սանդիկներու մէջ կը ծեծեն սակայն աղ. անհրաժեշտութեան պարագային՝ կարգ մը համեմներ: Կոյր պառաւ մը, բարի կամ գէշ մամիկ, ուրիշի սանդիկին մէջ պէտք չէ ծեծէ աղ և ոչ ալ համեմ. եթէ ծեծէ՝ լուս չէ. դժբախտութիւն է. սեւ օր քերած ու բախտ տարած կ'ըլլայ: Անէ՛ծք է: Նախապաշարուածներու խմբատութեամբ, անոնց մթին, առեղծաւածային բարբառով՝ դրսեցի որեւէ արամադրութեամբ կոյր պառաւ, սանդքարը կը դարնէ ոչ թէ աղ ու համեմին, այն տան բախտն ու պահապանը եղող ոգիներուն գլխուն: Համաձայն կնճռոտ տապալածքներու՝ առկէ վերջ սանդիկին ձայնը կու լայ. կը հեկեկան միտսին տան անկիւնները, առաստաղը, յատակն ու մանաւանդ հիմե'րը: Եւ դեռ այդ տան աղն ու հացը, համեմը, բարեկամութիւնը, նկատուած կործանիչ թոյն՝ որ կ'աղղէ քանի մը հարիւր կանգուն շրջագիծի վրայ՝ առաւել կամ նուազ սասակութեամբ: Ամէն նախապաշարումի մէջ, կայ սակայն դեղատոմս, դեղ ու դեղարան, քանի որ իւրաքանչիւր բառի շուրջ, իւրաքանչիւր դարձուածքի՝ սլքտացած են ատենին, խորհրտայ կախարհներ, տէրվիշ ու բազմութիւն մը՝ — բոլորն ալ վհուկ: Որով՝

Կը վերնայ անէ՛ծքի ու սեւ իրադարձութեանց բոյն կարծուած սանդիկին ահը շահագործուող ընտանիքներու մէջէն, երբ օտար ձեռք մը, տանի զայն ծով. նետէ անսահման աղերու մէջ

վրայ: Կա՛ն: Թէեւ տառնէ մը ի վեր թշուա՛ռ գէռօ: Կա՛ն: Թէեւ նիւթական հոծ խաւարի մէջ. գիրկը՝ կեանքի լպրծուն իրիկնա-դէմերու ու մերթ ալ խորը՝ հոգեկան դառն աղջամուղջի:

Անոնք գոյութի՛ւն ունին:

Փրթած հին, խորարմատ գերդաստանի մը աղեղէն — նե՛տ՝ ընթացքին մէջն են անոնք հիմա, իրենց կեանքին սեփական ծի-րը գծելու՝ անտաւիղ ճակատագիրներու մռայլ երկնակամարի մը տակ: Կան. կ'ապրին: Որեւէ բան, որ կ'ապրի, պէտք է իր ներ-քին տաւիղը կորսնցնէ. բայց կան ճակատագիրներ, որոնք պար-տադրուած կ'ընեն տաիկա նոյնը, պատահած, ասո՛նց ճակատագրին:

Իրենց տան յատակին՝ պատառտուն կապերաի քանի մը կտոր. տեղ մը ճաթած շրթունքով երկու սափոր. անկողիններուն դուրս է ելած փորը ու մեծամասամբ ցրդած հոս հոն: Կը հա-ւաքեն անկողին անունով այդ մաշմշուք քուրջերը ամէն առտու և օրինակելի հոգածութեամբ կը շինեն սեւ դէզ, պատուհանին տակ:

Չափազանցութիւն չկայ: Յանուն ոչ մէկ առաւելութեան և ոչ մէկ այլ բանի՝ տողերուս ներկը այսպէս սեւ: Վիճակնե՛ր կան այս ներկով ու կեանքի բազում կտորներ. օրերուն դետաբերանը հասած գոյութեան արտահար նաւակներ, որոնք մանկէ առաջ մահուան ծովը կը կորսնցնեն զեկը ու շուարուն, կը թափառին առն մը, անմաքուր տեղգայի մը մշուշին ու աղմոցեխերուն յանձնուած:

Դժբախտութենէն քիչ մը առաջ ու մանաւանդ ետք, ծուլու-թիւն մը զարկու այս ընտանիքին բոլոր անդամները, արմատա-խիլ ընելու համար կարծես լաւ բաներու ամէն մնացորդ, ամէն հետք: Ի զաֆրտանի գեղնութեամբ խոնջութիւն մը տեղաւորուե-ցաւ իւրաքանչիւրին գէմք ու ճակատին վրայ: Երկու զաւակներն ու հայրը, ամէն կողմ ահագին գործ՝ չաշխատեցան. մինչեւ կէս-օր հոս, կէսօրէ վերջ հոն, ըրին օրը իրիկուն: Լաւ երազներ կամ լաց՝ և ըրին գիշերը առտու: Անոնց ջիղերը միշտ կակուղ, միշտ թոյլ, միշտ յոգնած. բեկում մը, որ կը բխի խորերէն, որ կշիռ չունի, որ ասաթճան չունի, որ որեւէ ըսելիքի տակ չի մնար. բե-կում մը՝ հեռու գոյութիւն ունեցող միւս բոլոր ոճերէն և ի՛ր ո-ճը ո՛չ մէկ բանի չաղուզ:

* *

Երբ իրենք չկան, թողին լաճերը, հաւաքուած իրենց տան կանակը, կը խաղան վէգ, կոճակ, անկիւն բռնելու խաղ, կը սար-քեն կռիւ, կ'ընեն դատաւարութիւն, կը հաշտուն քիչ վերջ ու

Մայրն է: Միամիտ կին է անկառ ու բարի, գիտէ պոռպուտը՝ գիտէ արտասուել: Հարաթէ հարաթ կաշին կը մօտենայ ոսկորներուն, կը փակի. տեղ տեղ՝ փակած է նոյնիսկ. օրինակ՝ բազուկներուն վրայ, աշտերուն, կուրծքին: Լաճերը գիտակ են տխուր իրողութեան. այնքա՛ն այս տան շուրջն են եղած: Գիտեն. բայց պոռպուտն կին է. միեւնոյն խօսքը կը ծամէ հարաթ մը, ամիս մը. երբ՝ ուր որ ըլլայ, երբ՝ որուն որ հանգիպի. կը փոխուի նիւթը լոկ այն տանն, երբ Բարսեղ քեռին հաւասար միշտ Բարսեղ քեռիի՝ լեզուն խածած, պատրաստուի ծեծել զինք. գէշ արամադրութենէն լաւ արամադրութիւնը հանել ստիպուի և մնացորդացով՝ կռիւ:

*
*
*

Ներս մտնողը ընտանիքին չորս անդամներէն, գեռ ուրիշ տեղ չնայած՝ կը նայի սանդիկին. կը դողայ: Կը գրկէ սանդիկը, կամ զայն կ'առնէ երկու ծունկերուն մէջ, կը թաթխէ, կ'ուտէ, կը փոխանցէ միւսին. կը դողայ՝ ու գուրա: Տան մէջ մնալ՝ ըսել է միայն ուտել. աղոց համար՝ մէկ աչքը գոցել ու միւսով կարգաւ հօր համար՝ լռել, մօր համար՝ պոռպուտ և ամէնուն համար՝ պառկիլ, քնանալ: Այս բոլորին խառնուած կ'ըլլայ միշտ խուլ, մշուշոտ, անճշգիւ պատճառներէ եկող հասարակաց դող մը: Ներս մնալ ու քիչ մըն ալ գուրա՝ Պետրոսեաններուն համար հաւասար է այս բոլոր ազեղ բաներուն. զգացական յուլութեան ու պզերգ կենցաղին:

Թշուառութիւն, սանդիկ, կոյր պառու և հզօր նախապաշարում: Տան մէջ՝ չքուերութիւն, գեղին գոյներ ու միշտ կնճիւ: Ու հեռանկարը՝ կարծես սեւ, սարսափելի: Անկարգութիւն: Տեղը չէ սափորը, թասը, ունելին, մկրտը, կաթսան. տեղը չեն գրքերը, շապիկները. տեղը ամէն կողմ, գերձանը ամէն կողմ. գուլպայի մնացորդներ անկողիններուն վրայ, գրացիները բակի սահմանին վրայ:

Ջղային հայհոյանքներու մեծ աղմուկ մը, վլվլուկ մը ներսը՝ երբ բացառութիւն է եղած միտսին ընկելու աղ ու հացի ամենօրեայ ճաշը. պատուհանէն աման մը կը թռի փողոց — տա՛նկ. ուրիշ մը՝ կիսաբաց դրան արանքէն — տա՛նկ:

Դժուար բան է տեսնել անոնցմէ մէկուն առաջանալը, որեւէ ճամբէ, զէպի իրենց տունը. նախ հանգարտ և բարի՝ խոժոռ, կիսավայրենի կերպարանք մը կը զգենուն յետոյ, որ կը չնշուի իրենց վրայ համիմատութեամբ ճամբու աստիճանական սղումին:

Քանի մը թեւերու վրայ ճիւղաւորուած գերդաստան մըն է. գերդաստանին վերջին ներկայացուցիչը, երբ դեռ ամէն ինչ տեղն էր, Ակոր աղան էր, Բարսեղին հայրը:

Բարսեղ ամուսնացաւ երկու անգամ: Առաջին կինը տուաւ իրեն մանչ մը ու երկու տարի վերջ մեռաւ: Մեռաւ, չկրնալով արգիլել արգիլել վրան բաց յարաբերութիւնը իր ամուսնին և մօր. չենք գիտեր չափը իր ներումին, Բարսեղին համար, բայց ծանօթ էր ամբողջ գիւղին, որ Զարման մահուան հեւքին մէջ իսկ տեսց մայրը: Ու տիղմէն բուսած սպիտակ ծաղիկի մը ամբաստանութիւնը թուեցաւ ըլլալ ասիկա, զինք շրջապատող ներկաներուն, ուղղուած տիղմին, որ դայձոտ մթութենէ մը, Աստըծոյ անխմանալի կարգադրութեամբ, կը հանէ խտրձ մը անխառն ճառագայթի: Ամպոտ երկինքներուն աստղերն են ասոնք. մատի վրայ համրուող, բայց անճառ մաքրութեամբ: Ու պատկերի փոխադարձութեամբ, ունին նմանութեան դեռ բազմաթիւ գիծեր կինն ու երկինքը, ամպային զանազան վիճակներն ու պոռնկութիւնը:

Զանցաւ հինգ ամիս, Բարսեղ կնքեց իր երկրորդ ամուսնութիւնը: Խղճի ահաւոր խայթ մը կտրեց իր և նախկին զոքանչին հետ ամէն կապ: Զայրացաւ այս վերջինը, գիղուեցաւ մէջը ցաւ, նախանձ, տառելութիւն, քէն: Տարիներով մտածեց հիմնական չարիքներու մասին: Արդէն միականի, օր մըն ալ բոլորովին կուրցաւ: Խօսեցաւ, բամբասեց: Զըրաւ հիմնական չարիք մը, քանի որ զէր տակաւին թռնիկը, Պաղտօն, ու մօտ՝ նշանուելու:

Խորթ մայրերուն ամէնէն նուազ խորթ մայրն էր Բարսեղին երկրորդ կինը՝ Մաքրուհին. նուազ խորթ եղբայր Զաւէնն ու Վաչէն. մանաւանդ Վաչէն՝ աւելի՛ կը մտածէ:

— Ամէն պարագայի տակ, ե՛ս եմ պատճառը: Դեռ ան պիտի նշանուէր. ընտանիք մը կազմած կ'ըլլար հիմա: Նշանառութէն շարժմը մը առաջ. ի՛նչ գէշ բախտ իրը, ինչ գէշ բախտ, Տէ՛ր, իմս:

— Որչափ, ով գիտէ որչափ սիրած էր զինք մայրը. գնաց մօրը քով...

— Մահ, գտիր զիս, գտի՛ր ու տար:

Խորթ եղբորը, Պաղտոյին նշանառութի արարողութիւնը չեղած, շարժմը մը առաջ, գետնաշարի սենեակի մը մօտին մէջ Վաչէն և ինք խաղացած էին գէնքի հետ: Մէկ ալ Վաչէի ձեռքը եղող գէնքը պայթած էր ու գետին փռած Պաղտօն, ծանրօրէն վիրաւոր: Լսելով գէնքի ձայն, տնեցիները փութացած էին գետնաշարի

ու Պաղատօն գտած արիւնի մէջ. վաչէն՝ մարած, ինկած ինքն ալ գետին:

Նոյն և յաջորդ քանի մը օրերը եղան հարցաքննութիւններ: Պաղատօն պատմեց ճշմարտութիւնը. յայտնեց որ պատահածը արկածէն մազ մը անդին չ'անցնիր: Քանիցս կրկնուած այս խոստովանութիւններուն վրայ՝ վաչէն ազատ կացուցուեցաւ ամէն կասկածէ ու ամբաստանութենէ և դէպքը հեռու մնաց դատական որեւէ անախտութեալ բարդութենէ, նոյնիսկ յետագային, երբ ալ մեռած էր Պաղատօն:

Նախկին զոքանչն էր միայն, որ կրակ առած շրթունքով կը թափառէր Ակոբ աղային տան շուրջ և ամէն օր անէծք, վրան Բարսեղին և անոր հետ կապ ունեցող մօտ ու հեռու ամէն բանի, ամէն անձի:

Հանած էր պառաւը գունաւոր զրոյց մը ու զայն տունէ տուն ու փողոցէ փողոց դրած շրջաբերութեան: Այդ զրոյցին համոզումով՝ վաչէն մրցորդ թեկնածու մը կ'ըլլար Պաղատային հաւնած աղջկան. և սպաննութեան փորձը կ'ելլէր մրցումի մը այդ ոճրային գիտումէն: Նզովքի հետ խառն, կը շինէր պառաւը կեղծ մանրամասնութիւններու պատիր ցանց մը, որուն իր իսկ ականջները կը բերուէին վկայութեան: Անիկա բերաւ դեռ խոստովանութեան շարքին, մանաւանդ մեռած թռնիկին ուրուականն ու թեկնածու շարքին, մանաւանդ մեռած թռնիկին ուրուականն ու թեկնածու շարքին. յերիւրեց գաղտնի խօսակցութիւններ երկու խորթ եղբայր-վաչէն. յերիւրեց գաղտնի խօսակցութեամբ տեւական նիւթ, նընկերու միջեւ ու ըրաւ այդ խօսակցութեամբ տեւական նիւթ, նընկերու միջեւ վարդուհիին, կասկածի տակ առնելով նաեւ այս վերջինին պարկեշտութիւնը:

— Թռնիկս, իմ աննման Պաղատօն, կը վախնար. խորթ էր ու միշտ ալ այդքան ճիւղաւորուած մէջ. ան կը խոստովանէր ինձի ու ամէն անցուգարծ. ես կը լռէի, կը խրատէի: Գիտէի՞ որ եղածը հոս կը հասցնեն:

— Այդ Մաքրուհին չկա՞յ, ամէն կողմէ միամիտ, խելօք, բարի երեւցող Մաքրուհին. դեւեր են նստած անոր հոգիին մէջ:

— Ամա՛ն աղջիկս, իմ խեղճ աղջիկս:

— Բարսեղն ալ էրի՞կ. ո՞վ էրիկ է, եթէ Բարսեղն ալ աշխարհի վրայ էրիկ է տրուած: Ե՛, իրաւունք ունի, մոռցայ. այդ կնկան հետ ո՞ր էրիկը կրնայ լծուիլ, մնալ էրիկ: Էշերը լծուին թող Մաքրուհիին հետ. էշերը և ինչ որ անասուն է այս վեց գիւղերուն մէջ:

Պռնիկ բարբառով այս կոյր հրէշը, որ իր նմանը ունի արար ու հնդիկ ուղեղներով չափազանցուած արեւելքի հեքեաթներուն մէջ միայն, սահման չունի: Ոչ իր արտայայտութեան կեր-

պին ու խորքին մէջ և ոչ ալ արարքներուն: Կը հասցնէ ամէն ինչ իր ծայրին ու չի՛ գոհանար: Բառերուն վրայ կը դնէ աղտ, մէջը կազային նիւթեր և մտքի ու մարմնի իր անհուն պռոնկութիւնէն կը սփռէ դեռ աշխարհ մը պղծութիւն ու մեղք:

Գաղտնի՛ բերել տուաւ օլիւի շէյսեր. գաղտնի՛ գնչաւ կի- ներուն դիմեց բախտագուշակութեան արուեստին. անօգուտ. ոչ մէկ ոգի չդատապարտեց Վաչէն. գերագոյն յուսահատութեան մը անցնելէ ետք կարգ մը փռւերէն, երբ թեթեւ գտաւ նոյնիսկ ազ- դեցութիւնը թոյնին ու մանաւանդ իրեն համար վտանգաւոր՝ ան դիմեց գիւղերուն մէջ արդէն մոռցուիլ սկսող նախապաշարումի մը փորձին: Մարկոսեանց բազմածիւղ տունը, վերի գիւղին մէջ, պապուկէ թռռնիկ, կուլ գացած էր իրենց իսկ սանդիկին մռայլ անիծուածութեան. ծովեզերեայ հայ աւանին մէջ, կիրակոսեան մականունով մեծ գերդաստան մը, մօտ դար մը առաջ, նմանա- պէս ենթարկուած էր նոյն ճակատագրին: Պրպտած, գտած էր պառաւ Աննան դեռ ուրիշ օրինակներ ու յանգած ապա իր վերջ- նական որոշումին:

Կը մնար ծեծել աղն ու համեմը կատարեալ գաղտնիքի մէջ, դիմել չտալու համար յետագային բուժական զոյգ ու գուցէ աւե- լի միջոցներու:

Օր մըն ալ, պատեհ առիթը ներկայացաւ Աննային: Դրացիի մը թոնիրը գացած էր զրոյցի: Հարկ է սուղ միջանկեալով մը նկատել հօտ, որ գիւղացի կիներու համար հաւասար տարողութեամբ բամբասանքի կեդրոններ են ու լրատուութեան վայրեր աղբիւրի ճամբան, անառաջներն ու թոնրատունը. այս վերջինը՝ մանաւանդ պառաւ կիներու համար:

Թոնրատունի զրոյցի մը ընթացքին էր, որ կին մը, փրնտ- ռած կ'ըլլար այդ օր Մաքրունին ու տունը գտած կ'ըլլար ոչ ոքով ներկայ. աղաքը՝ հեռաւոր գիւղ մը ու միւսները՝ հտեւի պարտէզը:

Պահ մը անհանգիստ կերպով երերակալէ վերջ, Աննան, ցու- պը զարկած էր Պետրոսեաններուն տան ճամբուն: Դիտէր ծակն ու ծուկը տունին:

Կոյր, բայց ինքնավստահ՝ ձեռքը երկարեց բանալիներու թաքուն պահնոցին: Ուրախ էր դուռը բանալէ առաջ. կորճ բա- ցակայութեան համար գիւղը դուռ չէր կղպեր, պահեր բանալի: Ու նոյնիսկ, եթէ վրայ հասնէին, վտանգաւոր պիտի չգտնէին իր ներկայութիւնը. պատրուակ մը գիւրին էր միշտ: Ու թէեւ ինքը միշտ թշնամական արտայայտութեան մէջ, բայց կապը բոլորովին

գործի: Ապրեցան երազի, մտային մշտնջենքու և լարուած ջղայ-
նութեան մէջ:

Դժգոհեցան, դառնացան բախտին դէմ. բայց իրենց հոգիներ-
բուն խորը, դատ դատ, հաւաքուեցաւ նսեւ քանակութիւնը ու-
րախութեան զգացումի մը՝ անբացատրելիութեան կնիքով:

Խափշիկները չուներն այնքան սեւ ներկ և ոչ ալ անձնասպան
բանաստեղծները, որքան որ ուներն կարգ մը կացութիւններ, երբ
սառցային կծու նախավիճակներէ անոնք անցնին եռացման ծայ-
րակէտ աստիճանի մը: Պետրոսեաններուն խոհանոցն ու ճաշասե-
ղանը իրենց սեւ, իւզոտ, կեղտոտ սանդիկն է. մէջը՝ աղ, երբեմն՝
համեմ: Տէրգօրեան արիւնոտ աքսորի տեսակ մը անհուն չարչա-
րանք:

Առտու: Արեւը դեռ չծագած, դեռ բաւական կոր գիծերու
ետին. զով, հաճելի օդ մը կայ և իրերու ընդարձակ խաղաղու-
թիւն մը, որ նոր կ'ազատագրուի մութի ստուերոտ աշխարհէն: Պե-
տրոսեաններու տան ճամբայէն՝ միշտ աղմուկ. ոմանք՝ ցաղաց-
քի, ջուրի, գաշտային աշխատանքներու. ուրիշներ՝ սրճարան.
կամ ձուկ որսալու, կամ ճամբորդ՝ գրացի գիւղերու համար:

Ու սակայն իրենք, Պետրոսեանները, տակն են դեռ պատըռ-
տած վերմակի: մէջտեղը՝ պտառտած զանազան բաներու: Ելլեն
ինչո՞ւ, ի՞նչ մեծ բանի համար: Չեն ելլեր:

Աչքերնին բաց, կը նային առաստաղին: Մեծ տղան կը դա-
րանայ հօրը դէմ, պզտիկը կ'եփի դժբախտութեան անպատու
մտապատկերներով. մայրերնին կը յիշէ Շաքէն, որ աւելի մեծ-
ցած, աւելի գեղեցկացած պիտի ըլլար հիմա: Բարսեղ դժգոհ է
վայրկեաններէն, անշունչ առարկաներէն, իր կին ու զաւակնե-
րէն, բացի անկիւնի իրենց սանդիկէն: Առտուան միշտ նոյն պա-
հուն, կը հանէ թեւը վերմակին տակէն, կը մեկնէ աջ և մէկ ալ
գորշ անկիւններով զայրոյթ մը կը դժագրուի դէմքին վրայ.
սանդիկը հասողութենէն դուրսն է նիհար, մաղոտ բազուկին: Կի-
նը, կ'ելլէ կը բերէ զայն սոխի գլուխով մը միասին: Բարսեղէն
զատ, միւս բոլորը կը վախճան սանդիկին նայուածքէն և անոր
կլոր փորուածքը կը նմանցնեն պտառած, պայթած աչքի: Անոր
մէջի աղը կու գայ իրենց կծու, թաթխուած հացը՝ կաւ:

Վաչէն և ոչ ալ մայրը չեն կրնար ծեծել անոր մէջ աղ. կը
վախճան. սանդիկին մէջէն ձայներ կ'առնեն, ճիչեր՝ լացի, անէծ-
քի, սիրոյ և մթին հրաւերներու. սանդքարի իւրաքանչիւր հար-
ուածին տան հիմերը կարծես կը դողան, կարծես տանիքը ցած-
նալ, փակուիլ կը սկսի: Զուէնը շատ հաւատացող չէ: Անոր հա-

մար՝ կեանքն ու կեանքին արգի կարգերը նման են արդէն միշտ իրենց վատած, հստա՛ծ հնութեամբ սանդիկին, արարածները աղ ու համեմ են, դժբախտութիւնը սանդքար և մահը՝ սանդքարող կոյր ու զառամոգի ջատու, ջլդի՛կ:

Առտուան ճաշին, կէսօրուան և ընթրիքին վազէն ու մայրը կոյր պառաւի ակնարկութիւն մը պիտի ընեն Բարսեղին ու զայն հանեն իր բարկութեան ու արամաբանութեան կշիռներէն դուրս, աստիճանէն հեռու: Նետեն, գիրկը՝ Խոսր անգրադարձութեան, քիթէն շոգիի ու վատած ծծումբի՝ պէս բերելու ստամոքսի ամէն իրաւունք:

Թող ըսեն՝ ինչ որ կ'ուզեն: Քեռի Բարսեղ միշտ քեռի Բարսեղի հաւասար՝ ձախորդ պարագաներէն ասդին՝ դեռ բոլորովին վստահ չէ, թէ կոյր պառաւի մը չար գիտումին, կամ անզգուշութեան հետեւանք կրնան ըլլալ պատահած այս սեւ անցումները իր ընտանիքէն ներս: Այո, լսեր է, կինը, Մաքրուհին, թէ հիւանդ զառանցանքի մը տան, նախկին զոքանչը, խոստովանած կ'ըլլայ Տէր Մարկոսին սանդիկի մը իր մէկ մեղքը ու պատմած ծայրէ ծայր ամէն մանրամասնութիւն՝ վախնալով մահէն, դժոխքէն: Բայց որքան ալ գէշ, նախկին զոքանչը հոտ չի կրնար հասնիլ. կ'անիծէ, կը բամբասէ, բայց մինչև հո՛տ: Ոչ: Խափած պառաւ մըն է. ըրած է մեղաւոր արարքներ, երեւակայած է գուցէ և այդ արարքը ու երեւակայութիւնը խափածութեան նպաստով ընդգուշած իբրեւ իրականութիւն: Եւ կամ այդ խման տէրտէրը, ինք չի նած, զարդարած է այդ սպաննող սուտը, պառաւ Աննայէն, հին, երիտասարդական գայթակղութեան մը վրէժը լուծելու համար: Տէրտէրը, գի՛ւղը գիտէ, ձախողած է ատենին Աննային քով, մերժուած, խաղի բերուած, խայտառկուած: Այդ երկուքին իրարու հետ խօսիլը անկէ վերջ մինչև հիմա՛ իսկ ոչ ոք չի գիտեր: Ի՛ր, ի՛ր, տէրտէրին սուտն է տարկա: Մնաց որ խոստովանութեան պատմութիւնէն վերջ, ինք հորցաքննած է նախկին զոքանչը և գիտէ թէ ամէն ինչ ծուռ է. բայց գիւղացիները կ'ըսեն. կը կասկածի՝ բայց վստահ չէ, չի կրնար ըլլալ: Կ'ուզէ բռնողին վստահ ըլլալ և ըստ այնմ որոշում կայացնել: Սանդիկը ծովը նետել տալը, թէեւ դժուար, ի վերջոյ կտրելի՛ է: Բուժումի միւս երկու ձեւերը փորձեց. սպաննեց ագաւաւ. ծամեց բուլի մը ձախ աչքը՝ հում. ապարդիւն. թէեւ իրաւ, ալ մարդ չմեռաւ իրենցմէ, բայց նիւթականը, օր ըստ օրէ՛ աւելի ետ: Մեռաւ Պողոսոն, անկէ վերջ Շաքէն, հայրը Ակոր աղան, իր ամուրի եղբայրը, միւս եղբոր այրի կինը: Մահը կանգ է առած. կան հիւանդութիւններ, կայ թշուառութիւն: Աստուած ողորմէ: Յետոյ՝

Ինչպէ՞ս, ի՞նչ սրտով, քեռի Բարսեղ կոտորէ, վառէ այդ սանդիկը. չ'ըլլար. ծո՞վը նեաէ. նորէն չ'ըլլար: Հայրը զայն շինած է ի'ր ձեռքով, անկէ վերջ բախտը եղած է տարուէ տարի աւելի. իր առաջին ամուսնութեան, շատ մը բաներու հետ տուաւ նաեւ այդ սանդիկը, մեծարժէք ընծայի մը պէս ու խօսք առաւ անկէ զայն գործածել այնքան ատեն, որ կարելի ըլլայ գործածել: Ինք մարդ մըն է և իր տուած խօսքը խօսք: Սանդիկը կը բերէ պատկերը իրեն Զարմանին, Պողոտային:

— Թող ամբողջ ընտանիքս քանդուի, քանդուի, մոխրանա՛յ ամէն ապագայ, ամէն կարելիութիւն, բայց ես մնացած ըլլամ խօսքիս տէրը. ա՛, ոչ ոք չի գիտեր ճիշդ, ի՞նչ ըսել է տէրը մընալ իր խօսքին:

— Թող զայրանան, ջգայնոտին, ամպոտին՝ տան միւս անդամները, հանեն սենեակին մէջ ողմուկ, իրարանցում. զինք համոզելը դիւրին գործ է՛. քանի որ բնաւ էշ մը չէ ինք. թող բոլորը սիրեն Պողոտոն. կրնա՞ն իրեն չափ սիրել. կապոյտ աչքերով Շաքէն՝ կրնա՞ն. միւսները՝ կրնա՞ն: Բայց ինք մանաւանդ էշ չէ. համոզուի՞, ուրիշի՞ խօսքի, զաւկի՞, մանաւանդ կնիկի՞, այն ալ ի՞ր կնիկին. է՛, է՛ է՛. մարդ քիչ մը կը հաւատայ ուրիշ մարդու կնիկի. բայց էշէ՛ն աւելի կախակա՛նջ կ'ըլլայ այն մարդը, որ կը հաւատայ ինքն ի'ր կնիկին: Ասկէ զատ ըսած է իր զաւակներուն:

— Աղքատացանք. ամէն գէշ մարդու և ցած կնիկի աչքը լոյս. տղա՛քս: Մեծցած էք, կրնաք աշխատիլ, աշխատեցէք, չխնդան մեր վրայ: Բայց իր դէմը երկու փայտեր դրած է միշտ, ոչ թէ երիտասարդ զաւակ: Մեղք իրենց դպրոցին, տեսած կրթութեան: Մէկը թերթերէն կը սպասէ Աստծոյ հաստատած կարգուսարքին ատկնուվրայութիւնը. յեղաշրջում,՝ փոփոխութիւններ. շան պէս կը հոտուբտայ ամէն լուր, թերթի ամէն տող. կու գայ, կը նստի և այս փարիզ և այս Լոնտոն և այս Մոսքովի: Վարդապետ պիտի ըլլար, եղաւ տան ու աշխարհին փորձանք: Մէկը մեռա՞ւ, ճանչնայ զայն կամ ոչ՝ Զուէն ուրախ է. ուզէ այդ մեռնողը Ամերիկա մեռած ըլլայ. ախուր է՝ երբ մէկը ծնի, մէկը նըշանուի, ամուսնանայ. «Թող բոլորը մեռնին» որպէսզի լաւ ըլլայ կ'ըսէ. քերս է, քերս: Միւսը՝ Վաչէն՝ ան ալ ուրիշ տեսակ մը. քիթը կոխած է շարունակ սխալ հէքեաթներու թոյնին մէջ ու քե՛ն կ'ընէ: Բացած է գիրք մը՝ ու ոտքով գլխով այդ գրքին մէջ: Պարապ տեղը կու լայ, պարապ տեղը՝ մէկ ալ խնդուք: Եւ չեն աշխատի՛ր. ծոյլ են, ծուլացա՛ւ օր մը այս տունը: Երանի չերթային դպրոց. մնային քովս, տունը. սիրէին աշխատանքը, հացն

ԱՅՆՃԱՐԻ ՄԷԿ ՏՂԱՆ

Սեգրակ մասնաւոր ճիգ էր թափած ընտելացնելու համար իր հոգին գաղթականութեան տեղին ու պայմաններուն. ամիսներու, հինգ տնսպառ տարիներու վրայ փռուած իր աշխատանքը այդ ուղղութեամբ տուած էր բացարձակապէս հակառակ արդիւնք մը: Եղած էր օրէ օր աւելի հեռու, աւելի ցուրտ, խառնախորթ ու ձախ: Տարագրութիւնը իր պարագաներու դաժան բերումով, ծրամաւոր էր անոր հոգիին գիծը, ու գետարերանը իր առատաջուր զգացումներուն՝ փոխած էր օր մըն ալ ահաւասիկ տեղ, նոյնիսկ ծով: Տարիները կը սահէին, ժամանակները կը մնային միշտ պըղտոր, ու կը մնար Սեգրակին հոգին՝ ծուռ: Բազմաշլմոր: Արտաքնաթափ:

Խոտորած էր Սեգրակին այն աշխարհը որ ներսն էր, սրտի մը առաստաղին տակ. այսինքն հայկական հովանիով, այսինքն բարի, այսինքն ազուոր վերնածածքով: Հիմա, սահմակումի, դառնութեան, շուարահար տենդերու մէջ էր ըովանդակ էութիւնը. իր ընկերները՝ իրեն պէս, իր ժողովուրդը՝ իրեն պէս: —

Լերան մը վրայ էին, հաւաքաբար մտան տարագրող բռնակառքերու թրքութեան մէջ, հաւաքաբար քառասուն ու աւելի օր՝ Պասիթ. տենդախորշակ ծովածոցի մը ափերուն. շնչեցին վատ քամիներու օդ, քրտնեցան, խմեցին ճփնիոտ լեղի ջուր՝ երբ մէն կողմ ճանճոտած էր, երբ ամէն աղիքէ կը հոսէր սարսափ աղ-դող արգանթերի մը: —

Լերան մը ընդարձակ լանջերուն էին, խաղաղ ու արեւոտ ապաւաժներու գրկիցութեան. զանգնւածով՝ անցան ամայի ճամբաներու բոլոր աղեղներէն, զանգուածով՝ օտար ցամաքի մը փո-

շիներուն և ջերմին մէջ, նաւակներու մէջ, լաստերու վրայ, երկաթուղագծէ երկաթուղագիծ:

Բոլոր ժողովուրդով ուրախ են, տխուր, խենթ: Այս ժողովուրդը մեծ է, աննման, շքեղ: Այս ժողովուրդը...

Պատիժի ծովախորշին գիշերը, Սեդրակին համար, հայոց պատմութեան մեծ գիշերներէն մէկն էր դեռ, հսկայ գիշերներէն մէկը: Ծովը կատաղի ազմուկ մը հանեց, երկինքէն կը թափէր ջուր և կայծակ, խաւար կար և մարդկային ֆիզիքական ազատութեան հետ մը տմէն գիւ: Հովը քանդած էր սաղարթահիւղակները, գաղթականները թափուած էին դուրս, ծծկեր երախտներ թրջուած էին, ոմանք նոյնիսկ մեռած՝ ու սակայն ժողովուրդը ուրախ էր ստացուած ազատութեան համար և անպարփակելի գինովութեան մը անձնատուր՝ կը պարէր: Դիւային ալիքներու ահազնագոյ խաւարին գիմաց և որոտացող երկինքի մը ներքեւ՝ կը պարէր հայ լուսաւոր ժողովուրդին մէկ բեկորը: Երգ, թմրուկ, ցիխ: Ու ժողովուրդը գաղտնի տեղէ մը սարսափելիօրէն տխուր էր նաեւ. հիւանդ Պօղոս ժողովուրդին գաղտնի տխրութեան տեղն էր այդ գիշեր. ինկած էր հոգիին վրայ դժգոհութեան արիւնոտ սլաք մը. դարմանատուն-հիւղակի բարձունքէն ահագին ձայնով կը հայհոյէր բժշկին և Աստծոյ. կը պռաբ զհաւատ, կուտ'տ քր-ժիշկներ, հայ ազգը կը մեռնի: Կ'աղաղակէր. «Դուն քրիստոնեայ չե՛ս, տաճիկ Աստուած»: և Աստուած կը մողէր ձէպէլ-Մուսացիներուն վրայ կայծակ ու եղերական ջուր: Ձէպէլ-Մուսացիներուն դրախտ Պատիժը, Սողոմ-Գոմոր Պատիժը: Աստուած խղճմանք մը պէտք էր ունենար այդ գիշեր, պէտք էր արժանապատուութիւն մը ունենար. չունեցաւ. բայց հայոց պատմութիւնը ունեցաւ մեծ գիշեր մը եւս, հսկայ գիշեր մը: Երկինքներուն շուրջ տաճկցած հրեշտակներ կը ցատկաւէին, իսկ հրեշտակ եղած հայ պանդուխտներ օտար հողի մը ազատութեան վրայ կը դառնային գիշերային անիմանալի շուրջպար մը. օ՛, այդ շուրջպար՝...

... Սեդրակին սիրտը Այնճարի մէջ եղած է բզիկ-բզիկ, երակներէն պարպուած է ահագին կեանք: Ծառ չկայ և ոչ ալ սաղարթի մը ստուերը: Եկան. տաղակալի ու չոփէր հարթագետիններու վրայ, արուեցան իրենց թափանցիկ կտաւէ վրաններ. սիկառէթի թուղթ այդ կտաւներուն համար եիւզպաշի նգրուրին արդան կարմիր մօրուքով վարդապետի մը ըսաւ «սրիկա՛յ»։ Պօյաճիին և Խաչերին հետ կարդ մը աղաներու ըսին «կորսուեցէ՛ք, ասիկա հայ ժողովուրդ է և աղայի պարապ կտաւ չ'ուղեր, կ'աւանք ձեր խողովը, ձեր արմաւը, հայտէ գացէ՛ք, այս ժողովուրդը կ'ուղէ ազատութիւն և բարի խօսք, էշեր»։ Էշ աղաները չհաս-

կըցան հայ ժողովուրդը. տուին անոր պանդխտութեան համար թափանցիկ կտաւ ու հեռացան չքեղ ինքնաշարժներու մէջ:

Սքանչելի լեռնականներ բերուեցան հոս — ո'ւր են. պոռնիկ գիւտնադիտութիւն մը արեւի և աստղերու դրացի մարդիկ բերաւ հոս — ո'ւր են:

Թուրք անբարոյական կալուածատէրէ մը գնուած այս տըխմար դաշտերուն վրայ կար միայն ցորենի հինցած խոզան մը, ահագին գետնախնձոր, սոխ և մօեղ. անհատնուժ մօեղ: Ու մլուկ: Ու ցիխ: Ու պոռացող քամի. պոռչտացող աշունի վերջ մը. աւերակ պարիսպներու շուրջ գիժացած կլիմայ մը յետոյ. անհամար դաշտամուկ, մոխրագոյն առնէտներ, քարաթաթոյ: Պանդխտ ժողովուրդ մը այս բոլորին մէջտեղ, տխրութիւններու մէջտեղ, հըրձաւնքի և խելագարութեան մէջտեղ:

Սեդրակ չի՛ հաշտուիր, քէ՛ն է այս տափարակ տեղերուն հետ. ժողովուրդը չի՛ սիրեր, կ'ատէ՛ այս տգեղ հարաւը, մեծ հարաւներուն այս դժոխք դուռը, ճամբան: Խօսքի ընդհանուր թըշնամութիւն մը կայ ասոնց և նոր ժամանակներուն միջեւ. օրերը բարեկամ չեն այս պանդխտութեան, հայու և ո'ւրէ պանդխտութեան. շրջագարձուած իմաստով այս արտառոց ելիցին հանդէպ կեանքի մականրեսները, միջին խաւը, յստա՛կն իսկ ունեցան բոլորովին անկարեկիր ու պաղ վերաբերմունք մը:

Ժողովուրդը պիտի տառապի, տքայ, քրտնի. պիտի պառկի դեղին ու թուեղ ճահճատենդի մէջ և հեծեծէ անսահման տարողութեամբ բաւեր: Սեդրակ պիտի իմանայ այս բոլորը, պիտի գիտակցի կաղապարէ դուրս ինկած ցաւին բոլոր ահագնութեան, պիտի մերժէ սակայն ուրիշներու օրինակով խմել օղի, ուրիշներու օրինակով ըսել աղօթք, ընել հայհոյանք: Պիտի առանձնանայ, պիտի խզէ յարաբերութիւնը ամէնուն հետ, պիտի քալէ ահա միշտ մտածէ մտածէ ճամբաներէն, պիտի մտածէ, դարանոցայ, վերլուծէ:

Իր մտածութիւններէն հեռու պիտի վտնէ սակայն այս գիւղին շինութեան պատմութիւնը, որ կրնայ հայոց Սփիւռքը ըլլալ և անոր ամէնէն խտացած, ամէնէն ամբողջական մէկ ողբերգութեանը թիւնը. Սեդրակ այդ ծանր անհրաժեշտութիւնը թողած է ընկեր թիւնը. Սեդրակ այդ ծանր անհրաժեշտութիւնը թողած է ընկեր տղու մը, որ արդէն կը գրէ, որ գուցէ աւելի ամբողջականօրէն կ'ապրի այդ ողբերգութեան վէպը. բայց անիկա ունի՞ այդչա՛ն անսահման համբերութիւն, այդքան տոկուն ջիղեր և ասոնց պայմաններուն յարմարող շրջապատ մը: Չի՛ գիտեր. ինք պիտի մտածէ միայն քանի մը բաներու մասին, քանի մը. գուցէ մէկ, գուցէ երկու:

դուրս ելլէ այս ժողովուրդէն, բայց պէտք է մնայ շարունակ տնոր հետ. պիտի չբացատրէ ինքզինքին այսքան բարդ դրացումը. կարեւորը՝ որոշած է, պիտի երթայ, պիտի ընէ նոյնիսկ հասարակ գործաւորութիւն մը, հասարակ բեռնակրութիւն մը, հասարակ սրիկայութիւն մը գուցէ՝ բայց պիտի երթայ ուրախութեամբ, հրճուածքով. պիտի երթայ դէպի աւելի հարաւ, թերեւս հասնի մինչեւ. կարմիր ծովուն եզերքները: Պիտի ճամբայ ելլէ վաղն իսկ:

Կէս-գիշերը անց է ու Սեդրակ նստած է իր տնակին առջեւ. ծեր հայրն ու մայրը ներսն են, կէս քնացած, ունէ բանէ լուր չունին: Բոլոր բաներուն մէջէն Սեդրակ կը յիշէ միայն հետեւեալը. —

Պտոյտի պէս բան մըն էր, իրենց, Ճէպէլ-Մուսացիներուն արտագաղթը. զանգուածային զբօսանք մը կարծես այն ատեն: Աշուն օրուան խաղաղ իրիկնամուտ մըն էր, հինգ տարի առաջ: Իջան հայրենի զեղջուկ տարագիրները բեռնատար կառախումբի մը ժանգաճար վակոններէն. կերան իրենց չոր պանիրը, իրենց հացը, իրենց կարմիր լօլիկը, ցրուեցան քրիստոնեայ գիւղաքաղաքին, Բայազի մէջ, թափառեցան մէկ ու կէս օր, ծախսեցին իսկոյն իրենց պզտիկ խնայողութիւնները, քիչ մը հայհոյեցին, հանեցին իրարու համար ահագին աղմուկ, յետոյ բաւական ժպտեցան, ըսին ուրախ բաներ, վերախմբեցին զիրենք ու մութը կոխելուն հետ՝ եկան կարմիր հողերով այս սրիկայ գետինը: Ինք այդ գիշեր բազմաթիւ աղաներու պէս մնաց գիւղաքաղաքին մէջ. գիշերը անցուց գրեթէ առանձին, գրեթէ անքուն, գրեթէ մինչեւ լոյս թափառելով. դիտած էր ժողովուրդը, դիտած էր ժողովուրդին բնաւորութիւնը, մտածած էր միշտ ու չէր կրցած որոշ եզրակացութեան մը յանգիլ: Շուարած ու հետաքրքիր՝ մտած էր կրպակէ կրպակ:

Ո՞վ էր այն մարդը, այն ծերուկ հայը, որուն հետ խմեց օղի, խմեց իր վերջին օղին: Կը պաշտէր. ծախսած էր գրպանի քանի մը դրամը. ահուելի անօթութիւն մը կը զգար, իր միսերն ու հոգին ձեւափոխելու անյագ ծարաւ մը. քայլերը առաջնորդեցին զինք հեռաւոր ճրագի մը աղօտ լոյսին. տեղ մըն էր, երեւի միջապէս դուրս ելլէ, փախի. ծերուկ գործաւորի թշուառ համիջապէս դուրս ելլէ, փախի. ծերուկ գործաւորի թշուառ հագուստներով մարդ մը բռնեց զինք ուսերէն ու գրեթէ բռնի նստեցուց աթոռին: «Դուն հա՛յ ես» ըսաւ, «դուն հա՛յ ես» կրկնեց ու լեցուեցան ծերուկին աչքերը յանկարծ արցունքի կաթիլներով:

Ո՞վ էր այն ծերուկ հայ մարդը. ո՞ւր է հիմա Բայազի այն թըշ-
ւառ գործաւորը:

Ոչխարի եփած գլուխ մը դրաւ սեղանին վրայ, դրաւ լաւաշ
հացերու կապոց մը, դրաւ ապակիէ կուժ մը լեցուն թունդ օղի,
ըսաւ — «Պիտի լմննա՛ն այս բոլորը»:

Ըսաւ՝

— Դուն հայ ես, — խմեց խոշոր գաւաթ մը օղի, ըսաւ՝ — խը-
մէ՛, դուն հայ ես. և աշխարհի բոլոր ճամբաներուն վրայ զար-
մանալի Քրիստոս մը հայեր կը չարչարէ. հայեր կան պաղարհե-
րու մէջ, նաւահանգիստներու մէջ, պատերազմներու մէջ, բոլոր
շոգենաւերուն մէջ, բոլոր անապատներուն մէջ, բոլոր գերեզման-
ներուն մէջ: Միայն խաղաղութիւնը հայ մը չունի, տղա՛ս:

Խմեց: Ամէն հայ բառը արտասանելուն քէյֆը կու գար ծե-
րուկին:

— Դուն հայ ես. քսան տեսակ հայ ես դուն, ձեր մուհանի-
րութիւնք ինծի մի՛ ըսեր. հազար ուղղութեամբ հայ է ամէն հայ.
լմննցա՛ւ:

— Յանուն Հօր և Որդւոյ. պէ՞տք է շատ հայեր ըլլան պո-
ռալու համար մէկու մը հայ ըլլալը. հայը, ահա, Քրիստոսի պէս
աղուոր է, աղուոր՝:

Խմեց. աչքերը փայլեցան. ըսաւ՝ «Այսքան գաւաթ մը ամ-
բողջութեա՛մ պիտի խմես»:

Ու՛

— Ամէն «հայ» ըսելուս սուրբեր կ'իյնան միտքս, վարդա-
պետներ, մօսին հրացան գրկած ֆէտայիներ. մեր էջմիածնին պէս
տե՛ղ, մեր էջմիածնին պէս տե՛ղ. Քրիստոս ըսի՞ր, հո՛ն է. ի՛նչ
Երուսաղէմ, ի՛նչ մերուսաղէմ. էջմիածի՛ն...

Եւ պահ մը փակեց աչքերը, վերացաւ. թիտրանէն փախած
ահուոր թշուառի մը պէս էր, խենթեցած սուրբի մը պէս. ու
խմած էր Սեդրակ այդ պահուն ուրիշ մեծ գաւաթ մը օղի ծերու-
կին կենաց, ամբողջ հոգիով և առանց բառ արտասանելու: Հոյա-
կապ էր գործաւոր ծերուկը, Բայազի կէս-գիշերային անմաքուր
ճաշարանին խորը:

Բացաւ աչքերը:

— Ես ո՞վ ունիմ միթէ:

— Ամէն «հայ» ըսելուս՝ քէյֆ մը կը մտնէ մէջս. հայերուն
բոլոր վիայէթները կը մտնեն մէջս. Ուրֆա, Էրզրում, Վան,
Խարբերդ. քէյֆ մը, օղի՛ մը կը մտնէ մէջս:

Զարկաւ կուրծքին:

— Թագաւո՛ր, կայստո՛ր մէջ, Թագաւո՛ր:

Եւ աչքերէն ուղիղ լոյսեր դուրս ելան. Սեդրակ ցնցուած էր. ունէ Թագաւոր աչքքան Թագաւորական արժանաւորութեամբ պիտի չկրնար իր Թագաւոր ըլլալը յայտնել. խմեց Սեդրակ: Ծերուկն ալ խմեց, լիզեց շրթունքները:

— Աստուած, մեր հռաքոյնը սուրբ է, Հայաստանը սո՛ւրբ...

Եւ «Գլխուս մէջ տեսակ-տեսակ բաներ կան» ըսաւ:

— Կուժ մը եւս օդի. Լիբանանի բոլոր խաղողները կրնամ խմել. դուն կե՛ր. անուշգի՛նչ է. Սեդրակ, դուն կե՛ր. դուն Անոնց հետ եկար, չէ՞. ես այս քարկացած կաթի պիտի խմեմ: Հայաստա՛ն, հե՛մ արիւն, հե՛մ դժոխք, հե՛մ շաքար...:

Ծերուկ գործաւորի ազտու եղունգներով քերեց ճերմկած մազերով իր խոշոր կզակը. ըսաւ «հը հը»:

— Բախտին բոլոր ազջիկները կոյր են, բող են, բողի վարտիքներէ ելած են. յիմցա՛ւ. աչքպէ՛ս են:

— Ի՞նչ եղար, հայրի՛կ, ինչո՞ւ...

— Ինչու մինչու չկա՛յ. հայր աւանա՞կ է, հայր չի՞ գիտեր ինչեր կը գառնան աշխարհի մէջ. Աստուած հայր է՞, կը կարծէ. իմ սիրտս կ'այրի՛, կ'այրի, օղլո՛ւմ: Քրիստոս չեկա՞ւ, սո՞ւտ էր, չտեսա՞ւ, չի՞ տեսներ. ամէն հայ մայր իրեն համար արգանդին ու հոգիին մէջէն կը հանէ կու տայ հայ մը. ինք ինչո՞ւ մինչեւ հիմա գեռ բա՛ն մը չըրաւ հայուն. Իր Հայրը չի՞ տեսներ այս կին դարձած աշխարհի, հե՛մ մեծ, հե՛մ կուտա՛տ մարդիկը:

— Դուն չատ կը խմես, հայրի՛կ, չատ:

— Ա՛խ, ես անգամ մը երթամ անդի յաշտա՛հ, կայնի՛մ Աստուծոյ գիւմաց ըսեմ՝ «Գտի՛ր նաեւ հայոց ոսկորները. տսիկա Ֆրանսացիի ոսկոր է, տսիկա անգլիացիի, տսիկա ռուսի, տսիկա փիս թուրքի, հայուն մարմինն ոսկորը ո՞ւր է: մեր արցունքը ջո՞ւր է որ կը թափես այսպէս. մեր արիւնը ջո՞ւր է. բա՛՛, մեր հոգիէն ի՛նչ կ'ուզես վեց հարիւր տարիէ ի վեր. յոգնէ՛ այլեւս, յոգնէ՛, Աստուած»:

Ու բոլորովին գինովցած էր. Բայագի ծերուկ հայ գործաւորը, ինքզինք բոլորովին կորսնցուցած. ինք, Սեդրակն ալ գինով էր սակայն. թրքախօս հայեր քովի սեղանէ մը հաւաքուած էին իրենց շուրջ. կէս-գիշերը անցած էր շատոնց:

Ինկած էր ծերուկը սեղանին տակ և գրեթէ կը պռուր յորձունքներով խառն բառեր. մշուշի մը մէջէն Սեդրակ կը տեսնէր թրքախօս հայերը, որոնք իր և ծերուկին բոլորտիքը չըջանակ կազմած առանց հայերէն մէկ բառ իսկ հասկնալու «վալլահի՛ ճիշդ

կը խօսի մարդը» կ'ըսէին. իսկ ծերուկ մարդը կ'ըսէ սա տեսակ բաներ՝

— Բոլոր դատարաններու տեքստիլ մէջ թքնեմ, բոլոր խիղճերուն և ուղեղներուն մէջ՝ որոնք հայը չեն ճանչնար. թող պաշարի մը բոլոր էջերը միգեն. այլեւս Հայոց Դատը պէտք է տեսնուի, Տէր-Ձորի աւագը պէտք է քննուի, պէտք է նային՝ Եփրատին ջուրը ի՞նչ համ ունի, ինչո՞ւ մէջը արիւն խառնուածի՝ համ ունի:

— Աղտոտներ, աղտոտներ, աղտոտներ. ձեր սթերիլին մա'յրը... ձեր տղարին, ռուբլիին և ամէն ինչին՝ աղջիկները, մա'յրը, մօրքուրները... Կս պիտի պաշտեմ ձեզ, եթէ Հայ Դատը լուծէք, եթէ անկախութիւն տաք, եռագո'յն տաք...

Սեդրակ բռնած էր երկու աթոռ, որպէսզի չիյնայ. ծերուկը տապալկեցաւ քանի մը անգամ. քրտնած էր ու փսխած: Թէ ի՞նչ եղաւ ծերուկը և ըսաւ մինչեւ առտու ինչ՝ չի գիտեր Սեդրակ. ընդգծուած են միայն իր մտքին մէջ հետեւեալ խօսքերը.—

Հայուն իրաւունքը արդար է, պինդ է. ինչո՞ւ բոլորը չեն գիտեր, որ առանց հայուն կատարեալ ազատութիւն տալու՝ բոլոր գիտեր, որ առանց հայուն օր մը ոջիլ, կրակ ու թռքախտ. է՛, թող գիտնան, պիտի թափի'...

Ուզած էին թրքախօս հայերը Սեդրակն ալ ծերուկին հետ տանիլ տեղ մը քնացնելու. բարի էին և կ'ըսէին «Վալլանի ճիշդ կը խօսի մարդը»: Ինք խաբեց այդ հայերը. ըսաւ օթէլ կ'երթամ, հաւատացուց, համոզեց՝ որ կ'երթայ, բայց դեռ ժամերով թափառեցաւ Բայազի պզտիկ փողոցներու մութին մէջ:

... Վաղը Սեդրակ կ'երթայ. Բայազի հայ ծերուկին խօսքերը սիրտը կը ծակեն. հինգ տարի անոր կէս-գիշերուան գինովութիւնը բռնած է ամբողջ հոգին ու չի՛ ձգեր. չի՛ խմեր հիմա. չըլլա՛յ որ ըլլայ անոր պէ՛ս, անկէ աւելի. պիտի երթայ, չի կըրնար և չ'ուղեր մնալ. լաւ մարդիկը կը ձգեն օր մը իրենց գէշ տեղը, տեղերը՝ ու կը մեկնին անյայտ արամադրութեան մը հաշուին...

մատուցուեցաւ անցեալ կիրակի. վառեցաւ մոմ մը տասնըութը սեւ դագաղիկներու շուրջ: Ծերուկ, արգէն կորաքամակ, հայրենի ձիւնափառ մօրուքով պանդուխտ տէրտէր մը հոգեբուխ աղօթք մը մրմնջեց: Երիտասարդ ու տեղոյն դէմքով տարագիր հայ մը տաւորական մը ապա, ներշնչուած դամբանական մը կարդաց, ուր Արմէնին համար կ'ըսուէր «Մեր պատմութեան լուսաւոր դէմքերէն մին, մեծագոյններէն մին է Արմէն: Ծէպէլ-Մուսայի 19-երորդ նահատակն է. մեր լեռներուն քաջը. գեղեցիկը, անպարտելին: Իրեն համար դագաղ մի՛ չինէք, և վերցուցէք հերոսները իրենց դագաղներուն մէջէն: Ազատագրուեցէ՛ք դագաղի մտայնութենէն: Այս մեծ ցեղը թող ապրի գլխազնեցութեան և հրաշալիէպի մէջ, սրբազան աւանդութիւններու գիրկը. ուժի, խանդավառութեան ու թռիչքի մէջ:»

Կիներ լացին յետոյ, աղջիկներ՝ ու պզտիկ ժամուն հին կոշնակը զարկաւ տխուր, ընդհատ, դողդոջ ու լալագին:

Արմէն, Արմէն, Արմէն...

* *

Եօղուն-Օլուգ՝ Ծէպէլ-Մուսայի մեծ գիւղը, ամենամեծը, լաւ տեղ մըն է: Երբ անկէ դիտես՝ լաւ է. երբ զինք դիտես՝ լա՛ւ: Գէշ է՝ շատ գէշ՝ երբ տեղացի ըլլաս, ծարաւ ըլլաս, աղտոտ մօրթ, գլուխ և լաթեր ունենաս մաքրելիք: Ամպի մը ստուերն է իր ջուրը. փայլուն, խոնաւ գիծ մը միայն: Կարճ խօսքով՝ տող մը ջուր, Պիթիասցիներուն պատկերաւոր բացատրութեամբ: Ունի սակայն, այդ գիւղը, հատորներով լոյս, պայծառութիւն, տեսարաններ, ընդունակութիւն՝ մագլցելու լեռն ի վեր, իջնելու ձորն ի վար: Գէշ է նաեւ, երբ այցելել փորձուիս անոր վերի-թաղին գոիհներն ու ժանտահոտ տնառաջները. «Անջուր Եօղուն-Օլուգցի» կ'ըսէին իտր-Պէկի պզտիկները այդ գիւղի պզտիկներուն, ու անոնք կը տխրէին:

Եւ Եօղուն-Օլուգ հին տեղ մըն է: Ունի շատ գերեզման. շատ մեռել. տուներէն աւելի հողակոյտ. տխրութիւն, ցաւ, բիրաբրի՛ւր մտազբաղուածներ: Խստականցաղ հայերու տեղ մըն է ան. դաժան ու դարաւոր կա՛յք մը:

Հոն կան հին մարդիկ, առողջ ուղեղներ, հաստ իրանով ջորեպաններ, որսորդներ. կայ հոն, մանաւանդ, սանտրագործ:

* *

Երիտասարդ մը կար հոն և «իշու կտո՛ր» մըն էր ան...:

Արմէն, ուրեմն, «Իշու կտոր» մը եղաւ ստանտրագործներու բոլոր տաղկեահներուն առջեւ, մագլոտած բոլոր տաղկեահներուն առջեւ: Խօսեցան, բամբասեցին, ծագրեցին զինք: Այսպանեց զինք վերի-թաղը, վարի-թաղը, Շուկան, Ամաճը: Հոգը չեղաւ: Դէմքին գիծերը պահեցին իրենց սովորական գիրքը. ու ներեց անխաբար ամէնուն:

Տգեղ էր, տձեւ էր, կոշտ էր: Սառած կերպարանք մը ունէր. պաղ, անճոռնի, բրածոյ երեւոյթ մը. մառայ, աններդաշնակ, դիմագծութիւն մը: Քիթը կը լալնար ու կը կախուէր՝ քիթը՝ թըրջըւած կարմիր սպունգի մը պէս: Աչքերը կըր էին և սուր. կ'արտագրուէր այդ աչքերէն անախորժ նայուածք մը, դիտելու չարագուշակ կե'րպ մը: Իսկ յորձունք կը վաղէր շրթունքներէն և ձայնին մէջ խոզկաղին կը պայթէր: Պարանոցին վրայ՝ աղտը, վերածուած ժանգային մածուցիկ և գորշ նիւթի՝ օղա՛կ առ օղա՛կ կը հասնէր դունչին: Կզակը լայն էր, ամուր, քառակուսի: Սովորական, խիստ յաճախադէպ պարագայ մըն էր նոյնպէս ոջիլներուն թափառիլը ծոծրակին բոլոր ուղղութիւններուն վրայ, զօսաշրջիկներու յոյլ և աննպատակ դանդաղաշարժութեամբ: Գլուխը կեղտ բռնած, բորբոս և ժանգ բռնած քարի անտաշ կտոր՝ ծածկուած էր մամռային մագերու առատաբոյս թնճուկով մը: Այս բոլոր աշխարհակութեանց մէջ, տգեղութեան ու եղծ ձեւերու, անտաշ շարժումներու այս անհնարին հաւաքածոյին մէջ, ուր չեղջ առ չեղջ գիգուած էին բնութեան կոյր ու ճակատագրական բոլոր մթին անմաքութիւնները՝ Արմէն՝ նաւարեկեալ մէկու մը աղետահար կերպարանքն ու հոգին ունէր միշտ:

Անխժուած մը, նախախնամութենէն ընդմիշտ դուրս չպարուած մը երջանկութեան դռներէն, մութին, ցեխին ու դժոխքին մէջ քաշկռտուած հոգի մըն էր կարծես առ յաւէտ: Պատուհասուած մէկը:

Արմէն տգեղական չունէր. բացառիկ ընդունակութիւն՝ երբե՛ք: Զէրօ մըն էր, աջ ու ձախ կողմը թշուառութիւն: Իր բախտը շա՛տ հեռուն էր. մինչեւ ան գար՝ ինք կրնար երթալ. և իրեն պէս դեռ քանի մը հատեր ալ՝ իրեն հետ, կամ իրմէ վերջ:

Ոչ մէկ մտերիմ ընկեր: Իսկ այս բաներուն չգոյութիւնը կը խորացնէր իր հոգեկան շրջապատը՝ արդէ՛ն ամայի, արդէ՛ն մութ, արդէ՛ն ցուրտ: Պարա՛պ: Իր ներքին մթնոլորտը լեցուն էր սեպ, չոր, անտպատ առանձնութիւններով, անջրգի, խոպան, ամլացեալ ու դժպհի խորհուրդներով: Սիրտը կուրծքին տակ արարական սեւ, թողլքուած վրանի մը պէս էր: Մենութիւն, մենութիւն, մենու-

կ'ապրէր անասելի պահը ճակատագրական հոգեչրջութեան մը:

Որք և ամուրի՝ կրկնապէս ամուրի էր ինք. տգեղ՝ բիւրապէս տգեղ էր ինք. բիւրապէս աղքատ, անանկ, թշուառ և մեկուսի: Նոյնպէս գէշ հայր մը ունէր: Անպատուիչ, գետնահարող մակդիր մը փակցուց այդ խման ծերուկը իր մէկ հատիկ զաւկին ու ստակեցա՛ւ: Իսկ յա՛ւ որ ստակեցաւ: Գաւաթներ ծամող կորաքամակ լպրչաղեալ մըն էր ի վերջոյ. գիշերուան յառաջացեալ պահերուն աղբիւրի պատին կռթնող մը. տարածեալ և յարագողդոջ անմտութիւն մը: Չսմած՝ ան աւելի սոսկալի էր, ջրագրգիռ, զայրագիւն: Դանա՛կ կը զարնէր անցորդներուն, կը պառկէր բանա, կը հայհոյէր ոճին բոլոր երանգներով, հովերուն բոլոր ուղղութեամբ: Լա՛ւ որ ստակեցաւ: Իր հայրը ցած էր, վատ տմարդի: Իր հայրը՝ դաժան, մութ շանսիրտ. իր հայրը՝ կոշտգիւն պէս անմարտէր էր, կապոյտ, թաղ, միգապատ աչքերով, գայարուող շրթունքներով, յսկած դնդերներով, խնդառ և անհաւատ: Լա՛ւ որ ստակեցաւ: Մայրը կը ծեծէր, կը ծեծէր յետոյ կիներ, զաւակը: Լա՛ւ որ ստակեցաւ: Ստակեցա՛ւ. նոյնիսկ ի՛նք չգնաց անոր թաղումին: Արմէն կը մտածէ դեռ:

Ծնողքին կողմէ՝ դժբախտ. դպրոցէն՝ վատ յիշատակներ. անվերջանալի տրտմութեամբ առանձնութիւններ. ձիթենիներուն տակ՝ յաղ. անօթութիւն, զրկանք, գէշ առաւօտներ, տրտում իրիկուններ, աշտահարի գիշերներ եղան իր ամբողջ օրերը: Փողոցէն՝ ստորնութիւն, տուներէն՝ բամբասանք. հանդիպողէն՝ քովտի նայուածք, աղջիկներէն՝ ծուռումուռ շրթունք: Ամէն ինչ վե՛ր և ինք՝ ամէն ինչէ վա՛ր: Ծերերուն քով անպիտան մըն էր, դորձի մարդոց հայեացքով ապուշ մը, յիմարանոցի ապահով թեկնածու մը: Վաւերական՝ ամէն գէշ հաւանականութիւն իր մասին: Վարժբւանները իր գոչութեան, գինք գիտէին իրրեւ նորահնար կատակներու թարմ նիւթ: Ու խման Սարգիսին աղա՛ն էր ան կիներու համար, որոնք հասուն աղջիկներ ունէին դռներուն առջեւ, պատուհաններուն ետին, պարտէզներուն մէջ և ջուրին ճամբան: Այդ աղջիկները, օ՛, իրար հետ քէն կապող այդ աղջիկները, իրարու կ'առաջարկէին զայն սեւ անէծքի մը մէջէն: «Արմէնը քեզ ամուսին» . այդ շրջանին՝ ծայրն էր գժոխք բուրդ անէծքին՝ աղջիկներէն բանածեւում:

Գիւղը, աշտահանդերձ, որքան ալ ծագրամոյ՝ ունի խիղճ մը, գթութեան անսպառ մթերքներէն: «Խենթ է» կ'ըսէին ու կը զըրկէին իրեն հաց, քիչ մը պանիր, քիչ մը ձիթապտուղ:

Արմէն կը մտածէր իրիկուն մը գիւղացիներուն այդ ողոր-

ընդերքին մէջ ու չմեռած՝ պիտի ընէր քանի մը բան, պիտի ըլ-
լար բան մը: Մտաւ ներս և քնացաւ:

* * *

Աշխատեցաւ Արմէն. կերաւ հաց, կարգաց թերթ. գնաց
Պիթիաս. գնաց անգամ մը մօտաւորապէս Անտիոք:

Ծաղրին ջերմաչափը անկումներ կրեց: Ունեցաւ մէկ քանի
ընկեր: Աղջիկ մը նայեցաւ իրեն քիչ մը սրտանց. ինք նայեցաւ
աղջկան աչքերուն, բիւրեղէն քիչ մը անդին: Իրիկուն մըն էր ա-
տիկա և ինք կը վերադառնար աշխատանքէն: Արմէն սիրեց աղ-
ջիկը. սիրեց զայն միտով, մտածուածով, հոգիով՝ երբ օրեր վերջ
անգամ մըն այ նայեցան իրարու: Մտաւ մէջը տաքութիւն, դող:
Մտաւ այդ տգեղ էակին մէջ՝ զոյգ մը նայուածք, քնքոյշ հասակ
մը: Հրեշտակ մը:

Զուարթ էր աղջկան անունը: Եւ անբարոյական կնոջ մը
աղջիկն էր. միշտ սայթաքած և սայթաքումներ սարքող պառա-
ւի մը: Հայր մը ունէր ու շատ մը հայրեր: Մայրը բանուկ ճամ-
բայ մըն էր րսինք, յաճախուած լայն ու հին փողոց մը: Արմէն
կը դասէր աղջիկը հրեշտակներու կարգին: Արմէն չէր յայտնէր
իր սէրը. կը նիհարնար ու կ'ապուշնար իր խրճիթի սեմին նըս-
տած, թերթը ձեռքը և աչքերը ոչ մէկ տեղ:

Շունի մը պէս, որ կը սիրէ մօտագործին փողոց նետած ոս-
կորները, շունի մը պէս նօրէն, որ կեանքը վտանգելու չափ կը
սիրէ ոսկորին ջրասոյգ պատկերն իսկ, Արմէն կը սիրէր գիւղա-
կան մեծ սայթաքումներէ եկած իր լուսաւոր, ջինջ, աննման
Զուարթը:

Սիրեց՝ և այդ սէրը դուգադիպեցաւ քաղաքական գէշ եղա-
նակի մը. տիրեց՝ վատ մթնոլորտ. տիրեց՝ խռճապ: Յետոյ յա-
րաբերական միջանկեալ հանդարտութիւն: Արմէն բնաւ չաշխա-
տեցաւ. կարգաց, կարգաց ու մտածեց: «Զբաղուած եմ» ըսաւ.
դրին անունը արդէն «Զբաղուած»:

Դէպքը կանխող փոթորկոտ յիշանին Արմէն գացած էր այս
անգամ մինչեւ Անտիոք, իր հայրենակիցներուն հետ և մասնակ-
ցած քաղաքական ցոյցերուն: Տգե՛ղ, տգե՛ղ օրեր տեսաւ Արմէն:
Երբ պատահեցաւ դէպքը, տեսակ մը եղաւ ան: Տխրեցաւ, զայ-
րացաւ, խօսեցաւ եկող իշխանութեան դէմ: Եղաւ շատախօս մէ-
կը, զարմացուց բոլորը: «Արմէն կանոնաւոր մարդու պէս կը խօ-
սի» ըսին կիրակի օր մը սրճարան հաւաքուած խումբ մը մար-
դիկ: «Աֆերի՛մ» ըսաւ իրեն ձերունի մը. «Եւ շատ զարգացած է

Արմէն» ըսաւ ուսուցիչ մը ժողովրդական հաւաքոյթի մը մէջ։
Կը հաւաքուէին շուրջը և ինք կը կարդար թերթ, կը յայտնէր
կարծիքներ։ Իր կարծիքները և իր մասին ըսուած լաւ խօսքերը
կը հասնէին մինչեւ տուները։

Շրջուած էր ժողովուրդին տրամադրութիւնը իրեն հանդէպ։
Եւ աղջիկներո՛ւնն ալ և Զուարթ յայտնօրէն կը սիրէր զինք։
Բայց սիրոյ ոչ մէկ յայտարարութիւն։ Իրար դարպասելու և
սպասուածի ջղային վիճակ մը միայն։

Բոլորը գրեթէ եղած էին իրեն պէս թշուառ. անօթի՝ կո-
րուսեալ բանի մը քաղցրութեամբ։ Կ'երեւէին զբաղուած՝ իրեն
պէս։ Եւ որովհետեւ բոլորը եղած էին իրեն պէս՝ Արմէն եղած էր
բոլորին պէս. անոնց խտացած, չափազանցուած արտայայտութիւ-
նը սակայն։

Բռնեռանդ հակաճառող և տաք շրթունքով մէկն էր։ Երի-
տասարդութիւնը իր կողմն էր. իր բոլոր ձախ հակումներով. սկիզ-
բի օրերուն, պէտք եղաւ նոյնիսկ հակակշռել իր գործունէութիւ-
նը։ Արշամ և Թաթուլ բոլորովին իր հետն էին. իրեն համախոհ
և քիչ մըն ալ բարեկամ եղած։ «Պէտք է այս ժողովուրդը ապրս-
տամբի, — կ'ըսէր. — պէտք է այս անքակտելի երիտասարդութիւ-
նը զայրանա՛յ ալիւս. պէտք է բորբոքի և վազէ. մեր պապերը
լաւ բրին ու մենք պէտք է՛ վատ ըլլանք»։ Կը կենար. պահ մը ու
կը շարունակէր նորէն.

— Տրամաբանութիւնը զիս կը հակառէ ու քաղաքական արեւ-
եայները նոյնը չեն, ինչ որ էին նախորդ ապստամբութեան. բայց
և այնպէս՝ այս հողը, այս տուները, մեր գերեզմանները, Յու-
շարձա՛նր։ Ո՛չ. հարկ է դիմել խենթերուն, այսինքն՝ երիտասար-
դութեան։ Այս օրերուն՝ պէտք է խենթեր ըլլան, ընեն գեղեցիկ
արարքներ։ Իրենց կեանքին հետ խաղացողներն են գեղեցիկը.
գորաւոր անհատը ան է, որ կ'ընէ բան մը՝ տրամաբանութեան
բաներուն հետ թշնամի գուցէ, բայց բոլորովին հաշտ իր սրտի
թելադրանքներուն։ Ուժեղ է և նոյնիսկ անպարտելի այն նախա-
թելադրանքներուն։ Զբեղ երիտասարդը՝ որ կը քայքայէ ինքզինք,
խընամականօրէն չքեղ երիտասարդը՝ որ կը քայքայէ ինքզինք,
կը մոխրացնէ իր բովանդակ ապագան, թքնելով բախտին ճակատն
ի վեր. յանուն անսովոր մտադրութեան մը, անանձնական ու մեծ
խտէալի մը։

Այդ օրերուն դիւահարեալի երեւոյթ մը մը ունէր Արմէն։
Շեշտուած էր վրան ագեղութիւնը՝ բորբոքուններու հետեւանքով։
Արշամ և Թաթուլ բարեշրջուած էին այլ կողմ, համոզուած՝ թէ
բոլորովին անմտութիւն է մնալը, քանի որ ապահով ելք և նպաս-
տաւոր տրամադրութիւններ կային դադրի։

կառավարական միջոցներով դադար չաբաթներու խնդիր էր ալ. ու կար խուճապ. մեծ, անօրինակ, արտակարգ իրարանցում: Զանգուածին թէ անհատին զգացումները կը տարուբերուէին երկու հակադիր բեւեռներու միջեւ: Ի՞նչպէս չըլլար ջղային՝ Արմէն: Հիմա՝ կը սիրէին զինք. ու սակայն՝ ո՛չ մէկ հետեւորդ: Նոյնիսկ՝ համակիր Արշամը. նոյնիսկ՝ Թաթուլը: Ժողովուրդը պիտի երթար. պիտի լքէր հողը ու մեկնէր: Ու դե՛ռ...: Ծախուածներու վատ, աղքատաց խմբակ մը, կը քարոզէր ժողովուրդին մնալ: Մնա՛լ ու ենթարկուիլ: Դաւաճաններն էին անոնք. նենգուածները. խարդախները: Ծախուածները: Օտարախտով զարնուածները: Օտարով բորտածները: Զէին անոնք հայ. չէին՝ մարդ: Կեղտո՛տ: աղմո՛տ, թարախավէ՛ժ հոգիով, մտայնութեամբ և օ՛հ... այդ տմարդինե՛րը դեռ: Մտանիչ, դաւող, մեքենայող, սագրող: Սողուն ու գա՛րշ: Գետնաքա՛րշ մտայնութեամբ նոյնիսկ չալաւժի մը մէկ բառին տակ. ո՛ւժ, ցածուծիւն, ցածուծիւն. աղմակոյտ, պորտաբոյժ, ցեծակերուած, ցեցասպառ եղած մարդիկ:

Մեծաշիթ թակնուվրայութիւն մը, հողմակոծող անտառի մը, ահեղամառնչ ովկիանի մը խառնակ պատկերը, անդոհական եղերանկարը ունէր նոյն տառն ամբողջ ձէպէլ-Մուսան՝ իր մեծ ու պզտիկով, իր կին ու աղամարդերով: Դէպքերը իրար կը հալածէին սրտըշաւ վազքերու մէջ: Արմէն որոշեց չերթալ: Զուարթին ծնողքը հաւատաւորս եղած էին: Ողբերգութիւնը Արմէնին: Ո՛չ, պիտի չերթար, ինք այլեւս հառ կը մնար. կը մեռնէր հոտ: Պէտք է մնա՛մ, մնա՛մ, մնա՛մ կը կրկնէր մտքին մէջ: Այդ մա՛յրը, այդ կի՛նը. և իր բազմաճի՛ւղ, բազմակի՛ւն, բազմանուա՛գ սէ՛րը...

Զհամոզուեցաւ: Մնաց:

Եկան բեռնատար ինքնաշարժ կառքեր, խոշոր, ժանգոտ: Քիւլիսէն, կաղի Այնթապէն: Վարդավառի արեւոտ կիրակի մը ժողովուրդը պարպուեցաւ: Խոր-Պէկի ճամբու եզերքին, դեռ կենդանի շուռ մը իր ստակած դուռնը դրած հողին՝ կը մտածէր: Ոստիկան մը կ'անցնէր ճամբայէն և բոլոր պատուհաններուն փեղկերը բա՛ց կը մնային:

* * *

Արմէն հաւաստրութեան նիշեր դրաւ իր և եզիպատական մոմեայի մը միջեւ: Անդամալոյժի մը միջեւ: Երբ իրիկուն եղաւ ու ամայի էր ձէպէլ-Մուսան, նոյն նիշերը դրաւ իր և շատ մը գէշ բաներու միջեւ:

Ամառ գիշեր էր և ինք չքնացաւ: Նստաւ խոճիթին սեմին. նստեցաւ՝ տխուր աստղերուն, պատուհաններու տխուր փեղկերուն, տուններուն տխուր առանձնութեան, վարի դպրոցին, վարի եկեղեցիին, կիսաւարտ ակումբին: Լռութիւն կար: Լռութիւնը՝ խեղդիչ պարան մըն էր իր վզին շուրջ:

Իր խրճիթը լռյա չուներ: Ամբողջ Եօդուն-Օլուգի մէջ երկու տուն ուներ լռյա: «Այլացած»ներուն լռյանքն էին որ կը փայլէին միայն գատարկ ու մութ ձէպէլ-Մուսայի մէջ: Ա՛հ, ա՛հ, Արմէն հառաչանք մը արձակեց. Զուարթենք ապլացած»ներու ցանկին մէջ...

Եւ օրերը այսպէս. օրերը՝ գառարկ, ախուր, անխմատ: «Երանի միայն անոնք» և կոչէին զինք հին օրերուն պէս «Իշու կտոր», «Իշու քուռակ», «Իշու գերդաստան»... Միայն և չգար թուրքը:

Գերեզմանները սիրեց. խառնեց անոնց ստուերոտ կեանքին իր կեանքը: Մանուկներ փնտռեց, մանուկներ... Աւելի մտերմա-
ցաւ Զուարթին հետ: Յայտնեց անոր իր սէրը ու դաւաւ զայն փո-
խադարձութեամբ: Հակառակեցաւ ծնողքը. մանաւանդ մայրը. տիրեց
մօր և Արմէնին միջեւ լարուածութիւն: Տարի մը այսպէս:

Շարաթ օր մը Անտիոք էր: Վերագործաւ. լսեց, ջլաբորոք,
դէշ լուրը Զուարթին բանաբարուելուն՝ այցելու չալուելի մը կողմէ՝
մեղսակցութեամբ աղջկան մօրը՝ տունին մէջ՝ մօր ներկա-
յութեան: Հայրը տունը էր եղած: Եւ աղջիկը ի գուր ընդգիմա-
ցած էր: Չալուչը գոցած էր գուռը: Գոցած էր գուռը և աղ-
պէս...

Կէս...
Դէպքն օր մը վերջ Չուարթ չկար. փնտռեցին՝ չկար. ան-
հետացած էր։ Նոյն օրը Արմէն երեսցաւ գիւղին մէջ. իմացաւ
լուրը. պիտի սպաննէր մայրը ու մայրը տունը չէր։ Յերեկը ոչ
ոք գիտցաւ թէ ուր անցուց Արմէն իր ժամանակը։ Մինչեւ կէս
գիշեր լացաւ իր խրատներն մէջ։ Արմէն, իր մուկը փախցնող
կատուին պէս սոսկալի անօթութիւն մը, ախորժակ մը, ջղային
խորանդունդ գրգիռներով հետ խառնուած տառապանքներ ունե-
ցաւ։ Ծեծեց գլուխը. վայելու, մռնչելու, մլուելու խառնուրդ
սրտակեղէք ճիշեր արձակեց։ Խառնաղմուկ ու սուր այդ ճիշերէն
վերջ՝ նորէն լացաւ։ Կէս գիշերէն վերջ, ելաւ դուրս և աստղե-
վերջ՝ նորէն լացաւ։ Կէս գիշերէն վերջ, ելաւ դուրս և աստղե-
վերջ՝ նորէն լացաւ։ Կէս գիշերէն վերջ, ելաւ դուրս և աստղե-
վերջ՝ նորէն լացաւ։

Խոր-Պէկ և աստղերուն անգամ մը եւս հայհոյեց, զատ-զատ: Լուսաբացին՝ ծովափ էր: Նայեցա՛ւ, նայեցա՛ւ, նայեցա՛ւ ծովուն: Ապուշի պէս աւազներուն նայեցաւ, ապուշի պէս ալիքներուն, ապուշի պէս՝ լերան: Ո՞ւր կը դիտէր Արմէն:

Տեղ մը դիտեց, որ մենք չենք դիտեր. տեղ մը՝ որ Յիսուս դիտեց անգամ մը. Յուդան՝ անգամ մը, Գոլոմպոս, յիմարներն ու մեծ մարդիկը՝ անգամ մը: Դիտեց յիմարի պէս, հանճարի պէս, սուրբի պէս: Կ'ելլէր գէպի լեռ: Ֆելլան կին մը, երբ Արմէն կ'անցնէր անոնց տան առջեւէն, ըսաւ թէ հայ աղջիկ մը գտած են ծովափը, խեղդուած քանի մը օրէ ի վեր և թէ ժանտարմաներ տարած են զայն Անտիոք, դիազննութեան համար:

Մեծցան Արմէնին աչքերը պայթելու աստիճան. ճիշ մը խեղդուեցաւ կոկորդին մէջ. մտած՝ ինչաւ գետին:

Աւտուն՝ հանդարտ էր. նոյնիսկ ըսաւ հաւաքուած Ֆելլաններուն, թէ այդ աղջկան անունը Զուարթ էր, իրենց գիւղէն: Ըսաւ ու հանդարտ ելաւ լեռ:

* * *

Հալէպէն Ճէպէլ-Մուսայի աղայ մը մանրամասնութիւններ կու տայ. անստորագիր նամակը կը մնայ անանուն հեղինակութիւն:

Վճռեց մնալ լեռ՝ Արմէնի, խենթ ընդլզուռներուն խենթ երիտասարդը: Թշուառութեամբ, երիտասարդութեամբ ու վշտով գեղեցկացեալը: Յորմէ հետէ անոր մօրուքը, օրէ օր հասուննալ սկսաւ ուղտափուշի պէս, թաղուեցան աչքերը ներս և քիթը՝ ծովամայրի նման կակուղ և թաց, չողաց չրջապատող մազերուն մէջ: Արմէն տխուր էր, մռայլ և կուրծքին ոսկորները՝ նման դադաղի ցուրտ տախտակներու: Իր մօրթին տակ կը դողային հիմա քնազդին բոլոր մութ եղանակները՝ արիւնոտ երաժշտականութեամբ մը, սեւ ու փառած ջութակներէ: Թուարանութեան դասի ծոյլ ուղեղով աշակերտ մը, մտած Արմէնին հոգիին մէջ, կը բազմապատկէր զայն միլիոնաւոր թիւերու հետ. նկարչութեան զարհուրելի հանճար մը, դիւային կարողութիւններու տէր՝ սուրբ ու սառանայ նոյն տառն, Ճէպէլ-Մուսայի բիւրարբիւր անտառներուն վրայ կ'արարչագործէր յայտնատեսական, գառաստանական ու դժօխքի չարաղէտ նկարներ: Արմէն կը տեսնէր լերան վրայ սըրբութիւն, գեհնն ու իր սրտին մէջ մեծ սէր ու անպասկի սուգ: Գողթականութիւն, Զուարթ, ու Լե'աբ:

Արմէն լեռն էր ու կը սպասէր դիպուածի: Այդ տեղերէն անցնող թուրքի:

Տասնընչորսէն տասնընինգ լուսցող կէս-գիշերէն երկու ժամ վերջ, դիպուածը հրամայեց վերջապէս:

Արմէն դեռ կը թափառէր. Յուշարձանի խորանին վառած էր երեք մոմ այդ գիշերը: Մէկը Զուարթն էր, միւսը ինք ու երբորդը իրենց դժբախտ սէրը: Մոմերը պիտի հառնէին ալ, ու անկը թափառէր աչքը անոնց հառնող բոցերուն: Ու ելաւ ձայն: Քանի մը «նորեկ» երիտասարդներ էին: Տեսան հաեւի մոմերը. զարմացան, վախցան, հայհոյեցին յետոյ՝ Յուշարձանին և Զորակի նահատակներուն:

Ու երբ պիտի մարէին մոմերը, ու աղտոտէին «Փիս էրմէնիներուն քարը», կրակէ գիծ մը հոսեցաւ յանկարծ իրենց ուղղութեամբ ու անմիջապէս գիծ մը եւս՝ նոյն տեղէն: Միւսները չկային, չքացան: Հեռուէն լսուեցան միայն քանի մը հրագէնի ձայներ:

Երկուքը ստակած էին. Արմէն ստուգեց ատիկա. ստուգեց նաեւ երեք մոմերուն մարիլը: Ալ հոգը չէր, կրնար մեռնիլ. եկած էր ժամը: Ծռնկի եկաւ խորանին առջեւ, և ձեռքերը կուրծքին՝ աղօթեց: «Հայու Աստուած, Հայու Աստուած»: Երկու արիւնլուայ դիակներ կային քովը իրենց հրացաններով. կար, զատ՝ իրը և անոնց բոլորին վրայ երեք մարած մոմ, դեռ չաւարտած, իրը և անոնց բոլորին վրայ երեք մարած մոմ, դեռ չաւարտած, գեռ գուցէ կէս... Զուարթը, ինք, իրենց սէրը: Վերցուց հրացանը և ինք՝ անյայտ մութին մէջ: Խաւարին:

Յաջորդ օր սպաննեց միւտիւրը. կէսօրին. և Զուարթին պոռնիկ մայրը՝ անո՛ր հետ, Սուէտիոյ ճամբուն վրայ՝ դաշտի մը մէջ, Զփախաւ: Հրացանը ուսը՝ զարտուղի ճամբով՝ Անտիո՛ք:

— Հայ մը պիտի կախէք,— ըսաւ համարձակ, երբ պիտի կախէին զինք: Ու կախեցին:

Մեր ապստամբութեան տասնըութը նահատակներէն վերջ, այս անգամ երկրորդ գաղթականութեան, ունեցանք ապստամբ մը եւս, նահատակ մը եւս: 19-երորդը:

ԻՐ ՏԵՏՐԱԿԻՆ ՄԷՋ

Ա.

Մահուան սուգ ու որեւէ ցաւ ապրելու իր միակ ձեւն էր եղած տաիկա. անդրադառնալ և մտածել երկարօրէն դրամին կեցողիչ անհրաժեշտութեան և անկէ իր զրկուած մը ըլլալուն անբացատրելի, անընդունելի՝ կոպտութեանը մասին: Ամէն ցաւ, ամէն կսկիծ, ջիղ ու հոգի սպաննող ամէն տաղտուկ, ըստ իր բընազգին հասկացողութեան, կը բռնուէր միայն ամենազօր դրամին ուժով: Ուրիշ աւելի մեծ ծարաւ մը, ուրիշ աւելի մեծ իմաստութիւն մը, կեանքին հիմնական նշանակութիւնը ըմբռնելու ուրիշ աւելի ազնիւ ճիգ մը քան դրամինը՝ գոյութիւն չունէր այս գիւղացի երիտասարդին համար: Կին, եկեղեցի, ընկերներ և դպրոցի ուսում՝ չառ երկրորդական բաներ էին, իր չուքին սահմանէն հեռու, կեանքին անդինէ՛րը ինկած, բոլորն ալ ուրիշ բաներու խառնուած ճղճիմութիւններու կոյտ:

Չուան առ չուան մարմնին բոլոր ջիղերը, Մանասին ափ մը պարանոցը կապած էին դրամ ունենալու պոզպատէ ցիցի մը. բոլոր չուաններով կը դառնար այդ ցիցին անտեսանելի մետաղին շուրջ գոհ, երազային և մերթ ծածկօրէն երջանիկ: Տարիներով, և ուրեմն գիտակցութեան անսահման թափացումի մը մէջ, թիաւ պարտն էր եղած գիւղի մը այս գորշ մարդուկը իր սովորականէ դուրս դրամատենչութեան:

* * *

Մանաս թափթփած մարդ էր, մարդկային պատկերի աղօտ

նմոյշ մը: Ունէր եմեհի, կը դնէր գլխուն նախնիքներէն եկած կեղտոտ ֆէս մը: Կինը մեռաւ. իր միսերուն և հոգիին անուղղայ սովորութեամբը մտածեց նորէն դրամ ըստած քաղցր բանէն մըշտապէս զրկուած մը ըլլալուն. տխրեցաւ. թոքերն ու թուշերը լեցուեցան հառաչանքներով. ուռեցան և պիտի պայթէին անոնք: Շարաթներ տամոջ պարտեցաւ գիւղին չորս բոլորը շուայ և խաթարուած սուգի մը մէջ. անկէ ետք, երկար տարիներու ճամբու մը վրայ, Մանասին դէմքը նմանեցաւ հարբուխներու մէջ ճմրութկըւած հին թաշկինակի:

Երեսուն տարեկան էր Մանաս երբ կինը մեռաւ: Չէր կրցած ունենալ զաւակ: Իր կեանքին ամէնէն ահաւելի սուգն էր, որ կ'ունենար Մանաս ըստ էութեան, մինչ նիւթական չունեւորութեան անբացատրելի մորմոքն էր, որ իրականին մէջ սկսած էր ողողել օրն ի բուն իր գծուած էութիւնը կրակէ հսկայ հեղուկի մը պէս:

— Դրա՛մ ունենաս, դրա՛մ և այս ցաւը կը հալի:

Ծնած էր Մանաս կծծի, բառին հնարաւոր ուժգնութեամբ, այդ վիճակին բոլոր ստոյթներով, իր հոգին բաղադրող բոլոր միլիմետրերուն վրայ. թրջուած, խխճճ կտրած էր ազահութեամբ և անոր վեց ու աւելի հոլովներով, անոր բոլոր յետագաս մասնիկներով: Տէրաէրին, պառաւ մօր և դեռ ազգականներուն միլիթարական արտայայտութիւնները ոչինչ եղան իր սրտին համար: Կին ու զաւակ: Դրա՛մ: Մէկը կտր ու չկա՛յ հիմա (ցա՛ւ), երկրորդը՝ չկա՛ր, չկա՛յ (անդամաւորւածութիւն), վերջինը, դրա՛մը, չեղա՛ւ միշտ ու չկա՛յ (կրակ, կործանում, աղէտ): Եկեր է տէրաէ՛րը (= տունը լեցուն դրամ), եկեր են ազգականներ (= որքան տըխմա՛ր)՝ խօսք կը խօսին, թէ՛ կեանքը այսպէս, թէ՛ մահը այնպէս. ա՛խ, սանկ պոռա՛ս մէյ մը ներսի բո՛ւն բառերդ. կանգո՛ւն կանգո՛ւն բանաս բերանդ այդ հսկայ բառերուն համար և ճշաս.

— Կեանքը մէճիտիէ՛ կ'ուզէ, մէճիտիէ՛...

Գաղանի մը ուժով մռնչեա և գետինը ճեղքաւոր, ու ձայնդ հասնի Անտիոքի պանքային, Ստամպուլի պանքային, Ամերիկայի մե՛ծ պանքային: Մռնչեա՛

Սուրբական թուղթէն տնդին կեանք չկայ, օսմանեան ոսկիին կլորակէն դուրս մահը լմա՛ն է. թոքե՛րդ պատռին ու դուն ոռնա՛ս տակաւին՝

— Դրախտ երթալու համար անմեղները եթէ չանցնին տօլարի կամուրջէն՝ ճի՛ջ՛մալ, գժա՛խք: — Ըստ Մանասին, մէճիտիէ մը գիւղ մը մարդ և գիւղի մը մեռելները կ'արժէր. յայտնեց օր մըն ալ այդ մտածումը իր պառաւ մօրը, գերեզմանատունէն երբ նոր

էր դարձեր մայրը. պառաւը, ահաբեկած, նայեցաւ տղուն դէմ-
քին, նայեցաւ դէպի երկինք, դարձուց կռնակը ետ՝ հանեց խաչ:

..

Դրամին սէրը, նախանձն ու ծայրայեղ ագահութիւնը կե-
րած, ա՛լ գրեթէ լնցուցած էին պատանի կեանքէ մը բերած ա-
նոր մարմինն միսերը, ջիղն ու ոսկորը՝ որոնք բոլորը թուխ ու
կակուղցած գիծերու, փրթած կարկառանքներու պէս կը սահէին հի-
մա վրայէն վար՝ գինք կաշի, չորութիւն ու ջղային բան մը ը-
րած: Բոլորովին ուղիղ ու կարճ գիծ մը, փտախառնոր նկարա-
գրի մը խարիսխէն մեկնելով, իր աղտոտ նետը կը կապէր նոյն
կատաղօրէն արծաթամէտ արարածին, նոյն գոյնով, ներկի նոյն
առատ գորշութեամբ: Ականջները, տեսողութիւնն ու միտքը, մա-
նաւանդ բնա՛ղբը բերած էին. հետզհետէ իր գիտակցութեան առ-
ջեւ, ամբողջ գիւղին վրայ թողած տպաւորութեան մէկ խոշոր և
գուցէ կարեւոր մասը: Դժգոհ չէր ներքնապէս թողուած տպաւո-
րութենէն. դժգոհ էր միայն որ գիւղը, ուրիշ հայ գիւղեր ալ,
չէին կրնար գնահատել «իր սահմանները ամուր բռնող մարդը»:
Կը զարմանար, հարց կու տար իր գրգռուած դատողութեան, թէ
ինչո՞ւ նախանձը նկատուի ընկերային գէշ երեւոյթ, թէ ինչո՞ւ
վար ծռած շրթունքի ծայրով արտասանուի «գրամ» բառը: Ընդ-
հակառակը, իր դատողութեան բոլոր եզրակացութիւններով, նա-
խանձը կը սրէ մարդուն տեսողութիւնը, կամքը, «նեւսի արթուն
խաները». ընդլայնելու կը մղէ ան սեփական սահմանները. խո-
րունկ ուժեր, նամանաւանդ մտածումի փայլակներ կը նետէ այ-
լապէս մթննալու դատապարտուած մարմինն մէջ: Ինք. Մանաս,
եթէ չնախանձի պիտի կրնա՞յ պրկել ուղեղին թելերը. այդ ուղե-
ղը առանց նախանձի, պաղ, յոգնած, հոտա՛ծ ցեխի մը պէս պի-
տի չըլլա՞յ գլխուն մէջ. ուրկէ՞ պիտի գիտնայ այսքան բան. ինք
փրոֆեսսօ՞ր է որ գիտնայ. ո՞ր վարժարանին ուսուցիչը այսքան
նուրբ տեսեր է. ինք տեսչին ծակէն Պաղտատ կը տեսնէ. թող
գայ մէյ մըն ալ սա Սիսուան վարժարանին անօրէնը ծակէ մը
նայի ու բան տեսնէ. այդ էջը փանրալոյսին կոճա՛կը չի կրնար
կոճկել, ո՛ւր մնաց ծակէ մը նայիլ ու բան տեսնել. ծօ, ո՛չ թէ
տեսչին ծակէն Պաղտատ մաղտատ, պատուհանէ մը իր առջեւը
տեսչին ծակէն Պաղտատ մաղտատ, հանես՝ նորէն կոյր էջ մըն է. ի՛նչ
չի տեսներ, բլուրին ծայրը հանես՝ նորէն կոյր էջ մըն է. ի՛նչ
գիտէ. նախա՞նձ. գնա՛. մեղք Բարեգործականին անգլիականնե-
րուն. չորս կողմէն կերած են զինք. խաֆեր է էջը. լաւ կ'ըլլայ

կոր իրեն. հապա՛, Մանաս հինգերորդ. դասարան հասնի, աչքը բաց աղայ ըլլայ, մէկ տարի մնայ իր դպրոցը ոււարտելու, մէկ ալ ալ դ. վերէն ու վարէն պակասը զինք չընդունի դպրոց առանց վճարումի. անդին, աղայի աղայ, վարժապետի ու վարժուհիի աղաներ թող ձրի՛ կորդան: Ո՞վ դիտէ աշխարհը ո՞ր կողմէն դէպի որ կողմ կը գառնայ. ի՞նչ, վարժուհի Մարիձային աղաքը Եւրոպա հասան. թող ինձի կլլեցնեն թէ խելք ունէին, թէ փարայ ծախսելով գացին:

Մերթ ալ՝

— Է՛, է՛. սա մեր կուտը պակաս, աջ կողմէն ու ձախ կողմէն խենթ ձէպէլ Մուսաղիները ինչի՛ս հայերը կ'ըլլան կոր. իրենց գրպանը փարայ չունին՝ հա՛յ ենք կ'ըսեն. իրենց մէջ նախանձ չունին, խելք ու խորամանկութիւն մը չունին, կուրծքերնին բացեր՝ — հա՛յ ենք կը պոռան, լաւ մա՛րդ ենք կը պոռան. իրիկուն հզա՞ւ՝ չորս թաղի մէջ ու վեց գիւղերու չորս թաղի մէջ հրացանի կրա՛կ. — հա՛յ ենք, աշխարհին քո՛ւղիքը... հայը անո՛ւշ բուն է:

Ու գրեթէ միշտ ինքնիրեն՝

— Ծօ ո՛չ թէ աշխարհին քուղիքը... հրացան ստեղծողի՛ն, մէջտեղ հանողի՛ն քուղիքը... ի՛նչ հայ էք դուք. դուք հիմա հա՞յ էք. ձեզի պէս հայեր ես չա՛տ տեսած եմ. տաճիկ աղքատն ալ կ'ըլլայ այս տեսակ հայ, այս տեսակ քրիստոնեայ. լմեցա՛ւ. ոչ մէկ տեսակ մարդ են մեր այս գիւղացիները. փարան ի՞նչ պիտի բնեն, դէ՛նքն է կարեւորը. օր մըն ալ իրա՛ր կ'ուտեն:

Պրպախով ծալքերը մտքին՝

— Ճար չկայ. բերնով չըսեմ, բայց մտմտամ գոնէ. մեր ձէպէլ Մուսաղիներուն ամէնէն խելքը գլուխն իսկ գոնէ մէկ ամսոււն ճամբայ խենթութիւն ունի. անոնց բուն խենթերը աշխարհ կը մոչեն, աշխարհ. չխօսինք:

Ու մտածուածին արդիւնքէն դժգոհ՝

— Համբեմ քեզի, է՛յ բանի տեղ չգրուած Մանաս, սա վեց գիւղին սաղլամ հայերը, Աստուած ունեցող մարդիկը. —

Էն վերի գիւղ՝ Սողոմոնէնց Միսաք, Պայապանէնց Նիշան, անկէ վերի գիւղ՝ Զատիկէնց Մկրտիչ, դէպի վար՝ Ստեփանէնց երկու եղբայրները, Եսայի, Միքայէլ, հոս՝ ես, Իսքէնաէրը և քիչ մըն ալ Տառուրը, վար՝ Հաճի Միքոնը, Միսակ աղան. արեւմուտքի գիւղէն վերցուր կարմրենց Նազապետը (անպիտանը ի՛նչ զալլով հարստութիւն ունի) և միւս բոլոր քաղցած թուզի և սառկած շերամի նմանող անօթի գիւղացիները իրենց ծովը նետէ:

ջիկ, որեւէ խենթութիւն. եղած է անցեալէն աւելի քաղցր, ապա-
գայէ մը շատ աւելի նաշխտեն, թնդանօթի պէս զօրաւոր: Դրամը
Մանասին համար...:

— Դրամը ո՛ւր, աշխարհի սո՛ւրբ բաները ո՛ւր...: Քսան
ձմեռ առաջ իր էլմաստ նէնէին շինած պաղլալա՛ն հաղիւ քաղցր
եղած էր սա դեղին-պորտիկ դրամներուն չափ. էլմաստ նէնէին
պաղլալա՛ն, Մանաս թռռնիկին մէծիտիէնէ՛րը...:

Զինուորութան շրջանին, պատրուակած էր միշտ, թէ կինը
մեռած է, ծանր սուգ ունի, ծախսելը յիմարութիւն է: Ինչո՞ւ,
ճանըմ, ինչո՞ւ իր դրամը ելլէ ուրիշին տայ. կը լսէ՞ք, ի՛ր դրա-
մը. թող ուրիշնե՛ր իրենց դրամները տան իրեն. այդպէս աւելի
տրամաբանական և հաճելի կ'ըլլայ. ինք հեռո՛ւ գիւղէ մը եկած
է, կնոջ գերեզմանը ձգած և եկած է, հոս ոչինչի պէս խեղճուկ
զինուոր մըն է ինք. ճիշդը՝ ուրիշներուն դրամը իր իրաւունքն
է. այդպէս է, այդպէս չէ՞:

Օր մը, Հալէպ, բաւական անուններու կողմէ բաւական մար-
դիկ եկան հայ զինուորներէն դրամ հաւաքելու. ընկերները պար-
պեցին իրենց դուրսի և ներսի գրպանները: Մանասին գլխուն գե-
րանները ճաթեցան, ուղեղը փլաւ. քերուածութիւն արդիւնք ու դի-
մացինին քերուածութիւն պատճառող «քնաւ չունիմ» մը ըսաւ, և
ա՛լ չլսօսեցաւ: «Դրամը մեզի ո՛ւր, հէ՛յ իւղարեր, քեզի՞ սգանք
թէ դրամ տանք» մտածեց սակայն:

— Չունի՛, ե՛ս կու տամ, — ըսաւ Սիմոն:

Մանաս կարեցաւ դեղին, կարեցաւ կանաչ, կապուեցաւ. կա-
տարուածը խեղդ գնաց կոկորդին մէջ. «կորսուեցայ, — մտածեց,
— դրամը տրուեցաւ». Սիմոն փրկեց զինք երբ հանգանակիչնե-
րը հեռացեր էին.

— Վերջին տուածս ալ Մանաս քեռիին իմ կողմէս նուէր:

Մանաս կախեց գլուխը, խռսսափ խռսսափ զօրանոցին ծայրը
գտաւ մենաւոր անկիւն մը, պռթկաց.

— Օ՛հօ... ես հայ չե՛մ, լմեցա՛ւ. ամէն տեղ հայ կայ. ձե-
պէլ Մուսա, Իսքէնտէրուն, Հալէպ: Եկեղեցիին՝ տուր, կարմիր
կոշիկն՝ տուր, դպրոցի մը՝ տուր, օղջատի մը՝ տուր. հոս տուր,
հո՛ն տուր. խ՛եւքս կ'երթայ: Տա՛յ, ընդունեցինք, թո՛ղ տայ.
Բայց ինք վերջը ինչպէ՞ս պիտի հարստանայ. դրած չե՞ս միտքդ
անպայման հարստանալ, Մանաս. եթէ տա՛լ պիտի ըլլար միշտ,
երանի կնկանդ հետը ստակէիր. ուրիշներուն քէյֆին երթալով կը
հարստացուի՞. արդէն զինուոր մը հազար չարչարանքէ վերջ ի՞նչ
կ'առնէ որ. ամիսը ութը քուղթ. ասիկա ե՞րբ ութ հարիւր կ'ըլ-
լայ, ե՛րբ ութ հազար կ'ըլլայ:

Զաւէնն ու Գրիգորը նկատե՛ր էին Մանասին բացակայութիւնը և պատճառը կռահե՛ր։

— Երթանք նայինք, կաթուածահար չըլլայ,— ըսաւ Զաւէն։

— Տեսա՞ր որչափ գոյներու մէջ մտաւ. լաւ է, ջղայնացնելու ենք զինք։

— Կը խայտառակէ կոր մեզի. մարդ Աստուծոյ. հանէ բան մը տուր, ունի՛ս. եկողները մեր հայերն են վերջապէս, և անպայման կարեւոր բանի համար է։

— Այն ալ հայը ոչինչ բանի համար գրա՛մ հաւաքէ, իմաց-ուա՞ծ բան է։

— Ծօ հայը կը մերժուի՞. ի՞նչ սրտով հայը կը մերժուի. ազգին օգնելէ աւելի անուշ բա՞ն. քա՛ հօթը պո՛րտը գրամը կըտրողին. ձեռքդ անցա՞ւ տուր ուրիշին. մնայ՝ ազա՛ ու հիւանդու-թիւն կը դառնայ վրադ։

— Ապրի՛ս Սիմոն. տես ի՞նչ կ'ըսէ միշտ. «Զի նմանիւր հայը տունի, կնիկի, զաւակի և ազգականներու. հայը սուրբ բան մըն է, սուրբ ուրախութիւն մըն է, մեծ, գաղտուկ ուժ մըն է. հայը ա՛զգ է, հա՛յ է։

— Ամօ՞թ Մանասին. ճէպէլ Մուսան իրեն պէս մէկը չէ ծընած, չի՛ ալ ծնիր, երթանք խորովենք զինք հիմա. կ'արժէ։

Գտան զինք։ Յօնքերը ժողված, նայուածքը փռչիներուն մէջ, միտքը հաշուական մոխիրներու տակ։

— Քեռի Մանաս, աս չ'ըլլար. ազգը չափը անցո՛ւց։

— Գրիգո՛ր, Աստուա՛ծ ունեցիր, գիտեմ լեզուիդ տակ ինչ կայ։

— Չէ՛, զինուոր եղանք, մեծ բան մը եղանք։

— Տէ, Զաւէն, դուն ալ ըսելիքդ ըսէ և քմի քո՛ւն։

— Ծօ քեռի Մանաս, ըսեմ, բայց չիտակ մտածէ, ամօթ է, կ'ապուշցընե՛ս կոր մեզի. կուգան՝ բան մը տուր, տալու ես. հոգ չէ որ պիտի տաս քանի մը զրո՛ւշ. մէկ ալ նայէ՛ քիւրտի՞ կուտաս. հայ ազգ է՞ստիկա, բոլորս պիտի տանք։

Գրիգոր՝

— Ի՞նչ կայ որ՝ քիւրտի՛ ալ տաս։

— Ծօ չէ՛ք հաւատար. չունի՛մ, չունի՛մ, չունի՛մ. Մանասը Գրամ պիտի չունենայ. ահա ըսուեցա՛ւ. արցունքի պէս խտակ խօսք. ալ ի՞նչ կը խառնէք քիւրտ, հա՛յ, ա՛զգ. ձեզիպէսնե՛րը գիտեն ազգը, Մանասը բա՞ն գիտէ։

Ըսաւ Զաւէն.

— Անգամ մըն ալ հայեր եկա՞ն պիտի տաս, ասդին անդին խօսք չենք ուղեր. բոլոր ազաքը քեզի դէմ կը հանես, հանած ես

արդէն. ամօթ է, չի՛ վայելեր, մեք քեզի խելք պիտի սորվեցընենք. մեզմէ մեծ ես, աւելի ալ դպրոց տեսած ես. «Առէք խաղացէք» կ'ըսես, «Գացէք կիներուն» կ'ըսես, աղքի մարդ եկա՞ւ կը թթուիս, կը քերուիս և «չունի՛մ». ամօթ է, իրաւունք չունիս. — Մանաս տեղ մըն ալ իրաւունք չունի, — և շինեց քէնցածի դէմք:

Գրիգոր՝

— Զաւէնին ըսածին պէս, որ անգամ մըն ալ եկան՝ պիտի տաս. թէ ոչ միտքդ ծեծ ալ բեր, ճիշդ ծեծ:

— Կը նայինք:

Գացին միւսները, մնաց նորէն մինակ:

— Հրաման առնեմ, ելլե՛մ սա զօրանոցէն, քանի մը ժամ դժոխք մը հասնիմ:

Գլուխը հաշիւներու ամպի մը մէջ, կը քալէ ինք ալ չի գիտեր ո՞ր փողոցէն: Յնցուեցաւ յանկարծ. սեւեր հագած մուրացկան մըն է. «Մէ՛կ զրուշ» կ'ըսէ: Կեցաւ. բայց այնպէ՛ս ուղիղ, բայց այնպէ՛ս սպառնական, որ կիներ տանն չունեցաւ որոշելու թէ փախչի՞ր լաւ էր, թէ կենալը, միայն սա տարօրինակ խօսքը լսեց — «Մանասը դրամ պիտի չունենա՛յ. Բրիտանոս չըսա՞ւ քեզի տտիկա». և «խեղճ» ասէրը գնաց:

Նստած էր Մանաս հանրային պարտէզ, առանձնութեան լայն շունչ մը առած:

— Աֆէրիմ Աստուած, դուն Մանասը տանջելուն բոլոր կերպերը գիտես եղեր. բոլոր լաւ բախտերը բաժնէ՛ ուրիշներուն, ես կա՞մ որ ինծի ալ տաս. ուրիշներուն բախտը բաց, իմս գոցէ. Մանասը առկէ՛ կը նեղուի, ինչո՞ւ չգտես. Մանասին տանջանքը քաղցր կ'ըլլայ, ինչո՞ւ չտանջես. քիչ մը շունչ առնեմ երկի՞նքը կը փլի. միտք բեր, ես ալ քու ստեղծածդ եմ:

Աֆէրիմ, աֆէրիմ, թող Մանաս խեղճ մնայ: Տուր դրամ, տես ինչպէ՛ս կը պահեմ. միշտ սաքիմեղ, թարթիչ թարթիչ չեմ դներ, հաւատա՛մ. բայց կ'ելլես ուրիշներո՞ւն կու տաս. ես ուզեմ անո՞նց տաս. ի՞նչ տեսակ հրեշտակ կ'ըլլայ՝ որ ի՛մ ըսածս քեզի չի հասցըներ, ինծի զրկածդ ուրիշին կը տանի փոխէ՛ իմ հրեշտակս. Մեղքո՞նի, Պաղտատարին, սարաֆներուն, պանքաներուն յատկացուած հրեշտակներուդ պէս հրեշտակ մըն ալ ինծի, քու խեղճ, քու թշուառ Մանասիդ յատկացուր. աղաչանքս ճիշդ քեզի՛ բերող, զրկածդ ճիշդ ինծի՛ հասցնող հրեշտակ մը: Եւ կարծես Աստուած գիմացը եղած ըլլար և համաձայնութիւնը իրենց մէջ արդէն գոյացած՝ Մանաս, աչքերուն մէջ ու բերնին վրայէն ժպտեցաւ: Տեսեց այդ վիճակը քանի մը հինգ

հոն ալ միայն չալլւմ. ծօ խելօքնե՛ր, գոնէ ոսկի մը առնէիք այդ-
քան պանքայի մը մէջէն, որ ես ալ յեղափոխակա՛ն սիրէի.
— Ձէ՛, հայր դրամ չ՛ուզե՛ր. ծօ, եթէ անանկ է, ինձմէ՞ ինչու
ուզեցիք. ա՛խ, գոնէ ես ըլլալու չէի՞ ձեր մէջ: Է՛, կու տա՞յ ձե-
զի նայինք Մանասը զրուշ, աւանա՞կ է...:

* *

Ջինուոր րնկերներէն շատեր դարձած էին գիւղ, իրենց հին
կեանքին, անվճարելի պարտքերու դէզ մը թողած հոս հոն: Երբ
Մանաս խոշոր դամերով գինուորի կօշիկը հանեց, երբ ոտքը կո-
խեց հասարակ սանճալի մը մէջ, հագաւ խաքի ածան տափառ մը՝
հնավաճառի ամերիկեան վաթսուն զրուշնոց ժաքէթ մը գնեց կոս-
տան աղայէն, ժաքէթին ներսի գրպանին մէջ տեղաւորեց երեք
հազար սուրխական ոսկի ու յաջորդ օրը վերադարձաւ գիւղ:

Գիւղին մէջ բացաւ խանութ, ամուսնացաւ հին, գէր ազջը-
կայ մը հետ:

Մանաս, երբ խանութի ու թանձր փորով կնիկի տէր եղաւ՝
քիթը, յօնքերն ու մտածումները խորունկ դօշներ առին դէմքին
վրայ. նետեցին աչնտեղ շուքեր և մեծութիւն. ամբողջ գլուխը
առաջուրնէ աւելի վար կախեց. քերել սկսաւ յաճախ գլխուն ծայ-
րը, կարծես ոջիլ ու գանազան մտահոգութիւններ շրջանակ կը
գծէին միշտ աչնտեղ. ու թէեւ թափթփած, բայց սակէ վերջ փոր-
ձեց քալել լուրջ, դանդաղ, մտազբաղ. քալեց՝ իրաւունքներ ոտ-
նակօթելու ծանր տրամադրութեամբ:

Զօնքերուն մէջէն երկար մաղեր փետտելով մտածեց: Բերաւ
լեցուց խանութին մէջ աղ, շաքար, օճառ, սօստ, լուցիկ, չիթ.
լեցուց սուրճ, թէյ, ծխախոտ, համեմներ. դրաւ ներսը թիթեղ մը
ֆէլլահի ածաննոց հէլփա, Դամասկոսի պիստակ, Լէվշիյէի թա-
թերուն կողմէ պատրաստուած փխրուն լոխումներ. լեցուց խանու-
թին մէջ խանութի բաներու շարունակութիւն մը:

Քերեց գլուխը, և դրաւ խանութին մէջ կշիւք մը. քերեց
և շարեց սնտուկին վրայ կասկածելի տրեմներ. քերեց նորէն՝
ու գրեց. — Հոս ապառիկ չկայ... և սակայն ապառիկի թանձր
տետրակ մը դրաւ քարիւղի բաց բերան թիթեղի մը մէջ: — «Ինչ
կ'ըլլայ չըլլար»:

Խանութը բանալէն քանի մը օր վերջ Մանաս և ուրիշ խա-
նութպան մը, Տատուր, ծանր խօսքեր փոխանակեցին իրարու:
Տատուր չէր հաւնէր Մանասին բացած խանութին տեղը, որ իրե-
նին ինչ գիմացը կ'իյնար ճիշդ: Մտածած էր: — Մանաս նոր դը-
րամներ ունի և իմ ճիշդ խանութիս գիմաց խանութ բանալը կը

Ջաղացքէն դարձող դրացի գիւղերէ հայեր միջամտած էին և հաղիւ վէճը դադարեցուցած:

— Ամօթ է, լուռ եղէք, աղբի մեծ մարդ էք, նոյն թաղէն էք, այս գիւղը ձեր թաղով միայն լաւ գիւղ կը սեպուի:

Թէեւ խիստ ջլաճնացած, բայց ուրիշ գիւղացիներու ալ խօսքերէն վերջ չէին կռուած. խանութները գոցած, գացած էին իրենց տուները: Ու անկէ վերջ իրարու հետ խռով:

Իր խանութպանութեան չորրորդ ամսուն, Մանաս նկատած էր որ յաճախորդ չահելու համար պէտք էր շրջապատին համակրանքը ունենալ: Սկսաւ շողոքորթութիւններու, կեղծ ժպիտներու, կեղծ կատակի: Ծանր աղայութիւն ծախելու առաջին ամիսներու փորձը շատ դրամ չէր բերեր. հասարակցաւ. օրական տասը անգամ զնաց սրճարան, սրճարանին յաճախորդներէն ապսպրանք որսալու յետին նկատումով. սուրճ ալ ապսպրեց երբեմն, սրճարանին տէրը իրեն կապելու համար: Աղայութիւնը, ըսաւ, թող վերջը մնայ. լաւ մը հարստանանք, լաւ մը ծերտանանք ու դառնանք մեծ աղա:

Սրճարանէն՝

— Մանաս ծխախոտ:

— Եալլա, ուրիշ բան մը ուզող...

— Ինծի տուփ մը լուցկի:

— Աղէկ, աչքա՞ն:

— Ինծի ալ երեք հատ սարտին, մեծ տեսակէն:

— Ամմա՛ լաւերը բերած եմ այս անգամ:

— Ուրեմն ինծի՛ ալ հատ մը:

— Հի՛մա հիմա: Ես ոչ ճատուր եմ, ոչ իսքէնտէր. ես յաճախորդին ծառան եմ, չէ թէ աղան:

Խանութ երթալու համար պիտի անցնէր Սօսիին տակէն: Երբ առուակին վրայ նստուած փայտէ կամուրջը անցած ըլլար Մանաս, Սօսիին տակ, ծալլապատիկ նստած գիւղին ձերերը, որոնց ուշադրութիւնը գրաւած էր Մանասին խանութպանական անընդհատ երթեւեկը, կ'ըսէին երբեմն ու միշտ նոյն բանը:

— Աս աղան թա՛մ մարդ կ'ըլլայ:

— Մեծութիւններ չունի, կ'ընէ՛ կոր, կ'ընէ:

— Եւ ձեռքը՝ ամա՛ւր, Թոմաս աղա, կը արի՛ն՝ կոր ունեցածին:

— Նայինք միշտ այսպէս կ'երթա՞յ. նոր է դեռ, Առաքել աղա, Դնաս անոնէ՛ որ հասկնայ. ժամանակները ո՛ւր հասած են, գիտե՞ս, մեր մութ ժամանակները չկան հիմա. ամէնուն աչքը բացուեր է. վերի գպրոցը չկա՞յ, սա, սա սրճարանը չկա՞յ. ո՞վ քնացած կը գտնես հիմա: Առաջ քաղաք երթալ՝ կար. Անտիոք

թիզ մը ճամբայ, գացող չկար. այս գիւղէն ե՛ս կ'երթայի Ան-
տիոք, դուն կ'երթայիր, Մեր իսքէնտէրը կ'երթար, Նազոզեանը
կ'երթար. մէկ անգամ ալ Անդրէասը գացած էր:

— Դուն ըսէ՛, այս աղան պիտի ըլլայ:

Սրճարան նստողներուն ալ կարծիքը նոյնն էր նոյն ժաման:

— Կը տեսնէ՞ք, համարած եմ. օրական տաս անգամ հոս է,
տաս անգամ խանութ: Մօտ մինչեւ կէսօր և իրիկուն դէմ, թա-
ղեցիներուն կը ծախէ, և ջաղացքէն դարձող օտար գիւղացիներուն
ալ կը ծախէ աղ, լուցկի, և քարիւղ. միւս ժամերուն հոս է:

— Ան իր գործին տէրն է, — մէջ կը մտնէ Գրիգոր, — մենք
զայն Հալէպէն գիտենք: Սիմոնն ու Զաւէնը երբ գան, պատմու-
թիւնը լսեցէք. աքցանով քաշես, զրուշ չես կրնար հանել իրմէ:

— Այո, Գրիգոր, Մանաս քսակին բերանը բացող չէ, հոս ալ
գիտենք, բայց ձեզի պէս մաս մօքուր գալն ալ չիտակ չէ:

— Ո՞վ ըսաւ չիտակ է, խենթի պէս ծախսեցինք, իսկ Մա-
նաս ժողվեց. ոչ թէ դրամ, դրամին չունչն ալ չի կրնար Մանա-
սին քսակէն ելլել. թող երթան հաւաքուած դրամները լոյս տես-
նեն, նայինք կրնա՞ն. եթէ կրնան գիշեր մըն ալ ուրիշ մարդու
քով պառկին. վալլանի այդ միտքը ունեցող դրամին ականջը կը
փետտէ Մանաս:

Կ'ըլլար սրճարանին մէջ խնդուք և խօսքերը կը դառնային
կատակի, մինչեւ Մանասին նորէն գալն ու նորէն ապսպրանքի
մը համար երթալը:

Նոյն աղան, որ Գրիգորին խօսած էր՝

— Ծօ Գրիգո՛ր, ամա քաները կը շատցնես կոր:

— Ասոր շատցնե՞լը ուր է, Սարգիս, — և այս անգամ դառ-

նալով վահանին, որ քանի մը չխնդացողներէն էր.

— Նայէ, — ըսաւ, — դուն Մանասը գիտես, թէ Մանաս ա-
նո՛ւն մը լսած ես. Սարգիսը կ'ըսէ կը շատցնես եղբւր ամէն ինչ.
վալլանի, պէտք է հաւատաս վահան, դունե՞ց հայտէ՛ բանտ. կը
դրամները իրմէ դը՛ռ դը՛ռ կը դողան. բռնե՞ց հայտէ՛ բանտ. կը
դատապարտուին մինչեւ վերջ տաժանակիր ... հանգիստի:

Վահան և միւս չխնդացողներն ալ տրամագրուեցան այս
անգամ խնդալու:

— Է՛հ, վերջը, — ըսաւ վահան, — եթէ մեռնի, դրամները
դրօսանքի պիտի չելլե՞ն:

— Հիմա՛ նեղը դրիր զիս, վահան, — ու քիչ մը մտածելէ
վերջ՝

— Զաւէն կ'ըսէր, երբ Աստուած դատաստան ընէ, այն դը-

րամները որ մեր ձեռքը անցած են, դժոխք պիտի տանի և մեզի
ալ դրախտ. պիտի տանի դժոխք, որովհետեւ անոնք մեր քով
չմնալով թշուառացուցին մեզ. բայց Մանասին դրամները պիտի
տանի դրախտ, գիտնալով որ անոնք շատ չարչարուած են Մա-
նասին ձեռքը. պիտի զայրանայ Աստուած և ըսէ.

— «Մանաս, աղա՛ս, դրամը այնքան չեն տանջեր. կը ձգեն
որ շունչ առնէ, երթայ. քիչ մը ուրիշին ալ դորժը տեսնէ, ես
այս ոսկին և արծաթը հողին մէջ նետեցի, որպէսզի ամէնուն
գործը դիւրանայ:

— «Դրամը ստամոքսին և հացին մէջ կամուրջ ըսելով չի-
նած եմ, որ յաւ յարարերին. դուն կտրեցիր այդ կամուրջներէն
շատը. գոնէ դուն ուտէիր. գրեթէ չկերար. գրեթէ չհագար:

— Զուէն այսքան ըսաւ, ես շարունակեմ. Աստուած պիտի
շարունակէ դեռ.

— «Ունէիր կեղտոտ ֆէս մը, եւեհի մը, խեղճ կնիկ մը:
կնիկը գնաց, հաստ փորով հին աղջիկ մը առիւր. խնդիր է. այդ-
քան դրամ և եւեհի միայն սանձա՞լ կ'ըլլայ. մեղք այդքան
դրամի. դրամներդ զրօսանքի հանեցիր, պահեցիր միշտ ծրար-
ներէ ներս, սերտողութեան մէջ. տե՛ս, որքա՛ն ապուշցեր, բթա-
ցեր են դրամներդ: Սա խեղճ մէճիտիէն կը տեսնե՞ս, ի՛նչ գրե-
թախտ եղաւ կեանքին մէջ, պառաւ նոյնութարին ձեռքէն հազիւ
ինքզինք ազատած, ձերբակալեցիր զինք, դրիր ծրարներուդ զըն-
տանը. ալ անկէ չելաւ. մեղքը ինչ էր:

— «Զ'ըլլար, աղաս, չեմ կրնար ներել քեզի. հրեշտակներն
ու բոյոր անմեղ մարդիկը կ'ապստամբին. պէ՛տք է քեզի դժոխք
դրկեմ, օգուտ չ'ըներ, պիտի զրկեմ, հոռ երկինք է, հոս դատաս-
տան և արդարութիւն կայ. դրամներուն հոգին հանեցիր»:

Իսկ գառնալով Մանասին դրամներուն՝

— «Դուք ալ տեսն մը պիտի մնաք քաւարան. ոչ մէկ հրեշ-
տակի խօսք բռնեցիք, այսինքն չգգուշացաք Մանասէն, գացիք
ի՛ր քով. իմ ստեղծած մարդոց թի՞ւը կար, բարինքը կը պակ-
սէին. ուրկէ՞ գտաք Մանաս, Տատուր, Իսքէնտէր, չեմ գիտեր ինչ
և Գալուստ անուաները. այցելեցէք երբեմն ալ աղքատներուս,
խեղճերուս, անկարներուս. այցելեցէք քիչ մը հայ վարժարան-
ներու. այդ ազգին մէջ ուսուցիչ եղաւ, բանաստեղծ եղաւ, յե-
ղափոխական եղաւ, դերասաններ եղան առանց հացի, առանց լոյ-
սի, առանց վարտիք կարկառու գերձանի: Ուրկէ՞ գտաք այդ Մա-
նասը. շատ մը ընկերներ ունիք քաւարանին մէջ՝ որոնք ձեզի
պէս սխալ քայիցին, կոյրի՛ պէս գացին ու վերջը զգջացին որ
մեծ ու պզտիկ Մանասներու բանտն են ինկած. ինչո՞ւ չըմբոս-

— Ուրիշ խանութպանի մէջ չկայ, բայց իմ մէջ կա՛յ այդ խիղճը: Մարդ ես, չունիս, կ'ունենաս. կու տաս. ես ալ նեղն եմ, բայց ի՞նչ ընենք, նոյն գիւղէն, նոյն թաղէն ենք, ամմի Պօղոս, միայն մի՛ ուշացներ:

— Այդ կողմէն բնաւ հոգ մի ըներ, Մանաս աղա, Աստուած կայ, ձիթապտուղի ժամանակը հա հա, կը մօտենայ կոր. ուրիշ տալիք ալ ունինք քեզի:

— Հեյլի՜ք, տասնըհինգ թուղթ. վեց շաբաթ է կ'առնէք առանց բան տալու:

— Կը նայինք, Մանաս աղա, կը նայինք. հէլէ տուր այդ քիլօ մը շաքարն ալ:

Չորս ոսկիի բուն տալիք մը, երեք ամիս վերջ, վերածուած էր քսանըրեկու ոսկիի:

Պօղոս ամմիին երթալէն վերջ, Մանաս նայած էր չորս ոսկիի արմատով պարաքին, ժպտած էր մաքին մէջ. սիրտը եղած էր հայելիի մը չափ փայլուն:

Ամէն ապառիկ տալուն, կծծիի բնագդական երկիւղով մը կը խնդրէր յաճախորդէն որ ուրիշներու չյայտնէ մասնաւոր շնորհքը, որ Մանաս կ'ընէ միայն քանի մը բացառիկներու:

— Զաքար, սա անպիտան ապառիկը մեր մէջ մնայ, ուրիշին չեմ տար. ազգականներու, խեղճ գրացիներու, մէկ ալ քեզի պէս բարեկամի կո՛ւ տամ. աղբար, քեզի՞ ալ չտամ:

Ու խանութպաններուն գասականացած «քո՛ւ խաթրիդ համար»ը:

— Խաթուն քուրուկ, քո՛ւ խաթրիդ համար, թող ըլլայ ուղածիդ պէս. — ոժան, լաւ և ապառիկ:

Այսպէս, «մասնաւոր խաթր»ի գործածութեամբ, շոյած կ'ըլլար գիւղացիներուն, մասնաւոր կեսուր և զօքանչ եղած կիներուն ինքնասիրութիւնը:

— Աղջի՛, աղջի՛, սա Մանասին Աստուած մէկը հաղար ընէ. քողցր, կակուղ, վիճակէ հասկցող մարդ է, — կ'ըսէին դեռ բոլորովին չապաւուցած կիները իրարու:

Զայն կը գոմէր մասնաւոր պողպատն Սօֆիան.

— Ետ, ո՛րձ խանութպան է Մանաս. հագուստ-կապուստին, փլուածութեան մի նայիք, մինչեւ մողերուն ծայրը որձ է. անշուշտ թափթփած կ'ըլլայ, խելքը ուրիշ բան է. սա Լահանայինց արջ Տատօ՛ւրն է. ամէն մէկ խօսքը հաղար գանթարի պէս գըլ-խուգ իջնող. հաստ ձայն, մանգաղ մանգաղ փիսեր և մէկ հատիկ զրուշի համար նայիս կախը կ'ընէ, կնիկն ու պաւաւցած զօքանչը ուրիշին կը ծախէ: Ծուռ նայուածք մը ունի, սանկ ճիշդ

ծխեց թուշերը չափազանց փոսացնելով. քերեց դէմքին վրայ բուսած հաստ մազերը և մտածեց որ գիւղը անպայման զինք պիտի սնանկացնէ: Գիւղը չ'ուզեր որ անխառն Լիւքսամբին տղան հարստանայ, օր մըն ալ ոչ թէ մուսթար, այլ երէցփոխ ըլլայ, եկեղեցիին եկամուտներէն օգտուի, ազգին ջաղացքէն, ձթաստաններէն չահ գիզէ:

— Դժուար է այս գիւղին մէջ մէջք չտկել, դժուար: Ինչ կ'ըլլաս եղիւր, «սա փնթի սեւ անխառն տղան» չե՞ս. հիմա դրամ կայ, բերանները կուղպ են, բայց սրտերը այս գիւղին մէջ կրնա՞ն ուրիշ բան ըսել:

Իրիկուն մը գոցեց խանութը շատ կանուխ, ապառկի իր տետրակը զարկաւ անութին տակ, և ըստ իր ա'լ հարստացածի սովորութեան, իրաւունքներ կոխկռտելու ծանր քայլուածքով հասաւ տուն, պոռչտաց կնոջ երեսին, զրկեց զայն դրացի Աննայենց, նստաւ առանձին, շիշին մէջ մնացած ափ մը օղին ալ պարպեց մածունի խոշոր թասի մը մէջ, կուլ տուաւ կէսը, ունեցաւ դէմքի ամէնէն թթու կծկումները և ապա գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ առած, ուզեց ամբողջ հոն անցած դարձածը քամել դէպի բերան ու բերնէն ալ դուրս:

— Խօսինք քեզի հետ Մանաս, խօսինք:

— Այս տետրակը կարծես ես դուն մեղրի փեթակ. ծօ աղի վո'վկիանոս է ասիկա ոչ թէ փեթակ. ամէն հաշիւ տալոյս պէս ինկեր է վրադ. հիմա փարա կայ, խցանէ փայտի պէս, ուռած վօթօմպիլի լասթիքի պէս կը պահէ քեզի վեր: Չե՛ն վճարեր, չե՛ն, և ատ է արճիճը արդէն:

— Ծօ Մանաս, ո՞վ վճարեց քեզի. պիտի սնանկանաս. կորսըւիս. մի'տք ալ չունին տալու: Եթէ նոր բան չտաս՝ հինին վերայ խաչ գծելու ես... ճանըմ ինչո՞ւ գծես: — Խմեց օղիին միւս կէսն ալ:

— Ուռած, կատաղած ծով է այս տետրակը. ճիշդ վո'վկիանոս: Մանաս, կեցեր ես երեսները, բարո՞վ ես կեցեր. աչքդ չո՞րս բանալու ես սակայն, տալղաները խոշոր են ու շատ. վո'վկիանոսի՛ տալղա. մի՛ ըսեր ուրիշ, որմէ՞, ինչո՞ւ տակը պիտի երթաս: Թաթոս անունին առջեւ խաչ հանող Մանաս, սա տետրակիդ. Թաթոսը դուն պղտի՞կ տալղայ կը կարծես. ծօ բնաւ չէ նէ հազար դանթար աղի ջուր է՝ վրա՞դ կու գայ: Լա՛ւ, սատանային եօթը գերդաստանները մոռցնել տուող այդ Թաթոսը, էֆէնտիմ, օր մը աւանակ եղար, յաճախորդդ ըրի՛ր. ըրի՛ր, եղա՞ւ. ալ ուրեմն ինչպէ՞ս չսնանկանաս, ալ ո՞ւր երթաս, ի՞նչ ըսես, ո՞ր չուտնով

ես հոգի'ն սիրեմ. պարտքը շատցա՞ւ, կրկի՞նը եղաւ, քանի՞ անգամը եղաւ, միայն ըսէ, ճարը կ'ընեն, կու տան:

— Ելլես հիմա սա բոլոր անուանները մէջէդ հանես. քրտինքի պէս, հայհոյանքի պէս, չեմ գիտեր ինչպէս, բայց հանե՛ս: Իսկ կ'ելլե՞ս. շապի՞ք ես, վարտի՞ք ես, որ աղտոտեցաւ ըսես, հանես նետես փսիաթիւն մէկ անկիւնը. կաշիիս պէս հագեր եմ վրաս այս բոլոր անուանները:

Լացաւ:

— Հասկնանք, խանութպանի տետրա՞կ է ասիկա, թէ սատանաներու հետ հաշիւներու թուղթ. ծօ սատանան օր մը կու տայ իր պարտքը, դուն չես տար, մգլոտա՞ծ Հիթում:

— Գոցե՞ս թէ չգոցե՛ս այս ճըհաննման խանութը. մե՛ղք վերջապէս այս գիւղին նորինջներուն, ձիթապտուղներուն, դափնիի իւղին, խոզակին, ածուխին, հազա՛ր մեղք:

Մտաւ կիներ:

— Եկա՞ր:

— Դրացիները պառկեցան, Մանա՛ս, գիշերը ո՛ւր հասաւ:

«Հիմա այս կնկան մի՛սը ծամես» անցաւ Մանասին մտքէն. միշտ այս մտածումը այս բառերով կ'անցընէր մտքէն, ամէն անգամ մանաւանդ, երբ խոշոր կինը խոշոր կռնակը իրեն դարձուցած ըլլար. մտածումին զուգընթաց աչքերը կ'արձակէին ուղիղ ճառագայթներ և աղօրի ակռաները կը սեղմէին զիրար վեր ու վար ուղղութեամբ:

Բայց Մանաս մեռցնելու համար վախկոտ էր՝ հակառակ իր արտաքին ու ներքին անլուր բիրտութեան: Բնաւ չէր ծեծած կինը. կը վախնար անոր ահարկու եղբայրներէն: Ու կար մանաւանդ կարեւորին խաթըր, գրամին խնամքը: Կինը ծեծէր՝ պիտի տըփոցէին զինք, խէրը կ'անիծէին խանութին: Յետոյ, օր մը, վարպետ բժիշկ մը յայտնած էր, որ իրեն, Մանասինն է յանցանքը զաւակ չբերելուն, անկարողութեան:

— Պառկինք, անկողինները փռէ.

Անկողնին մէջ, գաղտուկ լաց մը սկսեւ էր լալ Մանաս: Զաւակ մը իրենց ի՛նչ լաւ պիտի ըլլար: Եւ արցունքներուն վրայ, թթենիի չորցած տերեւներու պէս ծփալէ՛ն ծփալէ՛ն կծծի Մանասին մտքերը կ'երթային հեռո՛ւ, հեռո՛ւ. իսկ անոնցմէ ոմանք կ'իյնային, նորէն արցունքներու հետ, անկողնին մէջ ու բարձի եզրին:

— Մանչ մը ունենաս, հարիւր և հարիւր Մանասներ իր պղծտիկ միսերուն մէջ սղմած մանչո՛ւկ մը. և յետոյ ծածկես այս

տածել: — Այս ի՞նչ տեսակ ձգել երթալ է, հապա այս գիւղե՞րը, հապա այս խանութը. միթէ թուրքի՞նն է...

Օղիին շիշին քով է տետրակը: Հակառակ որ զրուշ չէ ձգած, գանձած է իր բոլոր գանձելիքները իր ուղած ձեւով, նորէն, իր թոքերը թաթխուած են մութ կրակի մը մէջ: — Այս անգամուան ցաւը պէքե՛ր է, չի՛ խօսուիր, կը գրուի՛: Ու ան նախ քան գըր-ւիլը կը լացուի Մինասին աչքերով, սրտով, հոգիին բոլոր թելե-րով:

Կը բանայ տետրակը. ամէն կողմ անուն, ապրանք, թուա-կան, թուանշան, վճարուածի խաչագծեր: Է՛ն ետեւը տետրակին, կան քանի մը բաց, չգրուած էջեր: — Դրե՛նք թող լմնայ այս տետրակը: Փոխն ի փոխ մտածում եւ առատ օղի. ու գլանիկնե-րու դանդաղ մամլ մը խանութին մէջ:

— Մանաս, դպրո՛ց երթալու էիր. ինչպէ՞ս գրես այս բոլոր միտքդ, մտմտութդ. ա՛խ, Սիսուան վարժարանին տնօրէ՛նը...

— Այս ցաւն ու արցունքը կը գրեցնեն: — Ու կը գրէ հաս-տածայր մատիտով.

— «Ոսկիներս եւ արծաթս թաղած եմ պատի մը տակ. ոչ թէ թուրքը, թուրքին Աստուածն ալ չի կրնար գտնել զանոնք:»

— «Մանաս ներած է բոլորին. Տատուրին ալ. կնկան, Եղի-սային ալ, որմէ զաւակ չունեցաւ. գէշ. կծծի՛ հայ մըն է ինք թէեւ. այդպէ՛ս ալ ըլլայ՝ թուրքին չի՛ ներեր. հող դառնայ՝ իր հողը չի ներեր թուրքին. փռչի ըլլայ, իր փռչի՛ն ալ չի ներեր. զէրօ մը ըլլայ, զէրօ՛ն չի ներեր:

— «Հայաստանը թուրքի՞ն էր (Աստուա՛ծ թող ըսէ), Սան-ճագը ի՞րն էր (Աստուա՛ծ թող ըսէ), այս խանութը ի՞րն էր (Աս-տուա՛ծ, որուն կ'ուզես հարցուր, թուրքին չէ՛ր): Մնանք՝ եկեղե-ցի մը ունինք, կ'առնէ, դպրոց՝ կ'առնէ. մնանք՝ Եղիսա մը ու-նինք կ'առնէ, հապա ոսկիները գտնել չի՞ տար, չ'ա՞ռներ:

— «Հոս կը գրեմ. ամէն հայ իր տետրակին մէջ պէտք է գրէ. թուրքը տալիք է հայուն. տալիք է թաթոսին, ճապրային, Մութ Սարգիսին, աղուո՛ր Սերոբին, Եօթվարդին, Լեւոնին, Անդ-րանիկին. Մուրատին, Նազարին, Դանիէլին, Հեթումին (Աստուա՛ծ, դուն գիտե՛ս հայերուն բոլոր անունները, շարէ՛): Տալիք է հող, պարտէզ, տուն, պատիւ, արիւն, ոսկի: Ինծի ըլլայ թուրքին ա-մէնէն քի՛չ տալիքը, նորէն այս տետրակը քիչ կու գայ, քիչ»:

Ու լեցուց տետրակին մաքուր էջերը թուրքին հայուն տա-լիքներով: Խմեց օղի, ծխեց գլանիկ, եղաւ առտու:

«Բուն գրամը (ոսկին եւ արծաթը) պանդխտութեան չի վայե-

լեր», ըսած էր ինքնիրեն, և ուզած էր Քէսապի լերան ճամբով
փախցնել միայն հազար սուրիական թղթոսկի:

Ճէպէլ Մուսայէն արտագաղթի երրորդ օրն էր: Պասիթի մէջ,
ծովախորշի այդ հեղձուցիչ իրիկունը, Եղիսային յանձնեցին եր-
կու հարիւր էջերէ աւելի հաստ ու ճմռթկուած տետրակ մը. իր
գրամը թուրք գիւղացիները կողոպտեր, զինք սպաննէր էին սահ-
մանին մօտ:

Ըսին կնկան՝

— Տետրակը ահա, իսկ Մանաս... այդպէս:

ՄԵՌԵԼ ՄԸ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՌՐՈՒԹԻՒՆ

Հաննիս գաղթական էր. հասակը բարձր, տարիքը քառասուն-
ներհինգ, ընտանիքը բազմանդամ. արհեստը սանտրաֆորժութիւն:
Արհեստը կ'ուզէր որ ան խաղայ ուղտի սկոբներու և աւրուած
սկիրածուծերու հետ: Այդ ծուծերը ունին սուր հոտ. թոյնին և
մահուան մախաթներն են միշտ. կը ծակեն հոտառութիւնդ, կո-
կորդդ, թոքերդ, էութեանդ յատակը: Ընդարձակ և խուլ ածա-
պարանքով մը, նեխած ոսկրածուծի այդ հոտերը կը կարեն սանտ-
րաֆորժներուն դժուար կեանքը գերեզմաններու ճիշդ պարտին:

Դեղին էր Հաննիսին գէմքը. ապրուստի աւելական հոգ մը,
անմաքուր ջուրերու ազրուկ՝ ծծած էր անկէ ամէն առողջութիւն
ու կեանքի փայլ. արամադրութիւնը սակայն առոյգ, յամառ,
հարիւր տարի ապրելու ընդունակ: Մորթին վրայ, ամէն անգ
փռուած դաժան յոգնութիւն մը, տեսանելի, գրեթէ շօշափելի
խոնջէնք մը. իսկ աղօտ գիծերէ շինուած այդ ընդհանուր մակե-
րեսէն վար, արեան այն միւս, այս անգամ ոգեկան կշռոյթին մէջ
ու աւելի հեռուն՝ անսպառ մթերք մը կենսունակութեան աշխոյժի,
բազմախառ գիմադրականութեան: Բացայայտ իրողութեան մը պէս
էր այլեւս Հաննիսին համար. թող ընտանիքին հացի քանակը քիչ
մը աւելի ըլլար, գործին ծանր ու նոյն տանն երկար տեւողու-
թիւնը տար իրեն օրուան մէջ անկաշկանդ երազանքի կարճ, ան-
ընշան իսկ պահեր, և ան ծաղիկ մը հաստակու քաղցր դիւրու-
թեամբ կ'ապրէր այդ հարիւր տարին. թող հացը հիմակուան հա-
ցէն աւելի չո՛ր ըլլար, կրկնապատիկ հեւքի մը արդիւնք՝ բայց
ըլլային ամբողջ ժողովուրդով ձննդավայրի լեռներուն վրայ, և
տեսնէին մարդիկ, և համողութիւն մարդիկ թէ հարիւր տարի
կեանքը ոչինչ էր Հաննիսին համար:

— Տանդ գերանին տակ թափուած քրտինքն ալ յոգնութիւնս կը սեպուի:

Ու կը զարմանար, կը ցաւէր, կը ջղայնանար, ինքն իրմէ կ'ելլէր՝ երբ լուրջ կամ շինծու «կը սեպուի» մը գուշակէր խօսակիցին դէմքին վրայ: Գիտակցութեան հազիւ ենթարկուած, մեծ մասով բնագդական հայրենասիրութեան խտացեալ արտայայտութիւնը, կերպով մը տարազն էր եղած իրեն համար վերի խօսքը, զոր կը գործածէր յաճախ, ամէն անգամ քանի մը բառի և մերթ ալ ոճային երանգի պարզ փոփոխումով մը, առանց երբեք հեռանալու սակայն անոր հիմնական իմաստէն:

Տիրութեան սեւ դէպք մը եղաւ Հաննիսին մահը, տարագրութեան աշունի այն դաւլահար ետինքին մէջ: Ինչ թախծալի, անիմանալի՝ բան արդարեւ, երբ թօշնած տերեւներէ շատեր կ'իյնան գիրենք կրող ծառին տակ, մինչ ուրիշներ կը քշուին հողմովար դէպի օտար հողեր: Հաննիս, նման անհամար հայ տարագիրներու, աչքերը փակեց իր հողէն դուրս, օտար և առով իսկ այլամերձ հողի մը վրայ: Եղաւ մարդկային թօշնած, հողմահալած, դժբախտ տերեւ մը:

Վզին վրայ բուսաւ հասարակ ուռ մը: Հոգը չըբաւ. մլուկի մը ձաքն իսկ պիտի կրնար տոկալ մանր ուռի մը այգեքան ցաւին և հոգը չընէր: Տարիներով, գէշ հոտի մը զարհուրելի ցաւը խառնըւած էր սանտրագործի իր արիւնին, և ինք տոկացած էր: Յետոյ սրտին վրայ, իր արմատները ճիշդ սրտին խոռոչներուն հասցուցած երկրորդ գաղթականութեան ուռը, երկու տարի էր, տընկըւած կը մնար հսկայ փուշի մը պէս: Թող այս պզտիկն ալ բուսած ըլլար վզին վրայ: Կարեւորը, իր ամբողջ կեանքը մահուան քրտինքներուն զարնողը, ներսի այն մեծ ուռն էր. մեռցուց զինք սակայն պզտիկը, որ դուրսն էր, վզին վրայ: Բուռն ցաւը հոս էր: Ոսկրածոճոտ մտաներով, օր մը, ծաղրած ու քերած էր վէրքը. ակռաներու և սրտի ուրախութեամբ արհամարհած էր իսկապէս ծոծրակին պզտիկ վտանգը, անոր աննշան ցաւէն նոյնիսկ հաճոյքի մը համը առնելով ու փոխանցելով իր ապրելու սանձուած կորովին: Երկու օր չանցած, զօրաւոր կանկրէն մը բերաւ Հաննիսին անհանգուրժելի ցաւ. ջիղերու վրայ սողացող թոյն. տանջանքի կաթիլներու վրայ՝ պղպջացող այլազան մահադուրթիւններ. խիտ ու ամէն կողմէ պրկուած բազմաթիւ ողբերգութիւն մը: Բերաւ՝ մահ. դրաւ հաննիսին մէջ անշարժութեան մը պաղ օրէնքը, սառեցիկ կանոնադիրը, բոլոր սեւ ու արտում յօգուածները: Բերաւ յետոյ այդ դժպիսի կանկրէնը խեղճուկ պատանք մը, աւելի եւս խեղճուկ գագաղ մը: Բերաւ գիւղացիներուն վրայ գորշու-

թեան, մտմտուքի և լռութեան պահեր: Ողորմուկ ձայնը քիչ վերջ պանդուխտներու երկինքին տակ լացող կոչնակի մը: ... Բայց գաղթական սանտրաքործին տրամադրութիւնը, բոլոր օտար գերեզմանահողերը վկայ՝ կրնար ապրիլ փոխան քառասունհինգի հարիւր տարի: Անշուշտ: Միայն կեանքին մէջ քիչ մը քիչ հոտած ռսկրածուծ, քիչ մը քիչ սա նեխած գաղթականութենէն:

Ըսած էր.

— Հոս բոլորը գաղթականութեամբ մեռան, պիտի մեռնին գաղթականութեամբ... Ե՛ս ինչու դուրսի ցաւով մը... Ե՛ս ինչո՛ւ... — Ու աւանդած էր հոգին: Բռն ցաւը հոս էր. իրական ու սպասելի պատճառէ մը ելլել ու տրուիլ երկրորդական պատահարի մը քմահաճ կարգադրութեան:

Այդ աշնան, իրմէ դատ մարդ չմեռաւ: Ի՛նչ բախտաւոր աշուն, որքա՛ն դժբախտ մարդ:

Բարի էր, խաղաղ: Խորունկ՝ իր դիմագծութեան մէջ. իր նկարագրին մէջ. իր բաւերուն մէջ. աշխատանքի այս և այն փուլով, պէս պէս մտահոգութեան որեւէ ճիւղի վրայ: Սանճագ, Երկրորդ գաղթականութիւն: Եղած էր Հաննիս հետզհետէ գունաթափ, այլ ներքնապէս փնայած լայն ու պայծառ գիւղացի մը: Ոգեւոր էր միշտ: Հայութեամբ ու հաւատքով լի: Կը սիրէր ծննդդավայրի լեռնային մթնոլորտը. ամէն կողմ հայ խօսք, հայ բարքեր, հին ու մաքուր աւանդութիւններէ բխած լուսնդէն կեանք մը. աշխարհը ծննդավայրի սահմաններուն մէջ բարի էր ու ճաճանչող: Իսկ Հայկ Նահապետի՛ն ստեղծած հողը՝ ո՛վ գիտէ որքան փայլուն, որքա՛ն փայլուն: Ժայռերը, մեր լեռներուն անսպառ մոցառներն ու աղօթքի հեզ կոչնակները ըսած էին անշուշտ դարերով որ հայը քաջ կ'ըլլայ և քրիստոնեան բարի:

Ձէնքի, խաչի և ազատութեան ցեղէն բուսած պարզ մարդ մըն էր Հաննիս. քաղաքական անսրբագրելի միամտութեամբ մեր ազգին խեղճ գիւղացին էր ան: Գաղթականութեան իրենց այլամերժ դաշտին մէջ, ուր վանդակեցին լեռնցի հպարտ ժողովուրդ մը խորանարդ անակներու կրաղիւսէն ներս՝ Հաննիս կը հաւատարմինչեւ վերջ դէպքերու մօտաւոր յեղաշրջումի մը, պատերազմի ու քաղաքական կեանքի նպաստաւոր դասաւորումներու, մանաւանդ երկնային անշուշտ արդարութեան մը մեր ազգին նկատմամբ, և այս բոլորին որպէս նուազագոյն հետեւանք՝ ժողովուրդի վերադարձին, դէպի ծննդավայրի կապուտակ լեռնալանջերը: Ստեղծըած կացութեան մօտաքը թէեւ յոռեգոյն, բայց հայու իր պարզ հոգին բարեյաջող ելք մը կը գուշակէր նոյն այդ կացութեան մէջէն, թափուած արիւնի, պանդխտութիւններու, գործադրուած

դժնեգոյն անխղճութեանց որպէս աստուածային հատուցում և հակակշիռ:

Հաննիսին լաւատեսութիւնը ներսէն էր, հոգեկան ընոյթէն: Կարծես վաղն իսկ պիտի նետէր անդին երկամեայ գաղթականութեան շապիկը. ի՛նչպէս պահէր անոր կարծր կտուը իր լեռնցիի մորթին վրայ, ազատ կեանքի իր ճակատագիրը ի՛նչպէս դիմանար մինչեւ մահ մաղեղէն քուրձի մը անարգ ճնշումին: Չէ՞ որ իր արամադրութեան բոլոր երեսներուն վրայ բացուած էին ուրիշ հեռանկարներ: Համոզուած էր դրեթէ, որ ժայռերու, թաւաւտի և խոր երկինքներու իրենց հեռաւոր ծովեղերքին վրայ, նորէն հին ու սաստկաշունչ ձմեռները պիտի գան, ծածկեն լեռնագագաթներն ու բլրակները ձիւնով ու ճերմակութեամբ, առողջարար ցուրտի համատարած շունչով մը: Կեանքը պիտի չկրնար վրիպիլ Հաննէսին բոլոր երակները պայթեցնելու աստիճան լեցնող նախախնամական անհրաժեշտութենէ մը՝ որ ձերբազատուիլն էր անողոք աքսորանքի մը ճիրաններէն:

Համոզուած էր կարծես բոլորովին: Հոն, իրենց սարերու խոշոր աշխարհին մէջ, պիտի ըլլային դարձեալ ընկերներով ու նստած ցած ու մրոտ առաստաղի մը տակ, պիտի խմէին իրենց դժոխքի մը զօրութեամբ թուզի օղին, դոյլ առ դոյլ, պիտի ուտէին լայն տաշտերու մէջ յօշոտուած խոզի միս: Ասիկա ձմեռը: Գարնան, երբ ծառերը ըլլային նորէն հին ու յաւիտենական օրերուն պէս ծլարձակ, երբ ձիւները հալէին մռայլ ապառաժներու վրայ, ծիծեռնակները շառնային և աղբիւրները կարկաչէին հեռու ամայութիւններու մէջ, պիտի ելէր Արեւ-Բաշի մեծ բլուրին վրայ և գարնանային խոշոր թռչուններ որսար. պիտի համեմէր այդ թռչուններուն կարծր միսը, դնէր քացալսի մէջ և արեւամուտին՝ թաղին հսկայ դափնիները, սալաքարերն ու ձորը պիտի թնդային իր ու ընկերներուն երգին տակ:

Կը սիրէր ապրելու, լեռնային կեանքի խանդավա՛ռ բաներ, բայց այդ պզտիկ ուռը ծակեց զինք մինչեւ գերեզման: Կարեց զինք հողին: Մեծ ու պայծառ լեռներու բարձունքէն բերուած գիւղացի մը, զոր մահը կարկտանի պէս փակցուց Այնճարի քարաքարուտ տափարակներուն: Լեռը կարեցին դաշտի մը, օտար ու ծե՛ր դաշտի մը: Կապոյտ երկինք մը, մաշած հող մը:

— Մեծ ուռեր բուսնին վրադ. մա՛հ, բլուրի չափ ուռեցք մը քալէ վրադ, հայու մահաճիւղութիւն...

Շուշան հօրքուրն էր, որ իր և բոլոր մերձաւորներուն ցաւը կը խորացնէր, մահուան ու պանդխտութեան վրայ գումարելով բառ ու աղաղակ: Արցունք:

Սիրտ փշրող բան մը Հաննիսին մահը պանդուխտներուն համար. աւելի լուսթիւն և գութ պարտադրող: Շատ աշխատած ու շատ հոգեբու տէր բարի սանտրագործ մըն էր: Երեսուն տարի սղոցեց անապատ մը լեցնող սակոր. երեսուն տարի ապրեցան քիթն ու թոքերը գարշահոտութեանց իրական դժոխքի մը մէջ. սակորներու փոշի հասաւ կոկորդին, երկամիներուն մէջ, ջիղերուն ծայրը: Ու հիմա, երեսուն տարի վերջ, ոսկրածուծէ և գարշ հոտերէ արտադրուած կանկրէն մը, մռայլ ժանգ մը, մահ մը իր վրայ: Ու հիմա, կին մը իր հտեւ, երախտներու խումբ մը ու երկու պառաւցած քոյր տան մէջ, ամէնուն ծանօթ երկար ապրելու անյագ ախորժակ մը, և անդին, յանկարծ այս բոլորը անարգող ծածուկ ուժ մը իր ահարկու մատը կը կոխէ ուռեցքի մը պըղտիկ կոճակին, փլցնելով մահուան ահագին բլրակող մը, արգար կեանքի մը վրայ:

— Այս որբերը հե՛տդ տար...:

Կախման կէտերը օգուտ չունին. այդ վայրկեանին, խօսքին չըսուած մասը աւելի յստակ է և հասկնալի բոլորին համար քան ըսուածը: Հօրքուրին եռացող ձայնը, պղպշա՛կ առ պղպշա՛կ, կը զարնուի հոս, մեռելը ճամբու դնող սրտերուն, որոնք շաղկապուած են իրարու սուգի ընդհանուր զգացումի մը մէջ: Կը զարնուի յետոյ նոյն ձայնը պատանքի մը պաղ մակերեսին, մեռելի մը պաղ ու դեղին միսերուն:

— Այս որբերը հե՛տդ տար...:

Միշտ, խօսքին լռուած մասն է որ չուրջինները մտիկ կ'ընեն, իրենց սեփական լռութիւնները անոր մէջ թաթխելով, ներարկելով հետզհետէ անոր թանձր շիճուկէն: Բայց հօրքուրին սուգը մեկնումի կոյր թափով մը հետամուտ է դեռ աւելի իմաստներու. ուժ առած արցունքի և տրամութեան այդ շրջապատէն, կ'ուզէ բան մը հասկցնել մահուան ու չորցած դնդերներով պառկող մեռելին. կ'ուզէ մահուան ականջին ու խղճին մէջ ցանել իր խորացող կսկիծին բառերը՝ անվերջանալի արցունքի մը աղին ու լռութեան կարծես բոլոր շաքարներուն հետ:

— Չի՛ լսեր, քոյրս, մահը ե՛րբ է լսեր:

— ...

— Անոր ճամբաները մութ. անոր կրունկը ծանր:

— ...

— Բոլորս անոր քամիին հետ. բոլորս անոր պաղին տակ:

Եւ ժամկոչ Յակոբ ստիպուած եղաւ մերթ ընդ մերթ կրկնելու այս խօսքերը Շուշանին և զայն բռնած ու անոր հետ լացող ուրիշ կիներու. պէտք զգաց նոյնիսկ քովէն ուրիշ գիւղացիի մը

կարծիքը առնելու.

— Այդպէս չէ՞ ձերմտկինց Աւօ:

Այս Աւօն, հին ու կքած ծերուկ մը, դանդաղ շարժումով մը վար առաւ գլուխը, ուր նոյն ընկերուն յագնած անցեալ մը կը բղբար,

— Կի՛նդ, որեհ՛րդ...

Հօրքուրին անվերլուծելի փափաքն է, մօտաւորապէս, այսօտեղի կեանքէն ճիշ մը կապել մահուան, զոհին, և այս երկուքը իրարու սահմանող աներեւոյթ Ուժին: Երրորդուած ու չորրորդը՝ ւելու պատրաստ հօրքուրին ողբի խօսքը իր խորունկ իմաստին կը վերածուէր նաեւ անով՝ որով ան սխալ կը գտնէր իր հղբօր տղուն նկատմամբ եղած մահուան այս կարգադրութիւնը, տուեալ պարագաներու մէջ, Աստուծոյ կողմէ: Հաննիսին բան մը, խելացութիւն մը, աղօթք մը՝ պէտք է բացատրէր երկնաւոր Տիրոջ, իր ապրելու բացառիկ պարագան, անհրաժեշտութիւնը: Զէ՞ որ չըսուելիք թշուառութիւն մը կայ մէջտեղ, կին մը կայ, քոյրեր կան, խումբ մը երախաներ կան.

*,

— Խեղճ Հաննիս, քրտինք էիր և մաքուր խիղճ, արդար է բռնդ — ըսաւ տղայ մը, ու չորս ընկերներով մասն դադաղին տակ:

— Օր մըն ալ մե՛նք... — փսփսաց ամէն յուղարկաւոր:

Իր դադաղին հաւեէն Յովհաննէս ու Պօղոս, Մրտօներ ու Մկրտիչներ, Մովսէսներ ու դաշտացած կարապետներ. գիւղին երկու յիմար թոմասները. գորշ խումբը աղգականներուն. քանի մը Սարգիս, դէպ մը Խաթուն, Սառա, Սիմա. կարճ մարմնով կեանքին մէջ քրտնած մարդ էր, ամէնուն իր կարելի ծառայութիւնը ըրած, ոչ ոքի անիրաւութիւն հասցուցած, ոչ ոքի ցաւ պատճառած. վերադարձի յոյսով ապրած ու ոգևորած էր իր բոլոր խօսակիցները, ինչո՞ւ գիւղացին չքալէր դադաղին հետ: Աղղին յարգանքը իր նմանը հունի ուրիշ տեղ:

— Մեղք է, ո՛վ ունի...:

Ու կը քալէ մահուան թափօրը մոխրագոյն տնակներու մէջտեղէն: Այս բոլոր մարդիկը լեռնցի էին, հուժկու, առողջ, ուրախ. հարիւր տարի ապրելու ընդունակ, Բերսեւս հին հիմա անապատ դաշտի մը մէջ և ունին պանդուխտի քայքայուած մար-

միներ՝ ցաւի ու գորշ մտահոգութիւններու տակ փուլ եկած: Պատ-
ռեցաւ յանկարծ իրենց դարաւոր տնտեսութիւնը, պատռեցաւ ի-
րենց առողջութիւնը: Մնաց լոկ ապրելու անսպառ տրամադրու-
թիւն մը. բայց մեռան բոլորը կանուխ. կը մեռնին բոլորն ալ
շուտ:

— Մեղք է, ո՛վ ունի...:

Ձի նշանակեր թէ մեռնողը ազգական չունի, տէր չունի, թէ
բարեկամներ չկան, սիրո՞ղ չունի. կը նշանակէ՝ որ պայմաններ
չկային, բախտը ցամքած էր, հացը նօսարացած:

• •

Այնճարի գերեզմաններուն դաշտիկը՝ գիւղէն շատ հեռու.
Չաղացքէն անդին, անտառէն անդին, Երկրորդ ջուրէն անդին.
հեռու՝ մինչեւ մահ:

— Կեանքս ծո՛մ ըրիր, մահ:

Այրի Արեգնազին կտոր-կտոր ձայնէն շինուած և արիւն կա-
թող այս բառերը, յուղարկաւորութեան փոշոտ ճամբուն վրայ,
գիրնք լսող հոգիներուն տխրութեան նոր խաւ մը եւս աւելցու-
ցին: Արեգնազին ամուսինը, Խնկոյնից ընտանիքին կտրիճ Ջար-
դարը, մեռած ճիշդ տարի մը առաջ, երեսուն տարեկանին, բա-
րութեան ու հէքաթային կեանքի լման վէպ մըն էր. յիշատակ-
ներու մշուշի մը մէջ քայքայուող անոր գէմքը կ'անցնէր հիմա
իր այրիին ճգմուած ձայնին մէջէն քանի մը կիներու և մարդոց
սրտէն ներս ու կ'ըլլար հոն տարագրութիւն, մահ ու գերեզման
խտացնող հազիւ լսելի «Ախ» մը: Ուրիշ սուգի մը առաջին կծու
պահերն էին հիմա: Այրի Արեգնազ, թէեւ պզտիկ, թէեւ բարի
ու թէեւ ամօթխած՝ կ'ուզէր որ խօսի այս ճամբուն վրայ և խօ-
սին բոլորը իր աննման Ջարդարին մասին. կ'ուզէր որ բարձրա-
ձայն ողբան զայն ամէնքը. Հաննիսը լաւ էր, Ջարդարին հեռ-
ուէն ազգական էր, մեռած է, շատ գէշ բան մըն է եղած. բայց
իր ամուսինը, իր Ջարդարը. չեն ըսեր որ ան այրի մը ունի,
չեն ըսեր որ Ջարդարին հինգ ամսու երախտն ալ մեռաւ. այսօր
ամէնուն գէմքին վրայ Հաննիսի մը ցաւը կայ: Ու կը ջղայնա-
նար. կը նախանձէր:

Անուշ ռող մը պատեց գէմքը: Լուսցաւ կարծես ամբողջ մար-
մինը: Անցաւ մտքէն. ելլէ՛ր հիմա Ջարդար գերեզմանէն, գար,
հանդիպէր սա գէշ յուղարկաւորներուն, ծեծէր բոլորը՝ որ զինք
չեն յիշեր, չեն ողբար աւելի քան Հաննիսը. տեսնէր յետոյ զինք,
իր կինը, այսպէս հաւատարիմ, տարի մը վերջ այսպէս աւելի

գեղեցկացած. գրկէր զինք սա բոլոր ամուսին ունեցողներուն առջեւ, սեղմէր կուրծքին: Համբուրէր: Մնար:

— Բազուկներդ կտրիճ, կուրծքդ լայն:

Թափօրին մէջ, իւրաքանչիւրը սուղուած ինքն իր խառնուածքէն ներս, և, քիչ մը ուրիշին ցաւը բաժնելէ վերջ, կը խորանար սեփական ցաւին, դժբախտութեանց ու սուգերուն մէջ:

Այրի Արեգնազին վայրկեան մը առաջ շողացող գէմքը, վայրկեան մը վերջ հագաւ իր ծայրագոյն տգէնութիւնը: Սարսափեցաւ միաքը անցածէն: Թող ելլէ Զարդար գերեզմանէն, գայտուն, շուտ մը խեղճանայ, շուտ մը անօթենայ, չարչարուի, չարչարուի ու մեռնի՝ որպէսզի ամէն նոր մեռելի այս մարդիկը չմոռնա՛ն զինք:

— Եկո՛ւր և դարձեալ մեռիր:

Գերեզմանատան կէս ճամբէն Արեգնազ վերադարձաւ տուն: Բոլորը Հաննիսը պիտի լային գերեզմանին առջեւ, բայց Զարդարին համար ո՞վ ինչ պիտի ըսէր: Երանի միայն Զարդարը ըլլար այս գիւղին վերջին մեռնողը՝ որ բոլորը ուրիշը չլային, ուրիշը չմեղքանային այլեւս: Եւ կամ մեռնէին բոլորը գաղտուկ, թաղուէին գաղտուկ:

* *

Անահիտ այս յուզարկաւորութեան լռութիւնն է, փլատակն է: Գերեզման տարուողը ամուսինն է, քրտինքին ընկերը, տունին ու զաւակներուն հովանին: Չորս կողմէն քանդուեցաւ իր բախտը: Անահիտ այս յուզարկաւորութեան ծով արցունքն է, մառամանը պէտք է լայն բացուած ըլլայ և տունով տեղով, մէկ անգամէն դնեն զիրենք մարդիկ այդտեղ. բոլոր երախտները շուրջը՝ ողջ ողջ պէտք է թաղեն զիրենք Հաննիսին հետ միասին:

Անահիտ այս յուզարկաւորութեան խորութիւնն է, բանան է: Բոլոր ակնթարթութիւնները, բոլոր մորմոքները, բոլոր անիմանալի տանջանքները ներսն են. կը զարնուին իրարու, կը գալարուին, կ'աճին՝ բայց չեն կրնար դուրս ելլել, չեն կրնար բառ, ճիշ, ողբ ու ողբերգութիւն ըլլալ. կ'ըլլան միայն արցունք, առատ արցունք, ծո՛վ արցունք:

Ո՞ր զաւակին գէմքին նայի որ սիրտը չփլի. տան ո՞ր տնկիւնը հրթայ, ո՞ր պատին նայի որ սիրտը բղիկ բղիկ չըլլայ: Սենեակին մէջտեղն են ցրուած ամուսինին սղօցը, ուրազը, դողկեանք, յղկիչները. ղեռ անկիւն մը զիջուած կը մնան զժոխքի

փայտ ուղարկողները՝ որոնց ծուծէն Աստուած մահ փչեց իր խեղճ ամուսինին վրայ: Ա՛խ այդ սովորները, այդ հո՛տը. առաջ վարժուեր էր, բայց ասկէ վերջը միշտ քթին մէջն է, սրտին նըստեր էր ու կը ճնշէ գինք ամուսինը մեռցնող այդ հոտը. ուրեմն իրենք այդ հո՛տն են կերած, այդ հո՛տն են խմած, այդ հո՛տն են հագած, ու կարիքներու ա՛յդ հոտն են ծախսած երեսուն տո՛ւրի: Մուհաճիրութեան, քրտինքի և աւրուած սակրածուծի հոտ մը իրենց կեանքը, մանաւանդ այս վերջի տարիներուն: Այդ հոտը չէին առած. բայց ասկէ վերջ պիտի կրնա՞յ կոտոր մը հաց ծամել տաանց երեք բաներու խառնուրդ այդ հոտը տանելու: Նոյնիսկ իր որբուկներու մէջ է ան, երկու տարեկան իր անուշիկ Շահէնին մէջ: Թող քալէ թափօրը. գերեզմաններուն դաշտիկը հեռու է, Երրորդ Ջուրին քովն է, ծա՛յրն է կեանքին: Ալ ինչպէ՛ս Անտահիա սանտրէ իր երկար մազերը, որ ամէն ուղտ սառսանայ մըն է. խոշոր, գէշ, ծուռ ու մուռ մահ մըն է. շրթունքները կախած ձմեռւան ամպ մըն է, պատուհա՛ս մըն է:

Անտահիա այս յուզարկաւորութեան տրիւնն է. ցամքո՛ղ տրիւնը. սուգով կշտացա՛ծ արիւնը. ողբերգութիւններու կրակին վրայ եփո՛ղ արիւնը: Ոչ մէկ խօսք կրնայ զովացնել այդ տրիւնը, որ յուշերու, յիշատակներու և դալիք մտահոգութիւններու վրայ կը վազէ:

Խրատեցին գինք՝ որ խօսի գիտկին հետ, ողբայ, պատմէ, ցնցէ ինքզինք, ցնցէ մեռելը. «կը թեթեւնաս, խօսքը կը թեթեւցնէ» ըսին: Զկրցաւ սակայն ինք ունենալ այրիացող կիներուն այդ յետին միտթարութիւնն իսկ. իր բնաւորութիւնը ուրիշ է. կամէ՛նայ, ու յետոյ տկար է ամէն բառ:

Անտահիա, սանտրուգործ Հաննիսին այրին, այս յուզարկաւորութեան մեռած նօթն է:

* *

Մահուան թափօրին ետեւն են մնացած ծեր Սահակը, լռութեան ու մտիկ ընելէ նեղուող Թաթոսը, կէս-լսողութեամբ վարդանը: Կը քալեն աւելի կամաց, գլուխին կախ. կը նեղուին իրիկուան քամիներուն հանած կարմիր փռչիկն. կը հաղան. «Խ՛ւֆ» կ'ըսեն, կը լռեն. ծաւաւած աշխարհի հողին վրայ չի դպիր աւելի յուզիչ աղմուկով բան, քան բաղմութեան սաքը, որ մեռել մը կը տանի իր գերեզմանին:

Կը նային երեքը առջևի թափօրին, ջաղացքի տանիքին, հեռուն ինկած պղտիկ ջրանցքներուն, բլրաշարքի մը լերկ քարերուն՝ որոնք կարծես իրենց գլխուն պիտի փլին:

Թաթոս անհանգիստ է. կը ժողվէ միտքը, կը շարէ բառերը ուղիղ շարքով, սրտէն մինչեւ բերնին ծայրը. բայց ի՞նչ պիտի

ըսէ, բայց քանի՞ բառ կրցած է շարեւ, այդ պահուն բառերը չեն հնազանդելիւ լեզուին, կ'աւրեն շարքը, շատեր ետ կը փախին, կը մնան ոմանք լեզուին ծայրը, ոմանք լեզուին տակը, ուրիշներ խէժի պէս կը փակին կոկորդին. կան ալ որ կ'երթան սրտին մէջ, կը հալին ու տխրութիւն եղած՝ արիւնին հետ կը բաժնուին մարմնին բոլոր մասերուն մէջ: Դուրս ելլողը քանի մը խեղճուկ բառ:

— Դատարկ կեանք, պարտապ կեանք:

Ահա՛նքիստ է. կարծես կեանքին մէջ խօսք ըսած չըլլայ թաթոս, կարծես նոր պիտի սորվի խօսիլ. դժգոհ է.

— Դատարկ կեանք, մաւհանիւրի պարտապ կեանք:

Իր միւս ընկերները այդ քանի մը բառն ալ չունին, ունին միայն խոր կնճիռներ: Մինչեւ գերեզմաններուն յոգնած դաշտիկը, թաթոսն է որ միայն վերի քանի մը բառերը կը կրկնէ մեշտ ու կը դժգոհի սւրիշ խօսքեր չգտնելէն:

Վերադարձին ալ մեծ բաներ չկրցաւ ըսել. սա քանի մը կարճ խօսքերը միայն.

— Է՛հ Սահակ, Հաննիսը չէ՛ր մեռներ. ո՞վ այսքան շուտ կը մեռնէր. քառասունը՜նգ տարին չօճուխի մը կեանքն է: Եղբայր, ի՞նչ կայ հոս սակայն որ չմեռնիս. խող մը կա՞յ, կանաչ ճիւղ մը կա՞յ, որսի հրացան ունի՞նք: Ահա կարմիր փոշի, չհաւնեցա՞ր՝ ահա կարմիր ցիւս, խնթի հով մը, Բայազէն հոսող ձիւնոտ ձմեռ մը. չորս կողմէ ձիւն, անձրեւ, չիմենդօ ու գարնան մալարիս: Եղբայր, ի՞նչ կայ հոս. կա՞յ հոս լաւ բան մը՝ ուտես, լաւ բան մը՝ հագնիս, լաւ կրակ մը՝ տաքնաս:

Սահակ, դէմքը մուծ, գլուխը կը շարժէ:

— Ի՞նչ օգուտ շարժելէն, Սահակ, հոս բան մը չկայ. կըռնակդ լեռ՝ մէկ սանթիմ չ'արժեր. դիմացդ լեռ՝ դուն դիւր գինը. եղբայր, մեռնիլ ազատուիլը լաւ է, միայն թէ գերեզմանիդ մէջ դուն խօսիս և միւս գերեզմանները մտիկ ընեն քեզ. տես ինչե՛ր կ'ըսէ թաթոս այն ատեն: Զգե՛նք. ե՛րբ ալ մեռնիմ՝ կարծես ըսելիքներուս միայն քառորդը ըսած պիտի մեռնիմ. ի՞նչ ընենք. պտըտցուց պտըտցուց բերաւ մեզ բախտը ու նետեց հոս. ասկէ ալ իւրաքանչիւրիս կռնակին մալարիս մը, թիֆօ մը, թաքախա մը, Հաննիսի հիւանդութիւն մը բռնցուցած կը քաշէ դէպի հող. գնա՛ դիմացիր. հոս ո՞վ գիտէ ո՛ւր է. բերին ազգը կապեցին մաւհանիւրութեան մը. այսօր տեղէդ ե՛լ, վաղը ե՛լ, միւս օր ե՛լ. ե՛լ, ե՛լ. անշուշտ կը մեռնիս. Հաննիս մեռնելու էր, հարիւր տարին մեծ բան էր, քառասունը՜նգ տարին ի՞նչ է որ. ո՛ւր մեռցուց զինք. հայր իր երկրին մէջ ո՛ւր տեսած էր որ. նայինք ո՞ր մէկ տեղի ուր մեռցուց զինք...

ԻՆՔ ԵՒ ԾԽԱՄՈՐՋԸ

1.

Հայ մը գնաց Հայաստան: Բերնին սեւ ծխամորճ մը, աչքերուն մէջ հրաշալի պայծառութիւն մը: Գնաց հազարաւորներու հետ, բայց ոչ առնոց պէս: Նաւ մը մարդիկ: Կարծես կ'երթային տեսակ մը շահաւոր տեղ, հաշիւներ քաղցրացնող տեսակ մը առեւտուրի: Ինք կ'լայազործ մըն էր, և կարծես գնաց տուն. այսինքն դէպի անբացատրելի սէր մը՝ որ ինքզինք ըրած է տուն, հայրենիք, սեփական արիւնի մը արժէքը:

• • •

Երբ ըսած էին կ'լայազործ Արթինին թէ արդէն նաւ մը հայեր գացին Հայաստան, ան այդ գիշեր իսկ գլուխը բարձին դրած և ըսած էր ինքնիրեն.

— Չէի՞ ըսեր Աստուած կայ. արթնցեր է ահա. ո՞վ գիտէ, վերադարձեր է և աշխարհը դրեր շիտակ ճամբու մը վրայ. Ան արթուն է հիմա. թող փորձէ մարդ մը տակէ վերջ ծուռ քալել, թող փորձէ ժողովուրդ մը... — Ու բոլոր անդամներուն խոր հանգստութեամբը, քնացեր էր Արթին:

• • •

Օգոստոսի առտու մը, կ'լայազործ Արթին գնաց Հայաստան: Ծառնօթի, բարեկամի, շատ մօտիկ ազգականի մը տունը չգնաց առով, այլ կարծես ճիշդ ու ճիշդ ի՛ր տունը, լեռնցի կ'լայազործ Արթինին անուան, ոսկորներուն և շունչին, և նոյնիսկ մահուան համար չի՛նուած տունը:

Այդքան յուզիչ բան չկար աշխարհի վրայ, քան տեսնել

պանդուխտ հայ կլայադործ մը, որ սովորական տուն երթալու մը հոյակապ հանդարտութեամբ կ'երթայ դարերով կորսուած իր պապերուն երկիրը: Իր կարաւանին միւս բոլոր հայերը կարծես կ'երթային անխմանալի պայմաններով քաղաք մը, չորս կողմի խօսքերով հետզհետէ անուշցած աշխարհ մը, իսկ այս խոնարհ հայը՝ միայն իր տունը, ուրկէ քանի մը ժամ առաջ բացակայած ըլլալուն մեծ պատրանքը կ'իշխէր այլեւս իր հոգիին և գիտակցութեան վրայ:

Հայրենադարձի անոր վերջին պահերը: Ըրեր էին անոնք իր ամբողջ դրսերեւոյթը զուսպ, լուրջ, անխռով: Չէր ուզեր, կը վախնար՝ որ ներսի հսկայ երջանկութիւնը ծակէ մօրթը և թափէ գետին. կամ ինչայ, կամ կաթի, կամ ճառագայթէ. թող կեանքի մէջ լողացող աշխարհը ծխէ, խմէ, ուտէ՝ Արթինին պշտիկ դրամներով պահածոյ առւփերու միւս, բայց դուրսի որեւէ հող, որեւէ բոյս, որեւէ ուրիշ մարդ կաթիլ մը չգողնայ ներսի միակ, ներսի անպատուած երջանկութենէն: Քստկով նորէն շաւլ է, աւելի՛ շըռալ, բայց առաջին անգամ ըլլալով, այս ներքին տեսակ մը ուրախութիւնը միայն ինքը պիտի վայելէ: Ձգած է ինչ որ կը պատկանի իր մարմնի գուրսի կեղեւներուն և մտած ներս, մտած իր միակ երջանկութեան գիրկը. նշանակած է միայն իր գուրսի արտայայտութիւններուն վրայ հսկիչներ՝ որոնք կը կոչուին լըրջութիւն, զուսպ կեցուածք, ընդհանուր անխռովութիւն:

Դուրսէն, ուրեմն, երբեք անտկնկալ մը չէր եղած Արթինին համար Հայաստան երթալը. ոչ անտկնկալի այդ դրութիւնը, քանի մը օրուան մէջ, սկսած էր փոխանցուիլ նաեւ իր ներսի աշխարհին, վարակելով տակաւ մէջն ու շրջապատը ամբողջ հոգիին: Որով, իր էութեան ատրոզութիւնը պարածածկող ուրախութիւն մըն էր հայրենիք երթալը, բայց ժամանակէ մը ասդին՝ ոչ մէկ ձեռով անտկնկալ մը: Գիշեր մը, կարծես ելեր էր ինք, կլայագործը, այդ Հայաստան-տունէն, գացեր ուրիշ տուներ, մշուշոտ զգացումներով մասնակցեր անօրինակ բախտախաղի մը. բայց հիմա բախտախաղի անփախճան գիշերը լուսացուցած է վերջապէս, արեւը ծագած, և ինք շահած կամ կորսնցուցած՝ վճած է տան սահմաններէն դուրս չելլի տակէ վերջ, չհառնալ ոչ իր կամքով, ոչ ուրիշի խաղին ենթարկուելով և ոչ ալ որեւէ բռնութեամբ. այդ գիշեր իսկապէս լիքն էր, հանեօր հն գինք, թէ իրենները զրկեր են՝ չի՛ յիշեր. ելեր է՝ գինով, Զ'իլեր, աշխարհը սակի ու երջանկութիւն ըլլայ՝ չ'ելլե՛ր: Արդէն այդ պարզ, յստակ, վճռական երեւոյթը ունին իր բոլոր գիծերն ու շարժումները:

կլայագործ Արթին իմ ծննդավայրի գիւղերէն էր. հայրենիք մեկնելու պահուն նմանեցաւ տակաւ Հայաստանի մասին տեսնուած սքանչելի երազի մը, անով ապրուած անվտխման, այլ զուսպ, այլ ներքնապէս հոյակապ գինովութեան մը: Այլ դադարած էր մանր կլայագործ մէկը ըլլալէ ու եղած՝ հայ ներաշխարհային կեանքի յատուկ զօրաւոր հաշիշ մը:

Թերեւս ան դեռ կ'ապրի, թերեւս ան դեռ ունի հին և խոշոր նոյն ծխամորճը, բանալի ու կղպանք իր կեանքին, իր ապրումներուն. ինչ զմայլելի տեսիլք՝ եթէ մեր գիւղերու այն հայ կլայագործը դեռ կ'ապրի և կը գործածէ իր նոյն ծխամորճը, հայրենի տաք հողին վրայ:

Ուրիշներուն պատկանող բեռնակառքին վրայ, ուրիշներուն պատկանող զարմանալի գոյքերու, իւղի, պանիրի, գոյնգոյն սաւաւաններու և յիմար բամպակներու, անհաշուելի ուրիշ յիմարութիւններու մէջ՝ անգոյք, անսնտուկ, անանկողին Արթինին մարմինը բիւրեղի պէս թափանցիկ էր, հոգին՝ այդ թափանցկութեան նոյն, մէջտեղէն բացուած Սուրբ Գիրքը:

2.

Արթին երեսուն տարուան կլայագործ մըն էր: Շատ սովորական հայ մը. պարզ, հասարակ, մաշած մարդ մը: Կ'ամփոփուէր իր կեանքը օրական մէկ երկու շիշ օղիի, թխացած մորթի մը և զանազան անասն կտտակներու մէջ՝ որոնք ուրիշ բան չէին, եթէ ոչ խոշոր խնդուքներ և իմաստը անմիջապէս փոխած մանր մունր խօսքեր:

Մինչեւ ներգաղթի օրը կեանքը չկրցաւ այս սովորական հայուն վրայ իր զօրաւոր, արտակարգ շեշտերէն մէկը դնել: Արթինին գոյութիւնը զգալի եղաւ միայն անով, որ ան ուրիշ կլայագործներէ տելի խղճամիտ ձեռով կը գործադրէր իր արհեստը, աժան, յաճախ կորեկի հացի մը վարձատրութեամբ կ'աշխատէր, խիստ հաճոյակատար էր, և ամէնէն կարեւորը՝ յաճախողներուն խաղաթուղթով բախտ կը բանար: Իր կենսագրութեան էական վեգերքներուն վրայ նախ շատ դժուար ապա բաւական դիւրին կեանք մը, կնոջ, Արուսեակին մահուան անհատնում ցաւը որ զինք պահեց այրի մարդ, և Տարագրութենէն վերագարձին դէպք մը՝ որ չիս գիտեր ինչու զինք ջղայնացուց մինչեւ. երկրորդ տարու-

կլայագործ Արթին իմ ծննդավայրի գիւղերէն էր. հայրենիք մեկնելու պահուն նմանեցաւ տակաւ Հայաստանի մասին տեսնուած սքանչելի երազի մը, անով ապրուած անվտխման, այլ զուսպ, այլ ներքնապէս հոյակապ գինովութեան մը: Այլ դադրած էր մանր կլայագործ մէկը ըլլալէ ու եղած՝ հայ ներաշխարհային կեանքի յատուկ զօրաւոր հաշիշ մը:

Թերեւս ան դեռ կ'ապրի, թերեւս ան դեռ ունի հին և խոշոր նոյն ծխամորճը, բանալի ու կղպանք իր կեանքին, իր ապրումներուն. ինչ զմայլելի տեսիլք՝ եթէ մեր գիւղերու այն հայ կլայագործը դեռ կ'ապրի և կը գործածէ իր նոյն ծխամորճը, հայրենի տաք հողին վրայ:

Ուրիշներուն պատկանող բեռնակառքին վրայ, ուրիշներուն պատկանող զարմանալի գոյքերու, իւղի, պանիրի, գոյնգոյն սաւաններու և յիմար բամպակներու, անհաշուելի ուրիշ յիմարութիւններու մէջ՝ անգոյք, անսնտուկ, անանկողին Արթինին մարմինը բերեղի պէս թափանցիկ էր, հոգին՝ այդ թափանցկութեան նոյն, մէջտեղէն բացուած Սուրբ Գիրքը:

2.

Արթին երեսուն տարուան կլայագործ մըն էր: Շատ սովորական հայ մը. պարզ, հասարակ, մաշած մարդ մը: Կ'ամփոփուէր իր կեանքը օրական մէկ երկու շիշ օղիի, թխացած մորթի մը և զանազան անասն կտտակներու մէջ՝ որոնք ուրիշ բան չէին, եթէ ոչ խոշոր խնդուքներ և իմաստը անմիջապէս փոխած մանր մունր խօսքեր:

Մինչեւ ներգաղթի օրը կեանքը չկրցաւ այս սովորական հայուն վրայ իր զօրաւոր, արտակարգ շեշտերէն մէկը դնել: Արթինին գոյութիւնը զգալի եղաւ միայն անով, որ ան ուրիշ կլայագործներէ տելի խղճամիտ ձեռով կը գործադրէր իր արհեստը, աժան, յաճախ կորեկի հացի մը վարձատրութեամբ կ'աշխատէր, խիստ հաճոյակատար էր, և ամէնէն կարեւորը՝ յաճախողներուն խաղաթուղթով բախտ կը բանար: Իր կենսագրութեան էական վեզերքներուն վրայ նախ շատ դժուար ապա բաւական դիւրին կեանք մը, կնոջ, Արուսեակին մահուան անհատնում ցաւը որ զինք պահեց այրի մարդ, և Տարագրութենէն վերագարձին դէպք մը որ չիս գիտեր ինչու զինք ջղայնացուց մինչեւ. երկրորդ տարու-

գրութիւն: Պիտի չըսէիր՝ «Արթին այն ամառուան ուղտը մորթեց».
կը զայրանար. գոյնը կը նետէր. պիսները կը գողային. կը հայ-
հոյէր: Անոր հայհոյանքները տաք էին, խոշոր, անկիւնաւոր:

Բայց ան մորթած էր արարի մը երիտասարդ ուղտը: Յու-
նիսի տաք գիշեր մը, գինովութենէն շիկացած գլուխով, Արթին
հարեւան հայ գիւղէն իրենց գիւղը կ'երթար. ճամբուն մէջտեղ
հանդիպեցաւ խոշոր, սեւ բանի մը. կարծեց ժայռ. մտածեց՝ ճամ-
բան շեղած է. ուզեց շտկուիլ, դպաւ ուղտին կոյր հայ պահապա-
նին. «Պետրոս» ըսաւ, նստաւ կոյրին քով. խօսեցան մէկ ժամէն
աւելի. բացատրեց կոյր Պետրոսին թէ երկինքը այդ գիշեր ան-
նըման երկինք մըն է, թէ բոլոր աստղերը լեցուեր են գիւղին վը-
րայ, տանիքներուն վրայ, մեծ Սօսիին վրայ, ու կը շարժին.
յայտնեց նաեւ, թէ անդին առուակին մէջ երկու խոշոր աստղեր
ինկած էին և ինք իջած էր ջուրին մէջ ազատելու այդ երկու
աստղերը, և ձգելու որ նորէն երկինք երթան, բայց անոնք փա-
խած էին իրմէ, խեղդուած ի վերջոյ. ախ, եթէ լաւ ձկնորս մը
եղած ըլլար, ախ, եթէ իրեն ճգնաւորին պէս սուրբ մը ըլլար.
կ'ազատէր աստղերը, անոնք չէին վախնար իրմէ, կը զրկէր զի-
րենք նորէն վերը, իրենց կապոյտ բոյներուն մէջ: Յետոյ, կոյր
Պետրոս շատ ավերեցաւ որ ինք միշտ կոյր է և Արթինին պէս աչք
ունեցող գինովներ ավար բաներ պիտի ըսեն իրեն, յիշեցնեն իր
կոյր մը ըլլալը: Վիճեցան. ներողութիւն խնդրեց Արթին, համ-
բուրեց կոյրին նիւար գէմքը. լացաւ, լռեց. կոյրը քնացաւ: Ը-
սած էր իրեն, սկիզբը, թէ ժայռ չէ, այլ արարի մը ուղտը՝ ճամ-
բուն մէջտեղ պառկողը, բայց Արթին մոռցած էր շուտով. «Մին-
չեւ որ կոյրը արթննայ և լուսցնենք, ելլեմ ծխամորճս ծխեմ սո
ժայռին վրայ», ըսած էր ինքնիրեն. «հօփ», ելած էր, ծխամոր-
ճը հազիւ վառած ու չես գիտեր ջուրը ինկած այդ երկու խոշոր
աստղի՞ն թէ ի՞նչ բանի մասին պիտի սկսէր մտածել այդպէս քիչ
մը ոտքի վրայ՝ երբ իր ժայռ կարծածը անկուեցաւ ելաւ ոտքի.
ինկաւ անշուշտ գետին, անշուշտ կողերը ջարգուեցան, անշուշտ
ուղտը իր հետ կոյր պահապանն ալ պիտի կոխկրտէր, եթէ ինք
անմիջապէս չհանէր կռուի հսկայ դանակ մը և ճարպիկութեամբ
չմորթէր ամառ գիշերուան ուղտը պատի մը վրայէն: Անշուշտ
կը մորթէր. ինչո՞ւ պիտի չմորթէր. կոյր մը ուղտի պահապան
կ'ընեն. թերեւս ինք ազատէր, բայց Պետրոսը...

Օրէ օր սակայն, ամբան գիշերով մորթուած այդ երիտա-
սարդ ուղտին հոգեվարքի ձայները նուաճած էին իր բարի մար-
դու խղճմտանքը ու կը տանջէին զայն. ուղտին յանցանքը ի՞նչ

չեչտ՝ այլ իր էութեան խորունկէն եկող սեփական ոճ մը: Գնաց
Հայաստան, հայրենասիրութեան անջատ, այլ իւրայատուկ ձայն
նանիչով մը:

3.

Օգոստոս: Պէքտայի կապոյտ առտու մը: Ճաղատ լեռներու
ոտքէն սկսող միօրինակ դաշտագետիններով քնութիւն մը. հոս
հոն, ցանցառ ծառերու վրայ հազիւ շարժող մանիշակագոյն ջրա-
շոգի մը: Քիչ վերջը ծագող լայն, բարի, վարդագոյն արեւ մը:
Գիւղ: Զովութիւն: Պայծառութիւն: Ներգաղթ: Բեռնակառքեր.
չորս կողմ սնտուկ, թիթեղ, գերան, ծրարներ, ջուրի համար ծա-
խու տակառներ: Ուրախութիւն. տեղ տեղ թախիժ. երթեւեկ. ե-
ռուզեռ: Մարդիկ և իրենց մանր կարգադրութիւնները, խոշոր
հրաժեշտները, ողջերթի խորունկ ոճերը. նորէն մարդիկ և իրենց
գոյքերը, պարանները, պղնձաթիւերը. և իրենց ցօրենք, և իրենց
բուրդը, բամպակը, իւղը, ապուրը լաւ խառնելու երեսուն տար-
ուայ շերեփը. ակռան թափած պատառաքաղներ, որոնք «չատ
անհրաժեշտ» են, ցախը թափած տան աւելը, որ «խիտ կարեւոր»
է, քսան մագով խոզանակներ, որոնք հոն «կենսական նշանակու-
թիւն» ունին: Թշուառ հայերէնով յանձնախումբի հրամանատար-
ներ, թարգմանածոյ խանդավառութեամբ կը թեւագրեն ստեղ,
մատնոց և մանր կայծքար տանիլը,

— Ի՛ւղը ինչ, հա՛ցը ինչ, բուրդը... Ի՛նչ. հայրենակիցնե՛ր,
ստեղ, մատնոց, մա՛նր կայծքար. հոն չկայ, բուբլի՛ կը գիղէք,
տարէք:

Պառաւ մը յանձնախումբէն անդամի մը.

— Սա մեր կրակ բռնելիքը ձգե՛նք:

— Հոնտեղը մաքաւ շա՛տ, դուռն չօմչան ալստեղ չմոռնա՛ս,
բառբառեցաւ յանձնախումբի անդամը գորշ հայերէնով մը, լա-
ւատեղեակ և հեղինակաւոր...

Արթին այս բոլորը տեսաւ. այս բոլորը կը գիղուէին բեռ-
նակառքերու վրայ. եղածէն դժգոհ՝ «ինչ կ'ընեն», մտածեց. «Մօ
սա փսիաթի կտորն ալ մի՛ տանիր, Հայաստանը մեղք է, պէտք-
անպէտք կը տանիք» ըսաւ Թորոսենց Աբրահամին:

— Յանձնախումբին ըսի, լա՛ւ կ'ընես ըսաւ:

— Միլիոն յանձնախումբ ալ ըսէ՛ սա Հայաստանէն եկած
մարդիկը ըսեն՝ պէտք չէ տանիս, ատ չի տարուիր, ամօթ է. մեղք
Հայաստանին:

Խաչերիկենց խանութպան տղուն, Արթին ուղղակի կատղեցաւ.

— Ի՛նչ, հիմա այդ թռչունի վանդակներդ գլխուդ ջարդեմ՞:
Ու նետեց վանդակները շուրջի պարտէզներուն մէջ:

— Ի՛նչ կ'ըսես, Արթին, ամէն տեղ ինչե՛ր կը տանին, ես
չտեսա՞յ... Հալէպ, Դամասկոս, Պէյրութ...

— Ստախոս:

Բայց ինք.

Ծախեց նոյն առտու իր խանութին երկաթները, թիթեղները,
գամերը, կլայագործի մաշած փքոցը. վճարեց, լման, ներգաղթի
իր բաժին դրամը. գնեց ծխախոտ, քանի մը տուփ լուցկի, քանի
մը շիշ սուղ տեսակէն օղի: Ծխեց, տուաւ որ գացող և մնացողներ
ծխեն իր տուփէն. խմեց. խմցուց. պահածոյ միսի տուփեր բա-
ցաւ, հրուիրեց որ ուտեն. կերցուց: Նորէն գնեց, նորէն նոյնը ը-
րաւ: Դարձեալ գնեց ծխախոտ և օղի, այս անգամ որպէս ճամ-
բու պաշար. դրաւ շապիկին տակ քանի մը կլոր հաց. դրաւ գլու-
պաններուն մէջ ծխամորճը, ծխախոտը, հրահանն ու լուցկիի տու-
փերը և քրտինքի և քիթի համար թաշկինակ մը: Իր ամբողջ
գոյքը՝ իր վրայ:

— Միլիոն յանձնախումբ ըսէ, ես բան չե՛մ տանիր, այսպէս
ուրախութիւնս կը մեծնայ, այնպէս՝ օհօ՞...

* *

Հայ մարդ մը, բեռնակառքի մը վրայ, խածաւ ծխամորճը
և տուն երթալու պէս գնաց Հայաստան:

* *

Արթին երջանիկ էր:

Հայը մեծ ուրախութիւն մըն է. իրեն կը թուէր, որ այդ
ուրախութենէն իր բաժինը ամենախոշոր բաժիններէն էր:

Գացողները չորս կողմէն խնդացին վրան, մնացողները չորս
կողմէն տխրեցան. ամէն կողմէ կիները զարմացան. մանուկները
միայն, գացող և մնացող, նայեցան կլայագործ Արթինին և ժպ-
տեցան: Հաւնեցան զինք: Մաքուր էին: Առտուած օրհնէ այդ մա-
տենները: Անարգեց գացողներուն շիւ խնդուքը, արհամարհեց՝
մնացողներուն խեղճ տխրութիւնը, այս վերջիններուն մէջ ազգա-
կաններուն արցունքը: Գացող, մնացող, և ունեւոր աղգականներ
ուզեցին օգնել իրեն. Օգնութեան Խաչը ուզեց իրեն ալ կտաւ ու
կերպաս տալ. գացողներուն մեծամասնութեան տուաւ: Արթին ա-
ւելի՛ կ'արժէ, մեղք է, ըսին բոլորը, թող բան մը տանի, վերար-

կու մը, վերմակ մը, ուտելիք: ծխամորճէն ի՛նչ կ'ելլէ: Մերժեց: Դէմքը եղաւ զուսպ ուրախութիւն մը, ամէն պարագայի տակ՝ կամաց կամաց յառնող գինովութիւն մը: Զիշերը, հոգին և զարմանք մը՝ բացին անոր շրթները կարճ խօսքի մը համար:

— Մեղքը դուք էք որ կ'երթաք ու մնացողի պէս էք, որ կը մնաք ու մնացո՞ղ էք. դուք ի՛նչ գիտէք Հայաստան:

Բեռնակառքերը սկսան խորդալ. Բոլորը ուրախացան. կառքի վրայ դիզուածները, կառքի քով եղողները, քիչ մը հեռու գտնուողները: Ծափահարեցին, խնդացին, լացին, ձեռքեր ու թաշկինակներ շարժեցին: Արթին ժպտեցաւ, լայնցաւ ներսէն, փչեց ծխամորճէն խոշոր քուլայ մը ծուխ և տեսաւ հայուն տարագրութիւնները հեռու ծուխի մը ետին անցած: Ինկած էր Հայաստանը զօրաւոր լոյսի մը պէս թարթիչներուն վրայ:

Կողմուցեալ կարաւանը: Իրարու ետեւէ շարուած բեռնակառքերուն անիւները սկսան նախ յամր, ապա արագօրէն թաւալիլ, հեռանալ գիւղէն: Կլայագործը, ծխամորճն ու ծուխը հեռացան: ... Այն ուղիղ կեցած մարդն է հիմա Արթին, որ բեռնակառքի մը վրայ, արտաքինապէս հանդարտ ու ներքնապէս շղթայազերծ ուրախութեամբ, քանի մը բռնի առաջ, ազգային դարաւոր գաղթականութեան մեծ անկիւնը դարձաւ, բռնելով սեփական օճախին շիտակ ճամբան: Ամէնէն առողջ մտայնութեամբ, աւելի ճիշդ՝ բնազդով հայրենիք գացողը: Սովորական հայ մըն էր և հայրենադարձի պահուն եղաւ բուն հայ մը, զարմանալի ու խենթ հայրենասէր մը: Եղաւ յեղաշրջուած ու մեծցած մէկը. որովհետեւ՝

Զգնաց առատ հացի ու լայն իւղերու համար. ինք զգաց որ մեծ մասը այդ մտածումով հաւաքեց իր գաղթականութիւնը որպէս գանձ ու ելաւ ճամբայ:

Զգնաց՝ թարգմանածոյ հայերու կողմէ քարոզուած ելեկտրական կոճակներու աշխարհի մը համար, գնաց՝ մաքուր ջուրերու և գուցէ զոյգ աստղերու վերադիւտի մը համար, պարզ ու աղուոր Հայաստանի մը մէջ: Ան բաւերով չկրցաւ թէեւ բանաձեւել, բայց իր մաքին մէջ պատկերացաւ շատ յստակօրէն մարդկային պատմութեան երկնակամարը յօրինող աստղածածան գիշեր մը, ուրկէ հայութիւնը կ'իյնայ երկիր երկու խոշոր աստղերու պէս, գիշերային ջուրերու մէջ. պէտք է փրկել հայութեան երկու մասն ալ, երկո՞ւ աստղն ալ. դնել նոյն բոյնին մէջ. գաղթականութիւնն ու բռնութիւնները գիշերային ջուր են. կրնան խեղդել նոյնիսկ աստղեր. ու յետոյ եթէ լան, ի՞նչ օգուտ. իրեն Ար-

թինին պէս գինոյները կը կտրծեն միայն, որ ջուրները կու լան աստղերը խեղդելէ ետք: Ի՞նչ օգուտ:

Կը ցուէի: Բոլորը իրեն պէս չե՛ն երթար սակայն. կ'ապաւի-
նին գոյքերու, յանձնախումբերու, քամիոնի, քարանթինայի,
ռուսի շոգենաւի մը, Պաթում անուանով ինչ գիտնայ ինչպէս քա-
ղաքի մը. կ'ապաւինին փոխադրական երկաթէ միջոցներու, խոս-
տացուած երեկտրական կոճակներու, ճարպի. չեն մտածեր որ հո-
գին ու մարմինն ապրող միսն են փոխադրական բուն միջոցները.
ինչպէ՛ս բացատրէ, կ'ապագործ մըն է, բայց թող նային իր մշտ-
քին մէջ ինչեր կան. կ'ապագործ մըն է, ա՛խ, եթէ այս օրերուն
իր զգացումները, իր մտքերը, գաղափարները կարենար ձերմկցը-
նել, այնպէս ինչպէս ձերմկցուցած էր կեանքին մէջ ուրիշին ա-
մանները: Ա՛խ, եթէ իրեն պէս ծխամորճը դրած, փափախներ դը-
րած, հանգարտ հանգարտ, արդէն շատանց հասածի պէս, հայ ժո-
ղովուրդը երթար հայրենիք, ուրախ, շէն, հանգիստաւոր. եթէ մա-
նուանդ քաղէին: Անսահման հարսնիքի մը թափօրը կ'ըլլար ա-
տիկա: Այսպէս. կ'ուզէ ըսել որ հայրենիք մը հեռու չ'ըլլար. կ'ըլ-
լայ շատ մօտ, այնքան մօտ որ հոն հասած ես կարծես. տանող
քամիոնին խե՛րը անիծեմ, շոգենաւի՛ն ալ. մե՞ծ բան կ'ընեն. երբ
ըսուի որ հայը գաղթական չէ, հայը հասած կ'ըլլայ Հայաստան.
Կը հասնի միտով, ոսկորով, հոգիով, ամէն ինչով:

Ու Հայաստան է ան հիմա արոփ առ արոփ, նայուածք առ
նայուածք: Ինք այլեւս տարագիր մը չէ, պզտիկ պանդուխտ մը
չէ: Յետոյ՝

— Չմտածենք, խենթութիւն է մտածածս. ո՞վ կը հասկնայ.
թող ըլլայ Աստուծոյ և Հայաստանին կամքը. ուրախանանք. մենք
մարդ ենք, ոչ ի՛նչ ենք:

* *

Տարագրութեան գիւղին տնակաները հեռացան հետզհետէ, ծած-
կըւելով մշուշոտ հորիզոնի մը ետին:

Հաղար ժամուան տխուր պատմութիւն մը կ'ըլլայ. պիտի
չոյ՛ն Արթին՝ թէ ինչպէս տարիներ առաջ բերուեցան այս դաշ-
տերուն մէջ, թէ ինչպէս էր իրենց ծննդավայրը, թէ ինչպէս բո-
ւտարները, բոլոր ոչ-հայերը դաւաճանեցին իրենց բարի գիւ-
ղի օտարները, բոլոր ոչ-հայերը կողմը: Ծախեցին ժողովուրդը կեղծ
վերուն, բանեցին թշնամիին կողմը: Տեղացիներով, չեղացիներով, չի-
խնամքներով, պզտիկ պզտիկ օգնութիւններով, տնականերով, չի-
մենդոյի տոպրակներով, պող ու փոքրիկ տնականերով: Լեռ մը,
ձով մը, լոյս մը յանձնեցին թշնամիին, իսկ փոխարէն տուին ի-

րենց չիմեցնո, քիցից, սեւ օրեր: ... Չէ՛, պիտի չիշէ Արթին, հազար ժամուան լացընող պատմութիւն մը կ'ըլլայ տաիկա, տեսակ տեսակ մալարիաներու անվերջանալի շղթայ մը կ'ըլլայ: Ինչո՞ւ յիշել ռսկիէ տկուաներով հարուստ մարդիկ, ուռած ստամոքսներ և այնքան պաղ, այնքա՛ն պաղ տնակներ: Հիմա հայրենիքի պահ է. սեւ անցեալը մէկդի. լոյս է, ուրախութիւն. ոչ մնացողներուն մասին կը մտածէ, ոչ տրտում օրուայ մասին. կ'երթայ Հայաստան ու նստել մնացողներուն կողմէ կը համբուրէ հողը: Օր մը տեսակ մը կ'ըլլայ աշխարհ, տեսակ մը կ'ըլլայ մանաւանդ Հայաստանը և դուրսը հայ չի մնար. ինչո՞ւ մնայ:

Այդքան ուրախութեան մէջ, սրտէն ներս մէկը, սակայն, գաղտուկ գաղտուկ կը խօսի.

— Այդ մնացող հայերը եթէ երթային, Արթին, քեզի պէս պիտի երթային. օր մը երբ երթան, քու ձեռով պիտի երթան. իւզ, անիւ, երկաթ, երկաթակա՛ն կոճակ, ստամոքս՝ տրժէք չունին. գինով, խենթ, եռացող սիրտ մը պիտի փոխադրէ բոլորը... անիւ, երկաթ... Ու մեծ ուրախութեան մէջ, գաղտուկ, գաղտուկ, ծղրիթի երգի մը պէս այդ ձայնը կը խօսի, ամէն անգամ, երբ ճամբորդութեան մէջ խօսք մը, ձեւ մը, յիշատակ մը վիրաւորէ իր տպաւորութիւնը:

Բեռնակառքին վրայ, քարանթինային ու շոգենաւին մէջ, ուրախ է միշտ, բայց կը զգայ ինքզինք միշտ առանձին: Կը խօսին հետը, կ'ուզեն որ խօսի, կատակէ. կամ չի պատասխաներ, կամ շատ կարճ կը կապէ. «է» կ'ըսէ, «ոչ» կ'ըսէ, «լաւ» կ'ըսէ, «հարկա՛ւ» կ'ըսէ, գլուխը վար կ'ընէ, վեր կ'ընէ, կը ժպտի: Կը ծխէ, առանձին է: Արդէ՛ն՝ իր ծխամորճը. ան պիտի վկայէ, որ Արթին ներգաղթին մէջ մնաց առանձին, չկրցաւ հոգեպէս շփուիլ ոչ ոքի հետ: Զբաղուած էին գացողները երախաներով, կիներով, ամուսիններով, շողգամ կեղուելով: Նոր հարսեր խորկուած սիսեռ և կուտ կը ծամէին. ի՛ւֆ, ո՛ւր կը տանէին տարագրութեան այդ գէշ բնաւորութիւնը. արաբացած յոյնի սովորութիւններ, ի՛ւֆ: Մէկը աս կը բամբասէ, մէկը ան. ասոնք Հայաստա՞ն կ'երթան, թէ ո՛ւր: Ահա այս է որ ինք առանձին է, որ իր ուրախութիւնը պիտի պղտորի, եթէ զայն դուրս հանէ, խառնէ ուրիշ ուրախութիւններու: Կը նայի ծխամորճին, կը հարցնէ կարծիքը, իսկ ան խաղաղ ծուխի քուլաներով կը յայտնէ իր տեսակէտը.

— Ուրախութիւնդ քեզի, մէջդ, չպղտորե՛ս զայն:

* *

Շոգենաւին մէջ է: Պղտորած է կլայագործին հոգեկան ու-

բէնով մըմունջ մը՝ կամրջակին վրայ:

Կէս-գիշերը անց, մօտ է լուսնալու: Անդին ռուս նաւաստի
մը կայ, ասդին հայ կապաքործ մը, օղիին շիշը ռաքին տակ, ծը-
խամորճը բերնին: Երկնքին վրայ տեղ տեղ կապոյտ է, տեղ տեղ
մուրթ:

ՊԱՐՏԵԶՆԵՐԸ

Երիտասարդ, քաջ ու հիանալի սրտով աղայ մըն էր Ան, և տարագրութեան ու դժնդակ, գորշ և անուրախ օրերու ցուրտին, տարապայմանօրէն կը սիրէ մտածել մեր հեռաւոր ու ջինջ Լեռնաստանի կապոյտ սարալանջներուն և հիւն, արեւոդող ու հպարտօրէն ժայռապսակ և պերճ բարձունքներու մասին:

Դեռ անասելի և խենթ կարօտն ունի Անիկա փոթորկաշունչ ու ծովածաւալ գեղեցկութեամբ մեր անտառներուն խոր ու մեծաւայելուչ բանաստեղծութեան, իրիկնաքնքոյշ, հեզ ու խաղաղաւէտ դաշտագետիններու լոյսին, որ կը նուաղի, կը հիւծի ու կը մահանայ տակաւ ծովեզերքներու խարակին ու լեռնագագաթներու հմայագեղ ոււարտին վրայ:

Եւ ի՞նչ վարակիչ արտմութեամբ է, որ կը խօսի իժաթաքոյց մտցառներու, ձթաստաններու, փրփրահոսան ջուրերու և նարնջենիի դալարազարդ պարտէզներու մասին: Ամէն անգամ, երբ խօսք ըլլայ հայրենի կորսուած ժառանգութեանց և անգտանելի գեղեցկութիւններու վրայ, Ան, տարագիր և ըմբոստ հոգիով կարօտահար աղան, կ'ունենայ արցունք՝ իր մռթ ու հրաշալի նայուածքին մէջ և ցասում, ու խուլ ընդվզումներու հազար տիք՝ կուրծքին տակ:

— Անշուշտ, ընկե՛ր, — կ'ըսէ գէմքը՝ ինծի ու նայուածքը հեռուն, — անշուշտ, գարուն է հիմա և պէտք է որ ծաղիկները ողողած ըլլան մեր աշխարհը՝ ես գիտե՛մ, մեր լերան հեռաւոր արեւաններէն սկսեալ, զառիթափերուն վրայ՝ ու բարի և ազօրաւորներէն բաժակները կը բանան արեւածագի ներ, հիմա, իրենց գոյնզգոյն բաժակները կը բանան արեւածագի

արեգնոդ ճառագայթներուն տակ: Ես գիտեմ՝ որ յամփիկները կը գողան ցանկապատերու ցօղաթուրմ շուաքներուն մէջ, և ամայի գիւղերու ու բոլոր ճամբաներու եզրին՝ վարդենիներ իրենց կարմիր և սպիտակ առագաստները կը շարժեն հիմա: Գիտեմ նորէն, որ ծաղիկները տխուր են իրենց եղանակին խորը, արեւը նոյնպէս ու նշենիները անփեսայ հարսերու տարապայման յուզումովն ու տենդովը կ'ապրին, և սգաւոր, յուսահատ պիտի մեռնին քիչ յետոյ:

— Ի՞նչ անփոխարինելի հարստութիւն, ու հէքեա՛թ էին մեր պարտէզները, ընկե՛ր: Անգութ, բանակալ ու աւելի քան աւերիչ պերճադիճներու խելայեղ գրաւչութիւնն ու կախարդանքը ունէին նարնջնիի մեր պարտէզները:

Կը մտնէիր անոնցմէ ներս, դանդաղումովը գինովցող բարի մարդու մը, որ անհամբեր ու քայլադողդոջ պիտի մտնէ գինետուն: Կը մտնէիր՝ ինչպէս հին սուրբ մը երկիւղածօրէն ճգնակեացի իր սրբարանէն ներս: Եւ յուզումովը նոր փեսայի մը, որ կը յամենայ պահ մը առագաստ տանող սենեակի չեմին, չես գիտեր ինչ աղուոր բանի համար:

— Կ'երկարէիր ձեռքդ յետոյ խնդացող ծիծերու պէս ուրախ նարինջի գունդերուն, նման քահանայի մը՝ որ կ'երկարէ իր աքթ-գոյն և ծեր ափը խորանին օսկեծոյլ սկիհին:

— Խուճկի, հալուէներու, մուշկի և ծխացող կնդրուկներու հոտ կու գար մեր պարտէզներէն: Գոյներու ծփծփուն լիճ և տնանուն բոյրերու ծո՛վ էր ամէն պարտէզ:

— Կենայի հիմա նարնջնիի մը քով ու փայփայելէն գինք իր տերեւներուն ու մորթին վրայ, հիւսնդ ըլլաւ սիրտս պատկերովը՝ սիրող աղու մը սրտին:

— Խնձորենիները, ծիրանիները, դեղձի ծառերը...

* *

— Ծառ: Հայրենական հողերո՛ւ ծառ:

— Հայրենական ջուրերու պէս զով ու խոխոջագին, անոր երկնքին պէս մաքուր, անոր տան պէս սրբակենցաղ:

— Մեր ժողովուրդը միայն գիտէ և ուրիշ ո'չ մէկ ժողովուրդ: Ծառը ամէն տեղ չի բուսնիր. ոչ հաս և ուր որ ըսէք՝ ոչ ալ հոն: Բառարաններու ծառը կը բուսնի ամէն տեղ, ուր խնամք կայ, ուր որ կայ հող, ուր կան կլիմայական նպաստաւոր պայմաններ: Բառարաններուն ծառը մեծ բոյս մըն է, թուփի մը խոշորցումած պատկերն ու աճած իմաստը: Այսքան:

— Մեր ծառը այս չէ՛: Երբե՛ք: Առանց մեր պարտէզին մեր

ծառը չի բուսնիր՝ քանի որ մեծ բոյս մը չէ ան և ոչ ալ մեծ թուփ մը։ Հայրենի հողին վրայ ապրող հոգի մըն է ան, հոն շնչող մարդկային բնակչութեան թիւին խառնուած մէկ անդամը։ Տուներուն պէս, միւս բոլոր բաներուն պէս։

— Ըէպէլ-Մուսայի հայը, կը հանդիպէր ճամբան ծանօթ մարդու մը ու կու տար բարեւ. կ'ըսէր, ենթադրենք, «Բարեւ քեզ Պօղոս»։ Կ'երթար պարտէզ, կը մտնէր ու բարեկամ Պօղոսէն շատ աւելի բարեկամ իր ծառերուն կու տար, սրտի խորունկ աչքերէն նորէն բարեւ՝ հոգ չէ թէ այս անգամ լռութեամբ։ Կը փոխադարձէր Պօղոս բարեւը. կը փոխադարձէր ծառը բարեւը՝ հոգ չէ թէ կրկին լռութեամբ։ Եւ այս փոխադարձուած զոյգ բարեւներուն վերջինին մէջ կար աւելի խորք ու մտերմութիւն քան առաջինին։

— Բարեւ քեզ Պօղոս, հաւասար է՝ «Բարեւ քեզ» որեւէ ծառի մը։ Աշխարհի ժողովուրդները եթէ չեն գիտեր ասիկա, մեր ժողովուրդը գիտէ։

— Ծառ տնկեցէք։

— Ո՞վ, Ըէպէլ-Մուսայի՞ն. հո՞ւս. խենթ էք. չի բուսնիր։ Թող բոլոր ծառամշակները հաւաքուին, կառավարութիւնները քաջալերին, քիմիական աղբերը գործածուին, չի բուսնիր՝ և դուք խեղճ էք։

— «Ծառ տնկեցէք»։

— Պիտի տնկենք հոս ծառի հաւասար խոշոր տունկեր, պիտի տնկենք ծաղրանկար-ծառեր, բայց ծառ՝ չենք կրնար։ Մեր ճակատագրէն դուրս է ասիկա. մեր կարողութիւններուն խորթ, անոնցմէ հետո։

— Պիտի տնկենք ձեզ աշխարհ մը խոշոր բոյսեր, բայց ո՛չ մէկ հատիկ ծառ, ոչ մէկ հատիկ։

— Որովհետեւ, ընկեր, որովհետեւ երկրագունդը լեցնող ընկեր՝ ժողովուրդներ, ծառը կ'ուզէ երկինք։ Ծառը կ'ուզէ հող, ծառը կ'ուզէ հայրենիք։

— «Ծառ տնկեցէք»։

— Տերեւ մը իսկ չեն կրնար տնկել։ Եւ ով որ կը հաւատայ, թէ ինք ծառ մը կրնայ տնկել հայրենի սահմանէն դուրս կամ ընդ բան մը՝ նախ հայ չէ և յետոյ չի պատկանիր ոչ մէկ ազգի։ Որովհետեւ ամէն իրական ծառ կ'ուզէ նոյն հողին վրայ դարերու աշխատանք, դարերու քրտինք և լռութիւն։

— Կ'ուզէ նոյն հողին վրայ դարերու երազ, դարերու սպասում, դարերու արցունք։

— Նոյն հողին վրայ դարերու մահ, դարերու նոր կեանք ու երգ։

— Կ'ուզէ, ընկեր, ծառը՝ ընդմիջտ հայրենիք...

ՀՐԱՇԱԼԻ ՊԱՆԴՈՒԽՏՆԵՐ

Գարնան մուտք է։ Ու վերջն ալ Ապրիլ. ու վերջն ալ Մայիս։ Օգը ծանր է՝ արճի՛ճ։ Պղտոր ամպեր, պղտոր անձրեւ մը, պղտոր ու լայն քամի։ Գետինը իր ընդարձակութիւններուն վերայ ծեծուած է, խոշտանգուած, գրեթէ բզկտուած։ Տարօրինակ արեւն ու գարնանամուտի ժանիքաւոր ցուրտերը դանկտած են հողը, խածոտած։ Խոշոր արջառի պէս մորթած են զայն յետոյ Ռայագի և արաբական Մէժտէլի ամէնէն վայրագ հողմերը։ Որով՝ Այնճարը պող մոխիր է միշտ, պող համ է, պող աշխարհագրութիւն։ Ան, խելագար կտոր մըն է հողի. երկրաբանական կարմիր շերտ մըն է, արիւնոտ խաւ մը. իր վրայ օտար ժողովուրդ ապրեցնելու զուրկ է ամէն ընդունակութենէ։ Երեւի այդպէս է եղած առաջ, երեւի այդպէս պիտի ըլլայ միշտ։ Արար շրթունքներու վրայ կը խօսուի իր մօայլ աւանդութեան մէկ ահռելի մնացորդը, դարերու երկայնքին իր զազրելի մարգամերթութիւնը, հսկայական կիրքը կեանքին և առողջութեան դէմ։ Անլուր հայրենախտի կայան է Այնճար։ Կը նմանի գերեզմանոցներէ անցնող վիթխարի իշու մը, որ իր տգեղ ցատկաւաւ քներով հեծեալները կը թափէ մահուան մէջ և ամէն տեսակ անդամալուծութիւններու, թշուառութեան ցեխին մէջ և ամէն անունով միքրոպոկոյտերու։ Իր հովը կը ծեծէ մեզ, իր արեգակն ու փոշին՝ կը խեղդեն։ Հոս ժամանակը հոգեվարք ըսել է և տարածութիւնը գերեզման։ Որո՞ւն աչքը, սիրտը, թոքերը չեն լար։

Տարագրութեան այս առաջին տարին է։ Զմեռը եկաւ, պուսպ իւրաքանչիւր վրանի շուրջ. ու եղաւ առաւել, ու եղաւ իրիկուն, ու եղաւ յաջորդ օր։ Արիստակէս վարժապետ, վաթսուն

տարեկան ուղիղ մարդ, թաղուեցաւ դէմքի և մօրուքի մոխրագոյն մազերու մէջ, ցաւի մէջ, խորհրդածութիւններու մէջ: Խիտ էր իր խօսքը, ծանր, իրական: Ըստե՛ ձմեռ չէ տսիկա, այլ պաղ ցեխ մը. ծայր չունի, տատիճան չունի. ջուրն ու պաղը կը ստեղծեն զինք և քամին կը շաղէ զայն կոյտ առ կոյտ վրաններուն առջեւ, կը գիզէ մեր ծունկերուն վրայ, կը լեցնէ մեր սրտի խռոչներէն վար:

Աչք ըրաւ իրեն մահը. ծուղակաւոր նայուածք մըն էր տսիկա, տչքի վատանշան հրաւէր մը, և վարժապետը վաթսուս տարեկան ուղիղ մարդ, ահագին մազերու, մօրուքի և ցաւի մէջ, ելաւ գնաց անոր հետ: Դրին պատանքին տակ իր ակնոցը, ծխախոտի արկղիկը, դրաբարով գրուած դուշակութիւններու շատ հին գիրք մը, կիպրիանոսին ճաթկուած պատմութիւնը: Գնա՛, Արիստակէ՛ս վարժապետ, դժգոհէ՛, գնա օտար ձմեռը մի՛ հաւնիր:

Ամբողջ ձմեռը, վարժապետին հողակոյտին վրայ դաշտային հովերը մանր քար, թըջուած հող ու ձիւն նետեցին: Թող երթայ ու հաւնի այս օդը. թող երթայ խորունկ ու նեղ գերեզմանի մը մէջ մամտայ ծննդավայրի հողին վրայ, ծխախոտ վաթթէ, ակնոցը գնէ, կիպրիանոս կարդայ:

Ամէն տարի ձմեռը մեծ արջի մը պէս կը մտնէ հոս, գայլի մը պէս կը պտըտի դաշտերու երկայնքին ու աղուէս եղած՝ օր մըն ալ կը սահի գիւղին հրապարակներէն անդին:

Այնճար խաչաձեւ անէծք մըն է, բաղմաշառաւիղ նզովք մը. չարիքի ուռած տիկ մըն է և մէջը լեցուած է նմոյշէն բոլոր լեզի բաներուն, նմոյշէն բոլոր անհրապարակելի դժբախտութիւններուն: Որո՞ւն ուղեղին վրայ չ'իջներ մթութիւն, Յունուարի մառախուղ, անհեթեթ երեւոյթներու պփգանք:

Ֆէլահներուն շերամաբուծութիւն սորվեցնող և իրենց կողմերուն բոլոր հին դրամները հաւաքած Խոր-Պէկցի Զըրբը, իր ինը տղան ու երկու աղջիկները առած տարի մը վերջ պիտի մեկնի Այնճարէն. սարսափելի տեղ մըն է իրեն համար հոս, Հոն, իրենց գիւղին մէջ, միշտ դուրսն էր. տարին ամիս մը տուն չէր պառկեր, բայց հիմա իր խարսուլ տունին կարօտը կ'այրէ զինք, կը քաշէ իրեն. հեռո՛ւ է այստեղ, և աղանդներն ու կնոջ երեսին կը պռույտ ամէն առաւել թէ ինչո՛ւ տունը խարսուլ ձգեցին ու եկան.

— Շինե՛լ տայիք, շինե՛լ:

Ու կը վախճայ միշտ որ փլած է հոն իր տունը: Ամէն գիշեր կը տեսնէ զայն երազին մէջ. որ բան պատահած չըլլայ՝ չի

Այս նախադասութեան կողքին, կը բացուէր շարունակ Զըր-
բին երեւակայութեան առջեւ նաեւ տեսարան մը: Իրենց խար-
խուլ տունը, որ պիտի չի նէր ու չկրցաւ երբեք շինել, կը գըտ-
նրէր Ճայսին Սարրէն թիզ մը հեռու. գլխու պտոյտ տուող ահ-
ռելի անդունդ մը այս Ճայսին Սարրը, ուրկէ երբեմն ժայռեր կը
փրթէին, կ'իյնային վար, ջուրին մէջ, ահ ու սարսափ տարածե-
լով մահէն դի. միւս կողմը, գիւղին չորս ցաղաքները կային կա-
նաչութեան մէջ թաղուած: Զմեռը հսկայական հեղեղ մը կը գո-
ւար անդունդէն վար, ձորին մէջ: Կ'ուզէր Զորը իր նոր շինելիք
տունը հեռացնել վտանգաւոր անդունդէն: Եթէ գաղթականութիւն-
նը երկար տեւէ, տունը պիտի փլի և կորսուի ձմեռուան հեղեղ-
ներուն մէջ. բայց մանաւանդ եկող որեւէ թուրք պիտի մտածէ
որ այդ անդունդին քով ծոյլ հայ մը ապրած է. մահէնէն աւելի
ա՛յդ է որ կը նեղէ գինք.

— Եինե՛լ տայիք, շինե՛լ. հայր միշտ կը չինէ, քրիստոնեայ
մարդուն գործը միշտ լաւ:

Տան ու յրջապատին տեսարանը կը բերէր Զորին իր մե-
ռած կնքահօր պատկերը. որքա՛ն կապուած էր ու կապուած կը
մնայ միշտ Զորը իր կնքահօր պատկերին: Պոյաճի Արթինն էր
Զորին կնքահայրը. փեց գիւղերէն ո՛ր մէկը չէր ճանչնար զայն,
որ մէկը չէր վախար, չէր ակնածեր անկէ, չէր յարգեր զայն:
Խոշոր և յամառ հայ մըն էր, խոշոր և յամառ. քրիստոնեայ մը.
անոր պէս պինդ մա՛րդ, անոր պէս խօսքը քայեցնող մա՛րդ. քա-
նի՛ տարի երէցփոխ. մինչեւ վերջ քահանաները դողացին անոր
շուքէն: Երկու տարի եկեղեցի չմտաւ. կաթողիկոսին հետ մէճ ր-
բաւ գիւղին մէջ. «Հայուն թուականը տասներեք օր առաջ չ'եր-
թար» բաւ ու պնդեց, ու չգնաց եկեղեցի:

Զորը ինչպէ՛ս մոռնայ իր ծեր կնքահայրը: Կռուի մէջ կրտ-
րիճ, խօսքին մէջ մամուր, հաւոյտանքը և աղօթքը իրարմէ տեւ-
ի. իր մէջ կնքահայր Պոյաճիէն բան մը կայ, որքա՛ն բան կայ:

Զորը կը տեսնէ Պոյաճի Արթինը իր պզտիկ խանութին մէջ
և ութսուն տարեկան. յաճախորդներուն հետ առողջ ձայնով կը
հայհոյէ. երբ չընդունին իր բաժնի կը վռնաւ զանոնք, շա-
քարի սնտուկին վրայէն կը քչէ հաւաքուած ճանճերը, կը բանայ
Աստուածաշունչը ու բարձր եղանակով ժամեր ամբողջ կը կարդա-
յիմացն ալ Մատաթեոսի պառաւր անդադար կը պոսպաւայ հաւե-
րուն, փռած ճերմակեղէններուն և ցորեն հաւաքող ճնճղուկներուն.
փողոցը լեցուած է մէկուն աղօթքով ու միւսին անմերջանալի
պնդումով: Պանդխտութեան մէջ Զորը կ'ուզէ, բայց չի կրնար

ուրիշ մարդիկ եւս երեւակայել լքուած գիւղէն ներս: Կը տեսնէ լոկ այդ երկու հոն շատոնց մեռած ծերերը՝ որոնցմէ մէկը իր կնքահայրը, որ նստած բարձրածայն Աստուածաշունչ կը կարդայ և Մատաֆենց պառաւը՝ որ անդադար կը պոռպուայ. ասոնցմէ զատ գիւղը բոլորովին ամայի: Աղօթող և նաեւ հայհոյող Պօյաճին տեսնելը լուսնշաւ, բայց այդ ամայի, այդ ցնդած պառաւը ինչու միշտ Պօյաճին դէմը երեւակայէ. այդ լուսնշաւ մը չէ. ու չի ալ կրնար սակայն չերեւակայել: Քանի գիշեր երազ տեսաւ, երազին մէջ ձմեռուայ օրեր տեսաւ. տեսաւ իր կնքահայրը եկած խորխուր տան քով գլուխը կը շարժէ, յետոյ տունը կը փլի և Պօյաճին մինակը կը պատէ տեղը նոր տուն, իսկ երբ նոր տունը պիտի լիննայ, կու գայ Մատաֆենց պառաւը կը պոռպուայ, կը պոռպուայ, կնքահայրը կը նեղուի ու նեղուած՝ կը նետէ ինքզինք շոյսին Սարբէն վար. պառաւը կը քրքրայ երկար ժամեր, ու յետոյ ինքն ալ Պօյաճին ետեւէն կը նետէ ինքզինք անդունդէն վար: Այս ի՞նչ տեսակ երազ է:

Գաղթականութեան այս պղտոր առտուններն ու գիշերուան արտառօց երազները եղան պատճառ, որ Զըրբ տարի մը վերջ առնէ ընտանիքը և հեռանայ Այնճարէն:

— Մեր հողին սահմաններուն որչափ մօտ, այնչափ լաւ:

Ու հողին սահմաններուն շատ մօտիկ քաղաքի մը մէջ հաստատուեցաւ ի վերջոյ:

* * *

Պատմութիւնը իր քիթը, իր բոլոր հարբուխները խնշած է Այնճարի մէջ. թափած է հոս իր ստքի, ականջի ու մտքի ազտերը, քրտի՛նքը՝ և հեռացած: Պատմութեան փառած չարեաճանքուն հոտը կ'ելլէ այստեղէն, որդնոտած ճերմակեղէնի մը անտանելի՛ հոտը:

Աղքատութիւն, դժգոհ կեանք. ստամոքսներուն վրայ կը ճնշէ սխեռէ հացին անպատմելի ծանրութիւնը. այդ հացը տասներկու ամիս իր անօրինակ ջրամուրութեամբ և ծաւալի ընդլայնումով պիտի խորտոցէ բոլոր աղիքները, բոլոր ներկայ տէրամագրութիւնները, բոլոր հտառայ ակորփակները:

Սխեռէ հացը: Ան կ'ըլլայ թանձր, խիտ, ողորկ. կ'ունենայ գեղին աթլասի գոյն և հսկայ փուշի պէս ծակող հոտ. մասնաւոր գործիք պէտք է զայն կոկորդէն վար իջնցնելու համար. ստամոքսի ուրիշ հոյզեր պէտք են, որպէսզի ան մարսուի:

— Դիզես, — ըսաւ կիրակի մը եկեղեցիէն վերջ շատակեր

Փանոս, — սա աղքատ, սա աղաւաղուած, վատասերած հացերը վարի հրապարակին վրայ և գործածես անոնց դէմ հրետանի. թրջես պանդխտութիւն ըսուած բանը քարիւղով և չորս ծայրէն տաս անոր կրակ: Վառի՛, վառի՛ այս տոգոյն հացը, գետիններուն տակը երթայ չինացիի դէմքով այս պղտոր սնունդը:

Իրաւունք ունէր Փանոս գրաբար խօսելու. մարդ կը ծնի որպէսզի շատ ու լաւ ուտէ. կ'երթայ եկեղեցի, կ'աղօթէ, որպէսզի յետոյ միս ուտէ և ցորենի ճերմակ հաց. ալ ինչո՞ւ ուրեմն կ'աշխատի, ալ ինչո՞ւ ուրեմն մինչեւ իրիկուն քրտինքի մէջ. սա սիսե՞ւը, սա կորե՞կը: Որոշած է, ալ եկեղեցի պիտի չերթայ, թերեւս աշխատանքի ալ չերթայ. թող գան Աստուած և պետութիւնները սակարկեն. իր պայմանն է՝ միս, ճերմակ հաց. չե՞ն ընդունիր՝ թող տանին մեռցընեն, ինչ կ'ուզեն ընեն, հագը չէ:

— Ծանր՞մ, ակոթա՞կ չմտաց, հոգի՛ չմտաց. տունը սիսեւէ կերակուր մը, որ պիտի ուտես սիսեւէ հացով. անարգարութիւն է, թող բոլոր պետութիւնները գան՝ վիճիմ. այս աշխատանքը, այս քրտինքը ստամոքսի համար են. գլուխ, ոտք, կռակ, գաղթական կ'ըլլան, հասկըցանք, մարդուն փոքրն ալ գաղթական կ'ընեն, պանդուխտ փորե՞ր կը շարեն այս դաշտին վրայ. մեղք է, անարգարութիւն է, ոճի՛ր է, կը վիճիմ, թող գան:

Մուկերու և տունէտի կեդրոն մըն է Այնճար, նաեւ մօեղի. մանաւանդ մլուկի: Կ'ենթադրեմ, որ ճիշդ տակէ պէտք է բաշխուած ըլլան մլուկները աշխարհի միւս մասերուն վրայ, ինչպէս ոջիւնները՝ լողոտա տաճկընոցներէ: Այնճար ալ հողն էր տաճիկ անբանի մը, միտսեռական հոգիով աղբի մը, ուրիշներու կին եղող գարշանքի մը: Մէժտեղցի ծերերը վկայ, իր սենեակները վկայ, իր տաճիկ հոտն են: Որքա՞ն առատ են. կը ժայթքին անառաջի ու ճամբաներու փոշիէն, կը տեղան կրաղիւսէ բոլոր առաստաղներէն. մեզ կաշի ու կմախք ըրին, մեր ոսկորներուն շուքն իսկ հալածեցին:

Դատարանները գինք արտօնեն կամ ոչ, առանց որեւէ հիւպատոսէ որեւէ թուղթ առնելու, քահանաներէ ծածուկ՝ Քերոբ պիտի խաբէ բոլորը և մեռնի: Ալ չի՛ կրնար գիմանալ. ալ գաղթականութիւնը չափը անցուց. տանելի չէ այս վիճակը:

— Ուրիշ դօրձ չունի՞նք. մլուկ պիտի սպաննենք մինչեւ վերջ, մօեղներուն վրայ մազո՞ւթ պիտի թափենք յաւիտեան, մուկի ծա՞կ պիտի հետապնդենք շարունակ:

— Չէ, ինք կը մեռնի: Քանի հոս եկաւ մոռցաւ զուարճալի սուտեր խօսիլը: Ի՛նչպէս ապրի հիմա առանց սուտի, առանց ուրիշը խաբելու: համ չմնաց ոչ մէկ տեղ, ոչ մէկ մարդու քով: Կը վախնայ որ Այնճարով չի վերջանար դեռ այս գողթականութիւնը սուտածը: Վաղն ալ կը տանին գիրենք նայիս Սուտան, Պրագիւղիս: Ի՛նչ գիտնայ ուր: այս ակտուակներէն կը հանեն, կը տանին աւելի գէշ ակտուակներու մէջ: Դժգոհ է, չի կրնար սուտ խօսիլ: Լաւ է սուտ չխօսիլը Քերոբին համար: այն մարդը որ սուտ չի խօսիր տկար է, միամիտ է, էշ է: Եւ ինք հիմա էշ է: Ճշմարտութեան դէմ է: Բայց ինք խելք ունի և դիտած է, որ մարդիկ սուտէն աւելի՝ համ կ'առնեն և ճշմարտութեան արժանի չեն: Ինքն ալ սուտէն համ կ'առնէ և ճշմարտութեան արժանի չէ: Ճիշդ տեսածդ ըսէ, ճիշդ մտածածդ ըսէ, ճիշդ լսածդ ըսէ՝ Ի՛նչ անհամ բան: Բոլորն ալ կրնան ընել ատիկա: ատիկա չօճուխ մըն ալ կ'ընէ: Կը մեծնանք որ այդ չօճուխի բաները չընենք, մենք պէտք է աւելցընենք, պակսեցընենք, փոխենք, հնարենք: Ճիշդ բանը Աստուծոյ կ'ըսեն, Ա՛ն անկէ համ կ'առնէ և ոչ թէ մարդը:

Գարուն պիտի ըլլայ և ժամը իրիկուան վեցը: Քերոբ կը ցատկէ էշէն: Չաքարենց անջրդի արտին քովն է: արտ մը՝ հողը կտրմիր, փշախոտերը վրան առատ: Ահագին բահ մը գետին տընկած խոշոր Չաքարը նստած է արտին մէջ և գէմքին վրայ փոշի՝ կը նայի: մեծ ու կոպոյտ աչքերը յոգնած են ու կծկուած:

— Բարեւ, Չաքար,— կը ձգէ Քերոբ էշը իր վիճակին ու կը նստի ինք Չաքարին քով: Էշը հանգարտ է, ուրախ: չորս գին լեցուն փուշ կայ, կ'ուտէ:

— Լաւ եկար, Քերոբ, երեւի Օսէփը տեսա՛ր: տե՛ս, լընկ, լընկ, լընկ՝ կու գայ կոր:

— Աշխարհը ստախօս մը ծնաւ — ես՝ բարի մը ծնաւ — Օսէփը:

— Մէկ քեզի չի սիրեր, մէկ ալ զիս: Ուրիշի քով չ'երթար, ժամը վեց, պիտի գանէ կամ զիս կամ քեզ:

Օսէփ բարեւած ու նստած է արդէն: մէկ վայրկեան կը նայի Չաքարին, երկու վայրկեան Քերոբին: «Ձըրք, ձըրք» կ'ընէ, կը շարժէ գլուխը և աւելի եւս կը տեղաւորուի: Օսէփ իր կեանքը խառցուցած է քանի մը «Ձըրք, ձըրք»ի մէջ: Կրնայ բաւական խօսիլ, կը խօսի, կրնայ բաւական վիճիլ, կը վիճի, բայց «Ձըրք, ձըրք» վերջնական եզրակացութիւն մըն է՝ թոյլ ժպիտէ մը կախուած:

— Է՛, Օսէփ: նորէն «ձըրք, ձըրք»:

Զաքարն է. աչք է ըրած Քերոբին և հասկցուցած, որ կըրնան քիչ մը զուարճանալ. կգակի նուրբ շարժումով մը Քերոբ համաձայն է եղած ու փտած ակռան դրած վարի շրթունքին.

— Է՛, Օսէփ, որո՞ւն է այդ ձըրք-ձըրքը. առ սա կտոր հացը թուշդ լեցուր:

— Զաքա՛ր, Զաքա՛ր, եղունգի մը չափ խելք չունիք, ոչ դուն, ոչ Քերոբը, ոչ ալ այս վեց գիւղը. կը հասկնաս, եղունգի մը չափ խելք:

Կեղծ զարմանքով մը Քերոբին աչքերը կը լայննան, անոնց հետ դէմքի գիծերն ալ կը լայննան. անպիտանը կը ձեւացնէ ուշադրութիւնը խորացնել:

— Կապիկ մ'ըլլար:

Կշտամբող է Օսէփ, և Քերոբ ստիպուած է նոր կողապարի մէջ մտնել. թարթիչները մասամբ վար առած, կ'ըսէ.

— Տէ՛ Օսէփ, տէ՛. քեզի պէս բարի...

Պարտուեցաւ Օսէփ. իրեն «բարի» ըսի՞ր՝ պարտուած է. ուրիշ որեւէ ածական կարելի չէ որ յաղթէ զինք:

— Տէ՛ Օսէփ, քեզի պէս բարի...

— Զըրք-ձըրքը կ'ուզէք հասկնալ:

Գիտեն, հասկցած են արդէն այդ ձայնարկութեան մօտաւոր իմաստը. հոգ չէ, իրենց ուզածը Օսէփին հետ խօսիլն է:

— Առաջին մէկ «ձըրք»ով աշխարհը չեմ հաւնիր, երկրորդով՝ ինքզինքս. ըսեմ, ձեռ' երկուքն ալ չեմ հաւնիր. Զաքար կռուական, Քերոբ՝ ստախօս:

Քերոբ՝

— Տասն անգամ աւելի լաւ եմ քեզմէ:

— Ըսե՞մ, Քերոբ, ըսե՞մ աշխարհը ինչո՞ւ չեմ հաւնիր. լա՛ւ, ըսե՛մ:

— Ըսէ երթայ:

— Քեզի պէս ստախօս մը ունի. գիւղէն ելանք քո՛ւ երեսէդ. առառ՝ սուտ, կէս-գիշերին՝ սուտ, ամէն ժամ՝ սուտ. հոս կռուեր են՝ սուտ, հոն հաշտուեր են՝ սուտ. այսպէսդ՝ սուտ, այնպէսդ՝ սուտ: Լեզուդ թաթխեր ես սուտի մէջ՝ կը խօսիս:

— Հոս եկանք սուտ մը խօսեցոյց:

— Բայց հին մեղքդ, հի՛ն, հի՛ն. աշխարհը խաղալի՞ք է, քահանաները խաղալի՞ք են, Տէր Նշխարը խաղալի՞ք էր. ըսի՞ր՝ այս կնկան քով է, այն կնկան քով, այն գողութեան մէջ, այն սպանութեան մէջ, ըրի՛ր չըրի՛ր դէմը գիւղը լարեցիր, մօրուքը ածիլի տուիր. Տէր Նշխար քահանային մե՛ղքը կը քաշենք ամբողջ

գիւղերով, մաս մաքուր մարդ էր. ամօթէն ու ցաւէն քանի մը տարի վերջ մեռաւ:

— Խեղճ ես Օսէփ, այդ տէրտէրին մօրուքը աղուէսներու բոյն. իւրաքանչիւր թելէ աղուէս մը կախուած. Բերո՞ք պիտի ըլլաս որ մարդու հախսէն դաս: Ես սուտը կը խօսիմ, բայց այդ բաները սուտ չէին:

— Միշտ սուտ կը խօսիս, միշտ ալ «Այդ բանը ճիշդ էր սա- կայն» կ'ըսես:

— Ես սուտ կը խօսիմ, դուն ալ գնա աղօթէ՛:

Զաքար՝

— Որչափ աղօթած ես Օսէփ. ինծի համար ալ աղօթած ես:

— Բոլոր մարդոց համար: Մէկը կ'անցնի, ճանչնամ չճանչ- նամ կը մտածեմ՝ «Թերեւէս մեղաւոր է, այնքա՞ն պիտի այրի դժոխքին մէջ». ու ներում կը խնդրեմ անոր համար Աստուծմէ: Եւ խորունկ խոստովանութեան շնչով մը:

— Աղօթած եմ անասուններուն համար, քարերուն, հողերուն, փուշերուն համար: Կոյր Մարկոսին, խեւ Թորոսին, խեւ Անդրէա- սին, խեղճ Աննային համար. հարուստ Տիմիթիոսին համար. աղ- քատ Մանուէլին, խուլ Աբրահամին, կաղ Երուանդին, կարճ Ա- շոտին, նախանձ Ակօրին համար. չիլ Սիմային և շատո՞նց մեռած իւզաբերին համար:

— Այդքան կ'աղօթե՞ն. Աստծոյ երկու ականջներն ալ դո՛ւն գրաւեր ես, Օսէփ: Խեղճ Աստուած, ամէն ժամ գիւղացի Օսէփի մը ձայնը ականջին մէջ. վը՛գ, վը՛գ, վը՛գ. գնա և մի՛ ձանձրա- նար Աստուած ըլլալէդ. Օսէփ, հանգիստ ձգելու ես վերի Մար- դը, ուրիշ բաներ կան, ուրիշ մարդիկ կան, քաղաք կայ, ժողո- վուրդ կայ, կռիւներ կան: Է՛, կ'ըլլա՞յ սակայն. ծեր Նահապե- տին և չիլ Սիմային դրախտը դրախտ կը հաշուես. ես չե՛մ եր- թար այդ տեսակ դրախտ. մեզի պէս գիւղացիներ պիտի լեցնեն դրախտի մէջ. դրախտս ալ սապէս Այնճա՞ր մը պիտի ընեն:

— Շատ խօսեցար, Զաքար՝. բարի պէտք է ըլլայ մարդ և աղօթէ. քաղցր բան է աղօթքը. Աստուած մեծ է, Աստուած բո- լորն ալ կը լսէ. դժո՞խքը...

Ու սրտին վրայ միշտ որեւէ խօսակցութեան վէրք դրած, Օսէփ կ'երթար տուն:

* *

Օսէփ մեռաւ, լընկ, լընկ, լընկ՝ կ'երթար Զաքարի մը քով, Բերոբի մը քով, ուրիշներու քով. լընկ, լընկ, լընկ՝ այսօր գնաց

մահուան. Մայիս 6 է, 1943 է: Թաղեց զինք կարճուկ տէրտէր մը. ձանձրացաւ մինչեւ որ Թաղեց. է՛, այո՛, եկեղեցի կու գար, բայց քանի՞ զրուշ կը նետէր գանձանակին մէջ. մտածեց՝ որ Օսէփին պէս բոլոր մարդիկը մէկ անգամէն պէտք է մեռնին և երկա՛յն տէրտէրը Թաղէ զիրենք. երբ աղքատ մը Թաղէ՝ կարճուկ տէրտէրը, Տէր Մաթէոս, կը ձանձրանայ. Թաղականութիւնն ու միւս քահանաներն ալ ի՛ր վզին կը փաթթեն ամէն աղքատ մեռել: Երանի օր մը բախտը ժպտի, հարուստ Տիմիթիոսը մեռնի և ի՛նք Թաղէ:

Բ.

Չորրորդ գալն է գարնան եղանակին: Այս եղանակը հոս գէշ, բայց միւսները աւելի են քան գէշը. փոշի են, մրրիկ, ցելս:

Արեւ: Այնճարի օգոցիմները մտած են քառակուսի կաղապարներու մէջ, տրապէզներու մէջ, բաւական կանոնաւոր գիծերու մէջ. անոնք մտած են նաեւ բիրտ երեւոյթներէ ներս: Յրուած են մանաւանդ միապաղաղ տափարակներու վրայ. այդ տափարակները բռն ըն, չոր են, լայն են:

Կեղծ գարնան մուտք: Թոյլ, թեթեւ, խաբուսիկ կանաչ մը սկսած է հոս ու ամէն կողմ, հոն ու ամէն տեղ: Օրինակ՝ Թաղային հինգ հրապարակներուն վրայ. օրինակ՝ ճամբայէ ճամբայ միջոցներուն վրայ. յետոյ՝ մեծ ու պղտիկ ջրանցքներու ափին: Ջրամբարին տանիքէն, աչքդ կրնայ գիտել տակաւին ուրիշ տխուր բաներ. մեղամաղձոտ և տակէ վերջ դառն բաներ: Ջրամբարը, շնչառութեան իր թիթեղէ վեղարներով, ստամոքսի երկաթէ հաստ աղիքներով այս ժողովուրդին հեղուկ ձանձրոյթն է, հեղուկ պատուհա՛սն է: Կիները քրտնեցան, գիւղին էշերը ծոմ պահեցին ջուրի: Ջրհան մեքենան չկրցաւ կանոնաւոր կերպով ջուր ճամբել միշտ. աւրուած օրկանիւղով, պարկեշտ չեղաւ ան յաճախ. բուն թշնամին ա՛ն է. դրած ենք իր երկաթները ջուրին մէջ, խորունկ ու լայն ջուրի մէջ, բայց չի կրնար խմել, անճարակ է, բայց տգեղ հաղորդիչ մըն է ան. բայց կոկորդը անմաքուր հրէշ մըն է, ճիւղղ մըն է: Այնճարի ջուրը մագլցելու յատկութիւն չունի, իսկ մեղի պէտք են մագլցող ջուրեր, սկիւռի պէս ճարպիկ ջուրեր. յամառ, է՛շ ջուր մըն է ասիկա. թող երթան բոլորը գիտնան, ան էշ և իշու քուռա՛կ ջուր մըն է:

Մնանկացած գարնան մուտք: Ամպի պատառներ, կրծոտուած, ծամուած, լորձունքոտ: Երկնքին վրայ՝ ճառագայթներու գերա-

սանութիւն: Հով մը կը վազէ ինքնիր մէջ կապիկներ լուծած. ծիծաղելի է: Կէս-ցուրտ մը կայ ամէն փողոցի ծայրին հարբուխ վաճառող փերեզակի հոգիով. թող լմա՛ն ցուրտ ըլլայ. մենք կը սիրենք լմա՛ն բաները. լման գէշը, լման լաւը: Միջակ բանը Աստուած չէ ստեղծած և ոչ ալ կը գտնուի սաստանայի մը հովանիին տակ: Աստուած իր աջ ձեռք ու խելքով շինած է կեանքը, ձախ ձեռք ու խելքով ալ մահը: Միջակութիւնը խորթ լակոտ մըն է Աստծոյ և սաստանային համար:

Պարա՛պ տեղ, պարա՛պ թուականներ:

Այս գարունը աւրուած գարուն մըն է, հոս ցուրտը աւրուած ցուրտ մըն է. Լիբանանի վրայ, Այնճար փտած կարկտանի պէս է. կ'առաջարկէ մեզի կեանքը հոս միջակութիւն: Օր մը պիտի ծեծենք սակայն Այնճարի կեանքին առաջարկը. պիտի զարնենք անոր յետայքին՝ կաղնիէ փայտով, նռնենիէ ճպտաներով. պիտի քարկածենք, պիտի ապտակենք, պիտի արորենք զայն: Սեփական տունէն դուրս, բոլոր տուներն ու բոլոր ժամանակները կեղծ են, ճամբաները սուտ, եզանակները չորսն ալ խափշիկ:

Երբ ինք և զուռնածի Ակոբ իրենց ընդարձակ շալվարները հաւաքած նստին ղէմ ղիմաց Այնճարի կարմիր հողին վրայ, Մռայլ Խաչատուր, գողթականութեան իր նոր անունով Սինեմա-Խաչատուր՝ որուն ամէն մէկ բառը խօսուն ժապաւէն մըն է տեսնէ մը ի վեր, մեր հոս գալէն ի վեր, կը փաթթէ սիկառէթ մը և թուզթը թքոտելով կ'ըսէ.

— Ակոբ, զուռնայիդ մէջ մուխի խոտ լեցուր, կրակ դիր, փչէ՛. դուն այլեւս մուխի խոտ կը փչես այդ զուռնայով այս տեսակ գիւղի մէջ: Այստեղ հարսնիք կ'ընեն. կ'ըլլայ այստեղ հարսնիք. կը հաւաքուին, թմրուկը պաղ պաղ՝ տանկ, տանկ, տանկ: ճաթաւած զուռնադ՝ վի, վի, վի. կ'ընէր Ճէպէլ-Մուսայի մէջ թմրուկը՝ տօ՛մ, տօ՛մ, տօ՛մ. կ'ընէր փայլուն զուռնադ՝ դարա բի՛, բի՛, բի՛. հա, Ակո՛բ, բի՛, բի՛, բի՛:

Կ'ըսէ, ու ծխախոտի արկղիկը կ'երկարէ Ակոբին որ հաս մը «կ'որցընէ».

— Ակոբ, ամպտեցա՞ր. Ակոբ, կը տեսնե՞ս, Այնճար ըստուծը անա այսպէս է. պիտերուդ տակէն կը հանէ հոգիդ. նեղացած բռունցքի դօրութեամբ կեանքը կ'իջեցնէ գլխուդ ու հոգիդ թել-թել կը հանէ մէջէդ: Իսկ անգամ մը որ մարդ սկսի քակուիլ դէպի մահ, իսկ անգամ մը որ գերեզմանը բռնէ թելին մի՛ւս ծայրէն...

— Է՛, Ակո՛բ, թօշնած Ակոբ, կը տեսնե՞ս, թռչունի թիւ մը

իսկ չկայ մեր ճակատին շուք նետող։ Արեւը կը խանձէ, հովը
աշնայէս կը պոռայ. կարծես սաստանան դանակ քաշած ըլլայ ի-
րեն։ Կը քալենք, կը նստինք, մեր մարմինը կը լմնայ։

Ու ինչպէս, կը փչէ բերնին մուկը նախորդ անգամէն
քիչ մը աւելի ուժգին, քիչ մը աւելի հեռու։ Իսկ զուռնասի Ա-
կոբ, կամաց մը իր բաւական մօրուքցած կզակը կը բռնէ աւելի
լաւ մտիկ ընելու փորձով մը. յօնքերուն տակ կը հաւաքէ իր վի-
ճակին բովանդակ թշուառութիւնը և աչքերը հողին՝ կը սպասէ
ուրիշ խօսքերու։ Զուռնային մէջ ծխախոտ լեցնելու ինչ աղբօր
առաջարկը քրքրեց մօրթին տակ բոլոր ջիղերը։ Է՛հ, հի՛ն օրեր,
շա՛քա՛ր օրեր՝ երբ Կիրակոս և ինք գիւղերը հարսնիքի կ'երթա-
յին. մէճիտիէնհրով կը ծածկէին իրենց ճակատները. ամէն պա-
րողէ մէճիտիէ մը. Է՛հ քաղցր, լոխո՛ւմ օրեր։

— Ինչ աղբար, դուն հետս երբե՛ք մի խօսիր. լուռ կենանք.
խօսիս՝ տեսակ մը կ'ըլլամ. դուն հոգիիս ձայնին կը նմանիս ա-
մէն անգամ երբ բերան բանաս. անգամ մը որ զուռնա փչեցի
անո՛ր ձայնին. ա՛ն ալ հոգիիս ձայնն էր։

— Գրիգորին հարսնիքին տանքն. լաւ միտքս է. լա՛ւ փչե-
ցիր. կինները ըսին՝ «Աս զուռնի ձայն չէ, աս մեր Ակոբը իր հոգին
կը խօսեցնէ, հոգին»։ Մէկ ալ Կիրակոսը ի՛նչպէս երկնցաւ մէջ-
տեղ, խոշոր թմբուկը խոշոր փորին՝ և տօ՛մ, տօ՛մ, տօ՛մ, տօ՛մ։

— Ինչ աղբար դուն չպիտի խօսիս, դուն չպիտի...

Կիրակոսին վերջին օրերը յիշեց։ Ալ տկուայ չկար, ալ փոր
չկար. Բարթող աղային սրճարանէն իջնող շուք մը կար միայն,
փայտէ կամուրջէն անցնող մօտ եղած մարդ մը։ Օ՛, իր բնկեր
Կիրակոսը. իրկուռնը կաւ թաղին զառիվերէն հողիւ ելած Կիրա-
կոս, կը գիմաւորէին զինք եօթը մանչուկներն ու չորրորդ կինը,
կ'անցնէին տուն, կը նստէին, կ'ուտէին խաշած փոր. կը գիտէին
ծառերը, երկինքը, վարէն անցնող մարդերը և... փո՛ր կ'ուտէին։
Կիրակոս, խաշած փորին տաք ջուրը կը խմէր։ Լաւ որ մեռաւ
խեղճը, երանի ինք, Ակոբն ալ մեռնէր, չհասնէր հոս։

— Ակոբ, հօրքուրի աղայ, խօսէ՛, դուն հիմա հեռուն կ'եր-
թաս, դուն ով գիտէ ո՛ւր հասար։

— Ուրիշը թող խօսի, դուն չպիտի...

Ինչ աղբար միտքագոյն մէկ աչքը պարտքուց իր հօրաքրոջ
աղուն, զուռնասի Ակոբին չսանարուած մազերուն վրայ և գլխու
թեթիւ գառնաշարժութեամբ մը՝

— Հոգ չէ, հօրքուրի աղայ, մեղ հոս կապեցին. մեր ցիցը
կը փետտենք օր մը, կ'երթանք. մենք գաշտի խելօք անասուն

չենք, կը փետտենք, կ'երթանք. այս աշխարհը օր մը հոս է, օր մը հոն:

Ու ծխախոտին ծուխը քիչ մը եւս հեռու.

— Դուռն կը խօսիս, դուռն կը խօսիս ի՞նչ աղբար. այդ բանը թուշս լինողց, դպաւ բերնիս առաստաղին. ալ չըսե՞մ, դեռ սո՞ւս կենամ, այդ բանին լռութի՞ւն կը դիմանայ:

— Խոշոր թմբուկի՞ն համար:

— Ո՛հ. ես այս տուններէն կը նեղսրտիմ: Ութը հոգի ենք. դեռ այժ կայ, դեռ հաւ կայ, թիթեղէ ամաններ կան, տոպրակ կայ, կաղի օճախ կայ, աւել կայ. տեղ կայ մէ՛կ ոտքի, միւս ոտքը տեղ չեն դներ, ո՞ր պիտի դնես, տեղ չեն դներ:

Խաչ աղբար յուզուած է: Ան քերեց գլխուն ծայրը. մէկ աչքը կոյր, միւսն ալ գոցեց, եղաւ մութ, ըսաւ թանձր ձայնով.

— Միւս ոտքը սատանային կռնակին: Պիտի կծկես, փոխն ի փոխ պիտի կծկես. ի՞նչ բան չենք կծկեր հիմա: Վեց հարիւր տարի ամէն բան կծկած ենք, օր մը բոլորն ալ կը քակենք:

Բացաւ աչքը, թքաւ, չբաւարարուած՝ նորէն թքաւ, շարունակեց.

— Հօրքուրի աղայ ակո՛ր, դիմացկո՛ւն եղիր. հոս շատ քեղի պէս ենք. օր մը չէ օր մըն ալ պիտի փետտենք մեր ցիցը: Հապա այս տո՞ւն է, այս վիճակ է, ո՞ր մարդուն չափ մարդ ենք: ... Ի՞նչ տուն: Աստծոյ բացակայութեան ժամանակ տուն կը չինեն. Աստծոյ չգտնուած տեղը պատ կը պատեն: ... Արիս մը, քանի մը ջուր կրող քամիոն, տոպրակ մը չիմկնօ, գետին չափ-չըփողներ, ամէն իրիկուն «Պատի՛ժ» պոռացող մունետիկներ՝ ու եղածը եղաւ տո՞ւն, մարդո՞ւ տուն, հայ քրիստոնեայի՞ տուն: Նայինք աւագ խառնելով տուն կը չինեն, թէ սրտով, թէ սրտէն քրտի՛նք հանելով, թէ ականջը պապուկի մը գերեզմանի քարին դրած: ... Հօրքուրի աղայ ակո՛ր, մարդ իր երկրէն դուրս ոսկի ըլլա՛յ՝ թիթեղ չ'արժեր:

— Այսպէս, ի՞նչ աղբար, այսպէս, թիթեղ չես արժեր:

Կը խշխշացնեն ընդարձակ շաւլաբները, արմուկով չուք կ'ընեն իրենց ճակատին, կ'երկննան գետնին վրայ, ու պահ մը կը մրափեն այդպէս փողոցի մը անկիւնը:

Գ.

Ասիկա խոշոր գարուն մը չէ. լայն, աղուոր, շքեշ գարուն մը չէ բնաւ: Զրոտ լամբի նման արեւ մըն է այս օրերունը. ամառը կիրի պէս ճերմակ պիտի ըլլայ, կիրի պէս թափի սա յոգ-

նած տնականերուն վրայ, աւերակ ներքնաբերդի փլատակներուն վրայ, ջաղացք գացող պղտիկ էջերուն վրայ, ագռաւներու կռկռոցին վրայ: Զտհլէէն վերադարձող բանջարի սայլերը պիտի լոշան քրտինքի մէջ, հաւերը պիտի մրտինն, կտտուններուն մարմինը պիտի թուլնայ: Ամէն կէսօր գայլաշուն Մաքսը իր վէրքերը պիտի լղէ, մերթ ծոյլ ու մերթ բարկացած պիտի նայի անցորդներուն և ուսուցիչ Վարդգէսին թիզ մը հասակով բրդոտ Պիմպան պիտի հաջէ Բֆէյրէն եկող հսկայ ուղտերուն՝ պու, պու, պու, պո՛ւ, պո՛ւ:

Աներեւակայեւի տգեղութիւններու արտադրեալ մը կը նկատուի Պիմպան՝ կարգ մը անճաշակներու ակնոցով. կարգ մը բարեմիտներ՝ «Ծպտուած մեծ գեղեցկութիւն մըն է» կ'ըսեն: Սուտ են բոլորն ալ. Պիմպան հրաշալի է. առիւծի գլուխ մը ունի, աշխոյժ է և յարաշարժ. բանի տեղ չի դնել մեծ շունները, մեծ ստուերները, բոլոր մեծ բաները. կը սիրէ հաւասարութիւն, եղբայրութիւն. ընկերակա՛ն է. կը լուսաւ, կը թաւալի ինք անմիջապէս փոշիներու մէջ, կը ծեծես, պղտիկ տղու պէս կը քէննայ, համակրելի է: Ուսուցիչ Վարդգէսին Պիմպան խենթ կ'ըլլայ կաթի և ընկոյզի համար: Աղուո՛ր է. երանի բարկացած եղ մը չկոխէ անոր պղտիկ դունչին. ան այս ամբողջ շիւ գարունը կ'արժէ:

Ամիս մը վերջ պիտի ըլլայ լման ամառ. փոշիի արհաւրոտ սիւները փրթիլ սկսան գետնէն. ամառուան անճռուիութիւնը կտտարեալ ընող այս թափառական միներէնները պիտի քալեն թաղային աղբիւրներու տակէն, պիտի ծծեն դաշտի ճամբաներուն ամբողջ կարմրափոշին, իսկ վարի թաղին լուացարար կիները հաւար պիտի փրցընեն իրենց փռած լաթերուն համար:

• • •

Երբ նախագահն ու քարտուղարը բացակայ ըլլան թաղապետութեան գրասենեակէն, դռնապան Շաշօն պիտի ձանձրանայ, լայն թուշերը պիտի կարմրին ու քանի որ միշտ խմած ու դարձեալ խմելու պատրաստ՝ պիտի գտնէ ըստ բախտի հասցէ մը, պիտի ընէ հեռաձայնով հայհոյանք.

— Իսի Այննար, Կրան Շաօ, անսիէն քովապրան արմէնիէն...

Ու տեղական բարբառով հայհոյանքի կոյտ: Հարկաւ հայհոյանքի կոյտ, հարկա՛ւ: Հարուստ կ'ըլլա՞ն, աշխարհի մէջ ի՞նչ պէս հարուստ կ'ըլլան, ի՞նչ ձեւով, ո՞վ է քուէ տուած իրենց որ հարուստ ըլլան. մուխթարը կ'ընտրեն, թաղականը կ'ընտրեն, նոյն-

իսկ կոմիտէ'ն կ'ընտրեն, իսկ այս հարուստները օրէնք չեն գիտեր, կ'ելլեն ինքնագլուխ կերպով հարուստ կ'ըլլան: Կոմիտէն աւելի՞ մեծ են իրենք, որ այդպէս կ'ըլլան. չեն կռուիր՝ դրամ, ժողովի չեն երթար՝ դրամ. ոչ, պէտք է ամէնան, պէտք է չորս կողմ նային, ամէն կողմ թշուառներ կան. աղքատները իրենցմէ շատ են. կոմիտէին և աղքատին ձայնը պէտք է ամէն տեղ լսուի և ոչ հարուստներունը. աշխարհը պէտք է կառավարեն միայն կոմիտէն և աղքատները: Ու հեռախօսին մէջէն՝

— Կեցցէ՛ կոմիտէն, կեցցէ՛ Հայաստան:

Շաշօն չի՝ սիրեր հարուստները. կը սիրէ կոմիտէ, Հայաստան և աղքատ մարդիկ. անսիկն փոխաբայան է. օր մը պիտի գորաւէին կիլիկիան և Հայաստանը. չեղաւ. դաւաճանեցին իրենց: Կ'ատէ հիմա ուրիշին կառավարութիւններն ու որեւէ հարուստ: Կը յիշէ Ճէպէլ-Մուսաօցի շատ հին ժամանակներու հարուստ մը, Նալպանտենց Օհանը. այս մարդը ոսկիէ պապուկ է եղեր. նոյն-իսկ ի՞նչ ըրած է, գիտէք: Շաշօն լսած է այս բանը իր մեծ մօր բերնէն:

Հարստանալէ վերջ ու եօթանասուն տարեկանին, Օհան իր թոռնիկները հաւաքած է մութ ախտուի մը մէջ և անոնց աղօթեալու կերպ մը սորվեցուցած: Ըսած է.

— Թոռնիկներս, գիտէ՞ք Աստուած. պապայէն ի՞նչ պիտի խնդրէք. պիտի ըսէք.

— «Աստուած պապա, երբ բոլոր աղքատները քեզմէ դրամ ուզեն, հազար ոսկի ուզեն» մի՛ տար. բոլորին ուզածը վրայ վերայի դիր, մեր պապուկ Օհանին տուր, որ մեզի շաքար առնէ: Պապուկ Օհան աղքատներուն հինգ զրուշ պիտի բամբէ, եկեղեցիիդ մէճիտ պիտի տայ»:

Օր մըն ալ, Օհանը, բռնած է Տէր Խաչատուրը և անկէ խնդրած, որ պատարագի ատեն ոչ մէկ հաւատացեալի համար ողորմութիւն խնդրէ:

— Տէր պապ, աղօթքիդ կէսը եթէ ինծի համար ընես, շաբաթը մէճիտ մը ունիս:

Տէր հայրը համաձայն է եղած: Նալպանտենց Օհան և Տէր Խաչատուր կայծակով գացին այս աշխարհէն:

Շաշօն կը սիրէ օգին, ձմեռը, ցեխը: Ըստ իրեն, աղամարդը պէտք է խմէ, պոռայ, կրակէ. պէտք է կէս-գիշերին պտըտի ձիւնին վրայ կառդած գայլի պէս, նայէ երկնքին և աղաղակէ.

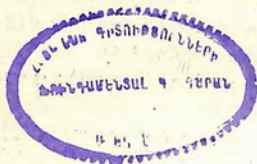
— Իսի Այնճա՛ր, կեցցէ՛ կոմիտէն, կեցցէ՛ Թէհլերեանը:

Կարծես միշտ հեռաձայնի գործիքի մը առջեւ է Շաշօն: Կը

տանէին զինք բանտ, կը ստակեցնէին, եթէ Շթորայի սանդրա-
լիսները վարժուած չըլլային Այնճարի «Այդ խենթ, բայց հա-
մակրելի ու տաք մուհանիրին»:

* * *

Սպառած դարուն մը, վեցերորդը: Ամառը խարխուղ բազկա-
թոռ՝ ամէն օր ծանր արեգակ մը կը նստի մէջը, կը ծխէ իր նար-
կիլէն: Ամառուան արեգակները, Այնճարի մէջ, շատ կը սիրեն
հաշիշը, ծեւր ու վերացական դիմագիծ մը ունին և քօքային գոր-
ծածողի պէս դողացող մորթ. վերջապէս փտած լինտեր ունին և
սարսափելիօրէն անդուլթ են. կը մրճահարեն հոս մարդը, կը մըր-
ճահարեն գերեզմանը, Հո՛ղը:

Ց Ա Ն Կ

	<u>Էջ</u>
1.— Մեր Հողին ԿԱՐՕՏՈՎ	5
2.— ՓՈՐ-ՄԿՈ	13
3.— ԴԱՆԻ	21
4.— ՏՈՒՆԵՐԸ	31
5.— ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՄԷԿԸ	37
6.— ՅԱԶՈՐԴԸ...	43
7.— ՆԿԱՐ ՂՈՒԿԱՍ	47
8.— ՍԱՆԴԻԿԸ	51
9.— ԱՅՆՃԱՐԻ ՄԷԿ ՏՂԱՆ	67
10.— 19-ԵՐՈՐԴԸ	77
11.— ԻՐ ՏԵՏՐԱԿԻՆ ՄԷՋ	91
12.— ՄԵՌԵԼ ՄԸ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱԴՈՐՈՒԹԻՒՆ	115
13.— ԻՆՔ ԵՒ ԾԽԱՄՈՐՃԸ	125
14.— ՊԱՐՏԷՋՆԵՐԸ	137
15.— ՀՐԱՇԱԼԻ ՊԱՆԴՈՒԽՏՆԵՐ	141

Այս հաստիքին զպազմութիւնը աւարեցաւ 1 Սեպ-
տեմբեր 1948ին Հայկական, զպ. ՆԱՅԻՐԻԻ մեջ:

[~~804~~]

897.99
~~81~~

ԳԻՆ՝ 4 Ս. Ո.
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 10 ՇԷԼԻՆ

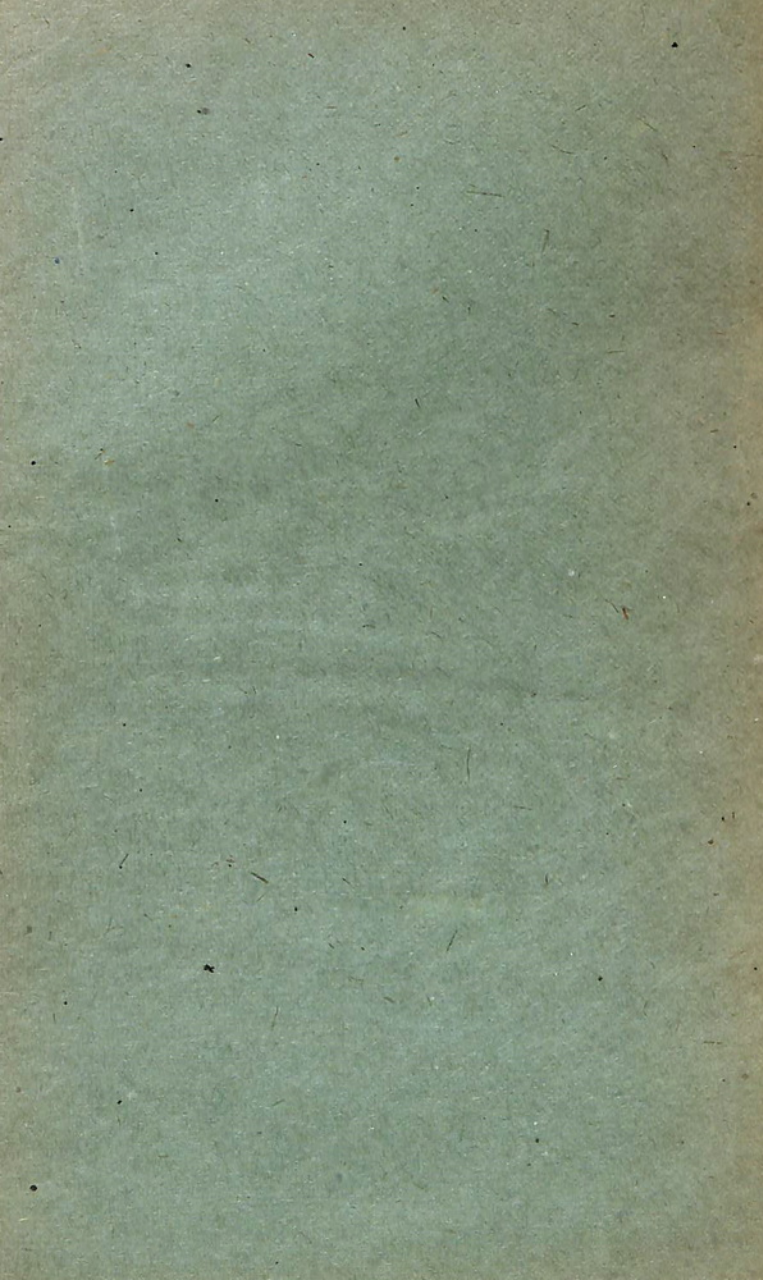

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՀԱՍՅԷՆ

YETVART BOYADJIAN

B. P. 372

ALEP - SYRIE

5n.

ԳԼԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0076227

5
2n.

